M. KILLANIN

ČETIRI DANA

VLASNIK I IZDAVAČ
NAKLADA KNJIGA „BINOZA - SVJETSKI PISCI"
ZAGREB, BULIĆEVA UL. 12

Knjige izlaze svaka dva mjeseca. Cijena pretplate za 1 godinu (1 kolo) 6 knjiga: uvezano u platno 240.— Din, broširano 180.— Din; za pola godine (kola); uvezano 120.— Din, broširano 90.— Din. — Pretplata se može otplaćivati i u mjesečnim obrocima od 20.— Din (za uvezane) odnosno 15.— Din (za broširane). — Cijena pojedinih knjiga za one, koji nisu pretplatnici označena je na omotu

„TIPOGRAFIJA" D. D. ZAGREB

ČETIRI DANA

POVIJEST EVROPSKE KRIZE 1938

NAPISALI

L. BARZINI JUNIOR - J. W. BROADBENT - G. DELMAS
J. F. ESSARY - M. KILLANIN - H. RIPKA
W. C. F. VON RHEINBABEN

POD VODSTVOM

MICHAELA LORDA KILLANINA

PREVEO S TALIJANSKOG IZDANJA

ANTE VELZEK

ZAGREB
„BINOZA - SVJETSKI PISCI"

PRVO IZDANJE JUNI 1939

PREDSTAVLJANJE

Kratko je razjašnjenje možda potrebno.

Najprije o podrijetlu ove knjige.

Prošlo je deset dana od četvrtka 29. rujna 1938.: dana Münchenskog sastanka. Pozornica je bio stol kraj prozora jednoga londonskog kluba. Kraj stola su sjedila četiri mladića. Svi novinari.

Dva Engleza.

Jedan Talijan.

Jedan Nijemac.

Talijan je bio Luigi Barzini junior, koji je napisao poglavlje o tim danima u Rimu. Nijemac je bio londonski dopisnik jedne njemačke novinske agencije. Jedan je od Engleza bio Peter Fleming od »Timesa« humorist, istraživač i spisatelj. Drugi sam bio ja.

Sastali smo se, da progovorimo o Kini. Upoznao sam Barzinija tamo dolje, kada smo skupa opisivali rat. On se tek nedavno povratio. Peter Fleming prošao je Kinu uzduž i poprijeko, opisao ju je u svojim knjigama. Nijemac, stariji od nas, stari borac iz Svjetskog rata, došao je da nas sluša.

Govorili smo o Kini, ali neprestano smo se navraćali na rat, koji da zamalo nije buknuo u Evropi, a koji bi nas sve preplavio i postavio jedne protiv drugih kao neprijatelje.

Izmjenjivali smo svoja mišljenja. Izmjenjivali opažanja, ideje, koje su sijevnule u našim mozgovima u sedmicama, čiji se vrhunac odigravao onih četiriju dana od 25. do 29. rujna.

— Zašto ne napišemo knjigu? Nazovimo je »Četiri dana« — predloži iznenada Barzini.

Ideja je bila dobra. Sporazumjeli smo se. Zamolili smo Petra Fleminga da pristane, da bude redaktor, ali

odgovori, da ima previše posla. Kako se ideja porodila u Londonu, smatrali smo, da je ipak potrebno, da knjiga izadje najprije u Londonu. Prihvatio sam, da budem redaktor: točnije, sakupljač rukopisa iz cijelog svijeta, jer se posao redaktora sastojao, da telegrafira autorima i da pronadje prevodioce.

Kod drugoga stola sjedio je uz večeru nakladnik Charles Evans iz Heinemanna. Prekršili smo klubsko pravilo, koje zabranjuje, da se u klubskim prostorijama sklapaju poslovi. Ali nijesmo imali vremena, da pazimo na gizdavost propisa. Evans prihvati oduševljeno da izda knjigu i na poledjini upotrebljene kuverte sastavismo svoj plan.

Barzini se povrati u Rim, da radi. Uz pomoć stranih dopisnika nastanjenih u Londonu dobio sam popis zaista reprezentativnih novinara, da ovi pažljivo ispričaju, što su doživjeli i kakvi su bili njihovi dojmovi kroz ona četiri dana. Brzojavio sam. Svi su prihvatili i dali se na posao.

Ne zaboravimo znatnu činjenicu: poznajem Luigija Barzinija juniora i kolegu Wilsona Broadbenta od »Daily Maila«, koji je pratio engleskog ministra pretsjednika Chamberlaina na svim njegovim trima letovima. Svi se ostali medjusobno ne poznaju, nikada se nisu vidjeli. Nitko nije znao, što će drugi napisati. Svi su vidjeli ostala poglavlja tek već u štampanoj knjizi.

Zatražio sam, da, po mogućnosti, politička mišljenja i uvjerenja budu zamjenjena činjenicama. Svi mi proživljujemo cijeli život usred političkih dogadjaja i bilo bi nam teško potpuno prikriti svoja gledišta. Ipak pokušasmo. Svako mišljenje izraženo u idućim stranama jest mišljenje pisca tih strana.

Ipak je jedna zajednička stvar medju nama: bratstvo pera: ono shvaćanje zajedničko svima novinarima, koji premda ne mogu medjusobno govoriti, jer dolaze iz različitih krajeva — čim se pogledaju u oči — odmah uvide, da su članovi zajedničke rase.

KILLANIN.

I

LET ZA MIR

(BERCHTESGADEN-BAD GODESBERG-MÜNCHEN)

napisao

J. WILSON BROADBENT

J. W. Broadbent

je diplomatski i politički redaktor »Daily Mail-a«. Najprije je prakticirao kod pokrajinskih dnevnika i tjednika, a zatim g. 1926. sa 34 godine uveden je u redakciju »Daily Maila«. Poslije financijske krize godine 1931. koja je dovela do sastavljanja prve nacionalne vlade, opisao je za svoje novine glavne političke dogadjaje, medju njima i Imperijalnu konferenciju u Ottawi, dolazak Ramsaya Mac Donalda u Washington, da raspravlja s pretsjednikom Rooseveltom mogućnosti »Svjetske ekonomske konferencije«, abdikaciju Eduarda VIII. i tri važna susretaja Chamberlaina s Hitlerom.

Broadbent je pratio živo grozničava putovanja Chamberlaina, letove u Njemačku, razgovore, pročitao je pisma i dokumente, dok se crnilo još nije bilo osušilo. Vidio je, kako pregovori polako zapinju unatoč volji milijuna ljudi, kako se pregovori prekidaju, kako . . .

Neville Chamberlain prigne svoja duga ledja, obori crnu usku glavu i stisne malo jače držak kišobrana. Oprezno udje u ršćuću kabinu sjajnog i srebrnastog aeroplana za prvenstvene letove »Lockheed Electra«, koji ga je imao prenijeti sedam stotina milja i postaviti ga licem u lice Adolfu Hitleru — čovjeku, kojega nije nikada vidio.

Ovaj je susretaj već dugo vremena tajno želio Neville Chamberlain pa ga ni prirodjeni strah od dugih letova nije mogao više zadržati, jer je u sadašnjoj situaciji bilo najvažnije, da što brže stigne. Evropa se nalazila na rubu rata. Dok je brižljivo polagao kišobran na policu nad glavom i smještao cipele neobične veličine pod sjedalo, pogled je njegovih smedjih očiju bio odlučan, donja usnica lagano namreškana — pod sivo-crnim brcima.

Povjesnici će jednoga dana moći da prosude, da li je onoga lijepoga rujanskoga dana kišobran Nevillea Chamberlaina bio moćniji od mača ili je pak Chamberlain spasio od sigurnog pokolja milijune ljudi, da povuče Britansko carstvo prema konačnom opadanju. Jer je za pravo u Berchtesgadenu, u Bad-Godesbergu i u Münchenu, Britansko carstvo bilo talac svjetskoga mira.

Ali za Nevillea Chamberlaina u ratu nema pobjednika. To je fraza, koju je on ponovio vrlo mnogo puta, te kako je pacifist do tvrdoglavosti (i to veći nego što misle svi imperijalistički konzervativci, koji ga pomažu), to mu se jednoga dana pružila prigoda da uživa po prviput u svojem životu emociju letenja u visini od tri hiljade metara.

Da pogleda Adolfa Hitlera u oči, stavio je na kocku svoj politički položaj. Ali to je bio razmjerno mali rizik, jer je duh, kojim su se uvijek ponosili Britanci u svojoj odgovornosti za Carstvo, bio miran od galame političara, koji su u korist lažnog mira iskali samo glasove kod glasanja.

Dok je Neville Chamberlain letio nad oblacima, nije bilo u njeg ni najmanje lažne čednosti. Po njegovu se licu moglo vidjeti da ga je svega osvojila jedna jedina misao: Mir. Mir i sigurnost za Britansko carstvo u tako naglo izmijenjenom svijetu. Mir za milijune ljudi na cijelome ovom svijetu.

Za sobom je Neville Chamberlain ostavio one, koji su se divili njegovoj hrabrosti i uvelike ga hvalili, kao i one, koji su se ispod brka podsmijavali njegovoj naivnoj vjeri, da se uopće može nešto zaključiti s Adolfom Hitlerom.

Neville Chamberlain je jednom kratko letio nad Birminghamom, svojim rodnim gradom, ali nije nikada izvršio tako dugog leta. Za šest se mjeseci navršavao njegov sedamdeseti rodjendan. Šaputalo se, da se njegovo neiskustvo u letenju slaže s njegovim neiskustvom na diplomatskom polju. Za svoje kritike — pa čak i za članove njegove vlade, pa i za neke iz kruga njegovih savjetnika — bio je ne samo diletant u diplomaciji, nego i tvrdoglavi starac, koji je u tom času pravio najveću i najnezgrapniju pogrešku engleske vanjske politike.

Iza ledene se rezerviranosti Nevillea Chamberlaina skriva jaka moć koncentracije i duboko pouzdanje u samoga sebe. Prije par mjeseci proricao je, da, bi rješenje čehoslovačkoga pitanja omogućilo evropsko pomirenje. Njegov najoštriji kritik, David Lloyd George, ustvrdio je, da je Neville Chamberlain, ukrućen i kompetentan čovjek u normalnim vremenima, ali da se, pred licem izvanrednih dogadjaja ili u časovima, kada je potrebno da preuzme stvaralačku ulogu, pokazuje apsolutno nedovoljnim.

Neville je Chamberlain u svojem životu doživio i uspjehe i neuspjehe. Medju te posljednje ubraja se i onaj neuspjeh, koji ga je uveo u politiku, a koji je značio propast plana, što ga je Lloyd George spremio za narodnu službu u doba rata, u kojoj je za glavnog ravnatelja postavio Nevillea Chamberlaina. Oštri prigovor, izazov, koji je doveo Chamberlaina do dostojanstva ministra pretsjednika, a sada ga uvodi u svjetsku povijest, bio je ona podrugljiva rečenica Lloyda Georgea, koji je rekao, da bi »Chamberlain bio vrlo dobar Lord Mayor u Birminghamu, za jedne posne mršave godine«. Drugo je gorko iskustvo stekao, kada je povjerovao da će stvoriti nešto imperijalnoga time, što će početi sadjenje konoplje na Bahamskim otocima. Takvo iskustvo uz stanoviti broj godina provedenih u računovodstvu i knjigovodstvu, stvorilo je od njega čovjeka, sitničava i oprezna duha.

Prije nego što počne ostvarivati kakvu ideju, Chamberlain točno računa koliko će to stojati i ispituje mogućnosti uspjeha. Osamnaest mjeseci prije svoga leta u Berchtesgaden, već je bio utvrdio, što bi uradio u vanjskoj politici u slučaju, da od Baldwina preuzme pretsjedništvo vlade. Zbog toga mu je u povodu smrti njegova polubrata Austena izmaknuo slijedeći klik: »Zašto je umro baš sada, kada ga toliko trebam!« Sir Austen bio je vješt u diplomaciji; mnogo je naime učio i putovao po Evropi. Živio je tako dugo, da bude razočaran pri uništenju svojega najvećega političkoga uspjeha: Locarnskog ugovora. Postao je zatim jedan od najljućih kritika Države, s kojom je njegov polubrat Neville — a prije i njihov otac Joe — želio postići trajni sporazum. Ali premda je po uvjerenju bio anti-nacist, sir Austen Chamberlain je ipak gojio prave simpatije prema Talijanima, koje su se osobito osnivale na starom ličnom prijateljstvu s Benitom Mussolinijem. Preuzevši čast ministra pretsjednika i isplativši svoj udio boli zbog

smrti polubrata, Neville Chamberlain se okrenuo prema Italiji, da započne ono djelo evropskog smirivanja, koje je čvrsto odlučio i izvršiti.

Foreign Office se tome protivio, ali to nije mnogo značilo, kao što nisu značila ni jadikovanja Anthony Edena, koji je mogao biti lično nesklon prema Mussoliniju ili jednostavno srdit na toliko aktivnoga ministra pretsjednika, koji se počeo lično baviti s vanjskom politikom, koju je Eden naprotiv smatrao apsolutnom apanažom svoga ministarstva. Neki se oduševljeni socijalisti odrekoše svojeg pacifizma i ustaše protiv pregovora s diktatorima, ali je ministar pretsjednik hladnokrvno išao dalje.

Anthony Eden je demisionirao. U razgovoru s prijateljima prijetio se već više puta da će to učiniti. Ovaj put, činiti se, njegov je ponos bio jače pogodjen nego što su bili pogodjeni njegovi principi, kada se sir Samuel Hoare i M. Pierre Laval sastaše u želji, da se sporazume s gospodinom Mussolinijem o abesinskom pitanju.

Možda je Anthony Eden povjerovao, da će demisija biti najsigurniji put do časti ministra pretsjednika? Mnogi su njegovi prijatelji to mislili i govorili. Bili su uvjereni da je Chamberlainova politika prijateljstva prema Italiji i Njemačkoj osudjena na neuspjeh.

Englesko-talijansko se prijateljstvo započelo, ali nije bilo potpisano, jer odboru »za neutralnost« nije uspjelo postići sporazum o povlačenju stranih dobrovoljaca iz Španjolske: a to je bio uvjet postavljen od strane Engleske.

Od Italije Neville se Chamberlain obratio Njemačkoj, odlučivši da izvrši ono, što njegov otac nije uspio izvršiti. Okupacija Austrije, koja je provedena posljednje nedjelje mjeseca ožujka 1938., dok je on imao u gostima kod svoga stola njemačkog ministra vanjskih poslova, von Ribbentropa, bila je, kako se čini, jedan od najdramatskijih momenata moderne

diplomacije. Ali ni gorčina toga časa nije odvratila Nevillea Chamberlaina od njegova evropskog projekta. On je znao — kao što su to znali i protivnici njegove politike pacifikacije — da će Čehoslovačka biti idući cilj Njemačke. On se upuštao u rješavanje toga pitanja lojalnije nego što su oni radili, premda se katkada činilo, da odstupa od svojeg prvobitnog stava i da podliježe presiji, koja bi bila dovela do rata izmedju Engleske i Njemačke.

Dvije su se činjenice činile jednake: prva da se ministar pretsjednik uvjerio, da je revizija čehoslovačkih granica jedino definitivno rješenje, druga da se Engleska ne će dati uplesti u rat na obranu Čehoslovačke, ako on to bude mogao bilo kako izbjeći, jer bi takav rat bio »vrhunac ludosti«.

Često se posumnjalo, da je Neville Chamberlain jedan od pristaša »splendid isolation« po uzoru lorda Beaverbrooka. Pristaše toga načela vjeruju u snagu Britanskoga carstva i ne će da njegovu sigurnost povjere nikome drugome. Od vremena beskorisnih ratarskih napora na Bahamskim otocima do imperijske konferencije u Ottawi prošlo je mnogo godina u životu ministra pretsjednika. Na koncu je ovoga razdoblja Neville Chamberlain doživio razočaranje, jer je jedinstvo carstva držao on, a možda i lord Beaverbrook, sasma drukčijim nego što se ono očitovalo u Ottawi.

Državnici su Dominiona bili jaka skupina političara, kojih je jedini cilj, kako se čini bio da muzu iz matere zemlje, sve ono, što im ona može ponuditi. Ali se u Ottawi kraj Nevillea Chamberlaina nalazio tvrd čovjek kakvi su i trgovci iz Dominiona. Bio je to sir Horace Wilson, blijed, zgrbljen, neugledne vanjštine, plavih očiju i oblih ramena, isti onaj koji je sjeo kraj njega u aeroplanu na putu u Njemačku. Sir Horace Wilson spasio je konferenciju u Ottawi i sklopio trgovačke sporazume, i onda, kada se činilo da su nemogući.

Nakon Ottawe, sir Horace Wilson (čovjek od 56 godina, prosijede kose, debela nosa i prignutih radničkih ledja) postigao je visoku čast u službi domovine, tako da je danas legendarni lik Downing Streeta. Rijetko ga tko vidja da ulazi ili izlazi iz ureda. On nije poput drugih službenika Države savršen svjetski čovjek. Ali misle da iza kulisa upravlja svim drugim odjelima Whitehalla i da uživa potpuno povjerenje ministra pretsjednika.

Foreign Office nevoljko gleda položaj sir Horace Wilsona i njegovu privilegiranu moć. Tradicionalni frankofilski osjećaji engleske diplomacije razvili su se pod kavalirskom zaštitom pedeset i sedam godišnjega sir Roberta Filberta Vansittarta, koji je do prije godinu dana bio takodjer lijepi legendarni lik Downing Streeta.

Dogadjaji su potisnuli u pozadinu sir Roberta Vansittarta. Povijest će pokazati, da li je ovaj čovjek imao pravo.

Njegov je autoritet počeo opadati, kada ga je njegov stari prijatelj Anthony Eden, promaknuo u časti imenovavši ga glavnim diplomatskim savjetnikom engleske vlade u prosincu 1937., a na njegovo mjesto postavio kao permanentnog podtajnika kod vanjskih poslova, takodjer svog velikog pristašu sir Aleksandra Cadogana.

Vansittart je sa svim svojim starim njuhom bio protivnik politike, koju je prihvatio Neville Chamberlain. On je miješao diplomaciju s unutarnjom politikom i previše je procijenio svoje karte.

Jednom je Sir Austen Chamberlain izjavio da »ljubi Francusku kao kakvu ženu«, ali se strogi Neville Chamberlain nije nikada kompromitirao sličnim tvrdnjama. Frankofilska uvjeravanja, da Čehoslovačka mora biti sačuvana kao tvrdjava protiv ekspanzije Njemačke u Srednjoj i Jugoistočnoj Evropi nijesu odjekivala u ušima Nevillea Chamberlaina.

Za njega je takva politika značila okruživanje

Njemačke, čiji bi konac bio rat. On je želio ukloniti svaki uzrok rata i umiriti Evropu u svim političkim i ekonomskim sektorima.

Uostalom, kako bi Francuska mogla pomoći Čehoslovačkoj? Jedino navalom na Njemačku na zapadu: i time bi izazvala evropski rat, u kojemu — kao ni u svjetskom ratu — ne bi bilo pobjednika. Čehoslovačka bi bila osvojena i podjarmljena mnogo prije nego što bi Francuskoj uspjelo prodrijeti preko Siegfriedove linije. Tako je na temelju takvih argumenata malo pomalo proizlazilo, da Neville Chamberlain nije pristaša izolacije po Beaverbrookovu uzoru, nego uvjereni pacifista. Neki su mu pripisivali prepredeni plan, da hoće da oslobodi Njemačku od zaokruživanja jedino zato, da je postavi protiv Sovjetske Rusije u ratu u koji Engleska ne bi bila upletena. Ali takve lukavosti, čini se da nema u značaju toga čovjeka.

I bez obzira na to, da se politika Nevillea Chamberlaina pokaže točnom ili netočnom, ipak nitko ne će moći da posumnja u snagu njegove odluke unatoč upozorenjima, savjetima, pritiscima i pozivima. Iz dana u dan su na njega vršili pritisak, da zaoštri svoju politiku prema Njemačkoj. Francuska ga je vlada molila, da jednostavno kaže Njemačkoj, što Velika Britanija kani učiniti, ako Čehoslovačka bude napadnuta. Foreign Oficce je sa svoje strane davao savjete potkrepljivajući taj poziv. Winston Churchill pošao je najprije u Foreign Oficce, da uljudno pruži savjet lordu Halifaxu, a zatim u Downing Street da zatraži od Nevillea Chamberlaina, da pokaže svoju odlučnost prema Njemačkoj.

Tajni posjetioci stizavali su u Downing Street obavještavajući o temperaturi javnoga mišljenja. Iz upornih sjevernih krajeva stizavala su najstroža upozorenja. Jedno je od ovih čak tvrdilo, da će Neville Chamberlain biti naprosto izjuren iz svojega ureda, ako se ne odupre Hitleru.

Ne samo iz krugova izvan vlade, nego i iz krugova same vlade tražila se odlučnost i akcija. Ljudi izmedju četrdesetih i pedesetih godina, koji su se borili u svjetskom ratu, sjedili su za stolom ministarskog vijeća, prevučenim zelenim suknom i promatrali ledeni pogled sedamdesetogodišnjeg ministra pretsjednika i njegove namreškane usne. Neville Chamberlain je ostajao odlučno kod svoje politike, da ne zadirkiva Njemačke i da ne pretvara delikatne situacije u katastrofu.

Četrdesetosamgodišnji Alfred Duff Cooper, frankofilski produkt predratne diplomacije, uzrujao se zacrvenivši se kao rak; tražio je, da se pošalje Njemačkoj ultimativna nota, a zatim da se mobilizira mornarica.

Neville Chamberlain odgovori ledenim mirom: »Ne!«

U pozadini je bio Anthony Eden, prijatelj mladih u vladi, koji su željeli odlučnu politiku protiv Njemačke. Njegovo je ime bilo na ustima sviju — to je bilo ime čovjeka, koji će, premda ima tek četrdeset godina, naslijediti Nevillea Chamberlaina u funkciji ministra pretsjednika.

Kada je kriza započela, nalazio se na odmoru u Irskoj i vratio se u London tek, kada je bila na vrhuncu. Na poziv je počastio pohodom lorda Halifaxa u Foreign Office, ali nije pohodio Chamberlaina.

Tada se držalo, da je Anthony Eden predvidjao dogadjaje, koji su se sada odigravali. Ostat će čudnom pojavom engleske politike činjenica, da on, kojemu je velika politička sudbina stajala na dohvat ruke, nije proveo svojih šest mjeseci nakon demisije na putu po državi držeći govore i odgajajući narod svojim predavanjima o evropskoj diplomaciji. Vladini ljudi rekoše, da Anthony Eden to ne može učiniti i dadoše naslutiti kao da je na neki način kompromitiran ili da postoje mnogi ljudi, koji bi mu mogli odgovoriti.

Vladanje je opasno i to Neville Chamberlain sada iskušava. A Eden nije nikada proživio političke opasnosti.

On je odgojen u ministarskim opasnostima lakoga baldwinističkog uzora.

Pravilo njihova djelovanja bilo je kod njih uvijek: prilagodjivanje, a nikada otvorene inicijative. Stanley se Baldwin možda izliječio od svake volje za autoritetom poradi neprestane kritike, kojom su napadali njegovo uredjenje pitanja ratnog duga Sjedinjenim državama; isto je tako njegovu ozdravljenju pridonio i njegov prijedlog iz prvih godina njegova vladanja, da se zaštiti Engleska pomoću carinskih tarifa. U Velikoj je Britaniji slobodna trgovina bila organizirana, ali se Stanley Baldwin, ljubitelj udobnosti, nije potrudio da organizira carinsku kampanju. Ograničio se na to da je najavi, te je kasnije morao napustiti svoje mjesto zbog izglasanog nepovjerenja demokratske stranke.

Nakon toga je po svoj prilici zaključio, da je najudobniji način, kako valja vladati u Engleskoj: u svemu ići za njima.

Njemačka je danas muževna država, jer je Adolf Hitler pošto je proveo najveću opreznost kod organizacije svoje stranke, preuzeo svu opasnost vladanja na sebe. U pitanju Čehoslovačke igrao je opasnu kartu. I Benito Mussolini nije malo riskirao u Abesiniji, ali je on znao vladati svojom zemljom bez straha od opasnosti, triumfalno, protiv ljutite opozicije sankcionističkih zemalja.

Stanley Baldwin postao je sveti patron Engleza, zadovoljnih sa samim sobom, jer su se njegovi govori pozivali na njihov osjećaj »komoditeta«. Njegovo je geslo bilo: »sigurnost nada sve«. Kada je 1934. Winston Churchill upozorio na opasnost ponovnog njemačkog naoružavanja, Baldwin je zanemario sve javne i privatne opomene. Radilo se po njegovu mišljenju jedino o jednoj od običnih Churchillovih intriga!

Lord Rothermere bio je obični buntovnik. Politička mlitavost i sitničavost stranaka pobjediše, čime su još jednom žrtvovani interesi zemlje.

Zemlja je alarmirana pukim slučajem. Koncem 1935. Stanley Baldwin pridružio se pokojnom Ramsay Mac Donaldu, da utvrdi, što se dade učiniti, da se Engleska ponovo naoruža. Neville Chamberlain bio je državni rizničar onih godina, kada je Stanley Baldwin, šef velike konzervativne stranke, dopuštao, da se oslabi imperijska sigurnost Velike Britanije. On je sam preuzeo odgovornost, kada je ljeti 1938. Adolf Hitler nadvio nad Čehoslovačkom svoju željeznu šaku. Neville Chamberlain nije se uklonio od ove odgovornosti, niti je tražio bilo kakav kompromis. Ustrajući u svojoj politici pomirivanja riskirao je svoj autoritet zbog njemačkih prijetnja, što ih je Winston Churchill predvidio.

Njegovi najintimniji savjetnici bili su sir John Samuel Gurney Hoare, pristaša izolacije, kojega je jedina ambicija bila da postane ministar pretsjednik; sir John Allsebrook Simon (takodjer kandidat na pretsjedništvo poslije Nevillea Chamberlaina), koji se u doba svjetskoga rata protivio novačenju i koji je otada dalje razvijao svu svoju pravničku inteligenciju da bi izbjegao muci donošenja odluka, lord Halifax, uzvišenih misli, koji je izgledao kao da se ukočio zbog prebrzog tečaja dogadjaja, prema mirnom promatranju iz njegove udobne sobe u Foreign Office, u kojoj vlada tipična atmosfera engleske seoske kuće.

Ljudi su govorili lordu Halifaxu: »Hitler blefira. Ako se pokažete odlučni, on će popustiti«. Takav savjet nisu davali samo Englezi, nego su to šaptali i Nijemci tamo, gdje su se nadali, da će jeka njihovih riječi prodrijeti do ušiju lorda Halifaxa ili Nevillea Chamberlaina. Bile su to važne ličnosti, koje su upućeno govorile o osjećajima generala Reichswehra kao i o riječima gradjana staroga režima. Bili su Nijemci oni, koji su došli u London, da kažu: »Njemački narod ne želi rata, jer bi on značio konac njegove zemlje.« »Ako Engleska bude odlučna, Hitler se ne će usuditi da maršira protiv Čehoslovačke.«

Kao kancelar Neville je Chamberlain bio uvijek točan i razborit do najvećeg stepena. Iz njegovih proračunskih izlaganja nije nikada provirio ni najmanji duh spekulacije. Našavši se pred evropskom krizom Neville Chamberlain pokazao je istu konvencionalnu razboritost. Nije htio igrati poker s Adolfom Hitlerom, nije imao nakanu da otkrije njegov b l u f f. Želio je da spasi mir drugim sredstvima: pregovorima.

Nevilleu Chamberlainu moglo je biti poznato, koliko je narušena Engleska sigurnost. Koliko je malo popravljeno u godinama ponovljenog naoružavanja. Ali ni jedna ministarska izjava nije nikada to objavila narodu. Baldwinova politika, da uljuljava Engleze u san lažne sigurnosti, bila je i nadalje lozinka vlade.

Iz krugova vlade kao i izvana nastavljao se pritisak, da Neville Chamberlain upozori Hitlera, da će se Engleska boriti. Chamberlain je napustio, donekle oklijevajući, svoju dotadanju politiku. Sastavljena je nota i kao šifrirani brzojav odaslana 9. rujna siru Nevilleu Hendersonu, engleskom ambasadoru u Berlinu. U novinama su izašle vijesti o toj noti.

Sir Neville Henderson bio je uvijek pod jakim dojmom životne snage nacionalnih socijalista. Zbog toga možda nije bio najprikladniji, da zastupa Englesku u Berlinu. I zaista čim je dešifrirao notu hitno je brzojavio u London savjetujući, da se nota ne preda. To je omogućilo Nevilleu Chamberlainu, da se povrati svojoj prvobitnoj politici da ne smeta nacistima.

Pristao je dakle, da nota ne bude predana. Imao je izvrsnu izliku u tvrdnji, da su prije vremena novinske objave smanjile vrijednost note. Medjutim je u mozgu Nevillea Chamberlaina sazrijevala druga osnova.

Objava o nakani ministra pretsjednika, da avionom podje u posjet Adolfu Hitleru, bila je dramatska

za sve, osim za one, kojima je bilo poznato, da je on već duže vremena pomišljao na taj put. Sredinom ljeta bio je gost bogatog lorda Brocketa u Brocket Hallu u Herfordshireu, gdje se zabavljao ribarenjem. Bogatstvo lorda Brocketa — tek trideset i četirigodišnjeg čovjeka — potječe od fabrikacije pive. Prije postignuća plemenitaške časti pivar Artur Ronald Nall-Cain bio je tri godine član parlamenta kao predstavnik grupe Warrington iz Liverpoola.

Pošto je čitav dan pecao ribu ministar pretsjednikom proveo je večer govoreći o politici sa svojim mladim gostoprimcem. Govorilo se o Njemačkoj. Nakon toga razgovora lord Brocket upotpunio je pripreme da prisustvuje godišnjem kongresu nacističke stranke u Nürnbergu. Vidio je Adolfa Hitlera i govorio s nekim istaknutim članovima nacističke stranke.

Vrativši se u London jedne nedjelje u večer, lord Brocket hitno je pohodio kuću broj 10 u Downing Streetu da referira ministru pretsjedniku.

Avion »Lockheed Electra« čekao je u Hestonu sa svojim pilotom već šest dana. Svakog su se časa očekivali nalozi iz Downing Streeta.

Ratni su brodovi krenuli, da stignu u potpunoj ratnoj pripremi do svojih ratnih baza u Invergordonu i Scapa Flowu, ali se još nije govorilo o mobilizaciji flote.

U Whitehallu došli su na dosta lukavu ideju, da će pokret flote, ako bude objavljen onako kako se zaista vršio, učiniti jači dojam na njemačke uhode u Engleskoj; te da će oni poslati svojim predpostavljenima u Berlinu vrlo uvjerljive izvještaje. Time se moglo izbjeći, da ministar pretsjednik javno učini nešto, što bi moglo iritirati Hitlera i kompromitirati ga pred svijetom.

Uvečer 13. rujna ministri narodne obrane sa šefovima glavnoga štaba ostali su do kasna u skupštinskoj dvorani vlade u zgradi broj 10 Downing

Streeta. Ministar pretsjednik predsjedavao je sastanku.

Sutradan ujutro ministar pretsjednik ustao je malo poslije 7 sati. Kada je prije trideset godina — imao je tada 39 godina — bio direktor tvrtke Hoskins i sinovi, tvorničara mreža za spavanje u Birminghamu, učinio je nešto slična. Razvilo se donekle oštro natjecanje za ugovor, ponudjen od tvrtke Harland i Wolff iz Belfasta. Neville Chamberlain želio je postići taj ugovor. Telegrafirao je direktoru tt. Harland i Wolff da putuje u Belfast te da će ga pohoditi. Neville je Chamberlain postigao svoj željeni ugovor. Otada se njegovo povjerenje u direktne pregovore nije nikada smanjilo. Kao načelnik Birminghama uvijek je dolazio do zaključka, da je u direktnim pregovorima s birokratima iz Whitehalla i sa novčarima iz londonskog Citya bez izuzetka uvijek postizavao ono što je želio.

Kada je sir Horace Wilson stigao u Downing Street, ministar se pretsjednik već spremao da ostvari princip direktne veze. Sjedeći kraj pisaćeg stola sastavljao je brzojav za Adolfa Hitlera, čiji je sadržaj glasio: »S obzirom na sve kritičniji položaj, odlučio sam odmah da krenem k Vama da pokušam pronaći mirno rješenje. Namjeravam da dodjem k vama avionom i spreman sam sutra ujutro otputovati. Izvolite mi označiti sat — po mogućnosti što prije — i mjesto sastanka. Bio bih Vam zahvalan, kada biste brzo odgovorili. Neville Chamberlain.« Nije bilo velike razlike — izuzevši diplomatske izraze — izmedju ovoga brzojava i onoga odaslanoga u Belfast, koji je glasio: »Naš zastupnik namjerava da krene sutra u Belfast i iskoristit će priliku da Vas pohodi.«

Brzojav za Adolfa Hitlera poslan je sir Nevilleu Hendersonu u Berlin, a odavle je odaslat u Berchtesgaden.

Ako je Hitler na Chamberlainov poziv odaslao samo usmeni odgovor, tada je to činjenica, koju

Whitehall, iz nepoznatih razloga, nije nikada objavio javnosti, ograničivši se na obavijest da je »Führer i Kancelar odgovorio na poslanicu izjavivši, da je spreman primiti engleskog pretsjednika vlade dne 15. rujna«...

Na münchenskom se aerodromu engleski barjak vijao uz nacističku svastiku. I ovo se ima zahvaliti slučaju. U posljednjem su času tamošnji nacisti opazili, da nemaju nijednoga engleskog barjaka. Netko se ipak sjetio da podje do engleskog konzulata i posudi zastavu.

Nijemci svih društvenih staleža ispunili su cijeli aerodrom i pljeskali. Neville Chamberlain spustio se u Njemačkoj po prviput u životu, okružen uniformama i putnicom, na kojoj nije bilo potrebnog vizuma. Funkcionari nijesu znali, što da započnu, dok se nije približio von Ribbentrop, da pozdravi engleskog premijera. Von Ribbentrop se našao već u nezgodnoj situaciji, dok je bio gost Nevillea Chamberlaina u Downing Streetu, upravu u času, kada je Njemačka provalila u Austriju. Pristupio je dakle Chamberlainu ispružene ruke i posmijehom na usnama. Pitanje je vizuma skinuto s dnevnog reda i Neville Chamberlain se okrene, da po prviput čuje, kako Nijemci viču: »Heil Chamberlain!«. Iste poklike »Heil!« slušao je kasnije više puta.

Ali oni, koji su odobravali, bili su gotovo uvijek Nijemci bez uniforme.

Oblaci su se bili zgusnuli i počela je lijevati kiša kada je lični Führerov vagon sastojeći se od malog salona, spavaće sobe i kupaone, odjurio iz münchenske stanice. Promatrajući alpinski magloviti pejzaž, a pod utjecajem svoga vlastitog pristajanja uz princip »izolacije«, Neville Chamberlain reče von Ribbentropu: »Kada smo krenuli iz Londona vrijeme je bilo vrlo lijepo. Kako to, da se nebo naoblači, čim stignemo do evropskog kontinenta?«

Bavarski su seljaci pljeskali, kada je Neville Chamberlain prolazio u vlaku, koji je jurio brzinom od trideset milja na sat. Odobravali su i njemački vojnici okupljeni u jednom mobilizacijskom središtu u potpunoj ratnoj opremi. Vojničku je počast odao mladi i snažni korpus »Schutz Staffela« sa crnim kacigama, koje su zasjenjivale strogo disciplinirana lica. Bavarske je Alpe zastirala kiša, kada je u prvom sumraku Neville Chamberlain ušao u berchtesgadenski »Grand Hotel«, gdje je imao prenoćiti. Prije više od trideset godina Neville Chamberlain je običavao, da čim stigne u koje mjesto izadje iz hotela da sklopi kakvu narudžbu, prije lijeganja u krevet, kao što uostalom rade i svi drugi trgovački putnici.

Dvadeset novinara iz svih krajeva svijeta promatrali su ga, dok se uspinjao stepenicama. Opazili su zastarjeli, pusteni šešir, tvrdi ovratnik, čvrsto privezanu kravatu od teške svile i Chamberlainov ledeni pogled. Ostvarivalo se proroštvo Austena Chamberlaina: »Europa će doživjeti, da se mnogo govori o Nevilleu, kada postane ministar pretsjednik.«

Kada je Neville Chamberlain poslije odmora, odvežen sa silnim kolima marke »Mercedes« cestom, koja vodi preko brda, a uz oštro brijanje vjetra, na njegov prvi susret s Adolfom Hitlerom, novinari pomisliše na Kurt von Schuschnigga. Chamberlain je stigao u Berchtesgaden.

Na terasi Berghofa Adolf Hitler je dočekao Nevillea Chamberlaina svojim najljubeznijim i najzamamnijim podsmijehom i toplo mu stisnuo ruku. Sa blijeda i mračna lica Nevillea Chamberlaina iščezne ledeni izražaj. Uzvrati na stisak ruke, a na licu mu se odrazi povjerljivi i široki podsmijeh. Adolf Hitler nije mogao pokazati svojemu gostu daleko preko brda viziju Salzburga, koju je on promatrao tolikom nostalgijom prije definitivnog pripojenja Austrije njemačkom Reichu. Gusti oblaci i neprekidna kiša u

tamnoj večeri skrivahu brda, tako da su oba državnika bili odijeljeni od pejzaža, kao da je i priroda htjela da lakše raspravljaju o najbližoj budućnosti.

Jedino je Paul Schimdt ćelavac snažnoga tijela, čuvar hiljadu diplomatskih tajna, sjedio izmedju Adolfa Hitlera i Nevillea Chamberlaina. Pod starim njemačkim režimom bio je službeni tumač i kod rodjenja novog režima priznali su mu njegove zasluge.

Adolf Hitler je mogao, da stavi u pogon ratni stroj, kojega su smatrali golemim, ali još neiskušanim. Mondenski je podsmijeh iščezao. Neville Chamberlain spazio je bljesak odlučnosti u Hitlerovu pogledu i čuo riječi željeznog čovjeka. Hitler je kanio da pruži pomoć sudetskim Nijemcima i da se upusti za njih u borbu. Odlučne riječi zamijenile su slatke: sve je proteklo hitro u njemačkom jeziku. Razgovor je hladnokrvno prevodio ravnodušni Paul Schmidt. Hitler je postavljao svoje uvjete: Njemačka mora zaštititi sudetske Nijemce.

Neville Chamberlain nije raspolagao s njemačkim ratnim strojem. Jedino se flota pomaknula prema svojim bazama, spremna da se bori u Sjevernom moru. Program novog naoružavanja provodio se tek tri godine. Do koje je točke stigla protuzračna sprema?

Chamberlainova fanatična želja za mirom imala se, po našem mišljenju pripisati njegovoj mržnji na rat kao i tome što se, kao dobar knjigovodja, protivio činjenici, da toliki milijuni budu potrošeni za uništavanje umjesto za izgradjivanje.

Njegova je misija kod Hitlera bila misija u korist mira. Ali kada je vidio, da je dočekan ratobornim i autoritativnim riječima, planula je u njemu britanska ćud. Hitler je izjavio, da je spreman i na opasnost svjetskoga rata u korist sudetskih Nijemaca. Nato je Neville Chamberlain odgovorio: »Zašto ste mi dopustili, da poduzmem ovo putovanje, kada sam ovamo došao, da gubim uzalud vrijeme?« Adolf Hitler od-

govori, da je spreman raspravljati — ako engleska vlada prihvati načelo samoodredjenja za sudetske Nijemce — o formama i sredstvima da se to samoodredjenje ostvari. Ako taj princip ne bude prihvaćen Hitler se slaže s Nevilleom Chamberlainom, da je beskorisno da se nastavi razgovor.

Kako nije mogao da odmah zajamči, da se princip samoodredjenja može odmah prihvatiti, Neville Chamberlain je pokušao da postigne odgodu i to mu je uspjelo. Adolf Hitler je obećao, da ne će započeti neprijateljstva prema Čehoslovačkoj, dok Engleska vlada ne odgovori.

Neville Chamberlain je mogao ustvrditi — što je kasnije i učinio — da je direktni dodir spasio Čehoslovačku od invazije. U ovom razdoblju pregovora ima mnogo imponderabilija s obzirom na invaziju. Bi li Francuska ušla u rat? Bi li je Engleska podupirala? Garancije su bile date.

U direktnom je dodiru Neville Chamberlain uspio da dobije od Adolfa Hitlera jamstvo, da — poslije Čehoslovačke — Hitler ne će imati nikakvih daljih teritorijalnih aspiracija u Evropi. Chamberlainovi su se kritici ovome smijali, ali je Hitler kasnije javno ponovio tu izjavu.

Vraćajući se u svratište preko mračnih gora Chamberlain reče sam sebi, da se može pouzdati u Adolfa Hitlera. Ali je bio siguran — do toga je uvjerenja došao već par mjeseci prije — da priznavanje samoodredjenja sudetskim Nijemcima i njihovo eventualno pripojenje Reichu predstavlja jedinu nadu u mir.

Novinarima, koji su nestrpljivo čekali na njegov povratak, Chamberlain nije pružio mogućnost da primjete, da ga je sastanak s Hitlerom i najmanje uzbudio. Svima se srdačno nasmiješio, kao da goji potpuno povjerenje, da će se sve urediti, a zatim se odmah povukao u svoju sobu.

Istaknute njemačke ličnosti, kojima su bile po-

znate metode i sistemi njihovog Vodje, izražavale su potpuno pouzdanje u budućnost. Ti su Nijemci bili uvjereni, da će sporazum biti postignut — na neuspjeh razgovora izmedju Chamberlaina i Hitlera nije se moglo ni pomišljati po njihovu mišljenju. Rat? Bavarski seljaci, koji su u tom času nastavali dolinu zastrtu tamom, nijesu željeli rata. Govorili su ti ljudi. Isto kao Neville Chamberlain tako i oni žele mir.

Na povratku je Neville Chamberlain naprestano i ukočeno gledao preda se. Leteći nad oblacima jedino mu je društvo bio šum avionskog motora. Kada je stigao u Heston, njegov pogled izgubi onu ukočenost tvrdokorne misli, da bude zamijenjen podsmijehom, iza kojega je slijedila izjava: »Povratio sam se brže nego što sam mislio, nakon putovanja, koje bi mi bilo vrlo ugodno, da nijesam bio i previše zabrinut. Jučer poslije podne razgovarao sam dugo s Adolfom Hitlerom. Bio je to otvoreni, ali prijateljski razgovor i sada kada smo obojica potpuno shvatili što jedan i drugi mislimo zaista sam zadovoljan... Do par dana ponovo ću se sastati s Hitlerom, jedino, kako mi je sam rekao, ovaj put namjerava, da mi dodje u susret na pola puta. To će učiniti, da prištedi starcu tako dugo putovanje.«

Praksom iskusnoga političara Neville je Chamberlain zamolio javnost, da ne prihvati nikakvog izvještaja o njegovu razgovoru s Hitlerom, kojega on ne bi potvrdio. Tri nedjelje prije »Times« je duboko uzbunio diplomaciju i javno mišljenje u Engleskoj i u inozemstvu, zalažući se za prepuštanje sudetskih krajeva Njemačkoj. Za dobrog britanskog gradjanina to je moglo značiti, da će Evropa morati da popusti Hitleru.

Vraćajući se autom u Downing Street, gdje ga je čekao grof Runciman, oslobodjen od svoje beskorisne zadaće posrednika u Čehoslovačkoj, Neville Chamberlain bio je svijestan, da je odstupanje Sudeta jedina nada u mir.

Runciman mu je rekao, da je to odstupanje neizbježivo i da mora što prije biti izvršeno. To je potvrdjivalo mišljenje, koje je on sam stekao predjašnjih mjeseci.

Francuska je vlada imala s Čehoslovačkom obrambeni ugovor za slučaj invazije i na zahtjev Nevillea Chamberlaina Eduard Daladier odletio je avionom iz Pariza u London, da se lično upozna sa sadržajem razgovora u Berchtesgadenu. Poslije toga izjavio je: »To je ultimatum«.

Šest dana poslije toga Neville Chamberlain odletio je avionom u Godesberg na svoj drugi razgovor s Hitlerom.

Kadgod je Benito Mussolini pošao u Njemačku, Adolf Hitler ga je uvijek dočekao na stanici. Za vrijeme njegova boravka Hitler ga je pohadjao ili na odlasku ispratio. Premda je »da prištedi starom čovjeku tako dugo putovanje« četrdesetdevet-godišnji Adolf Hitler odlučio, da se po drugi put sastane sa sedamdeset-godišnjim Nevilleom Chamberlainom u Godesbergu, ipak nije pošao da ga dočeka na dolasku, niti da se susretne s njim, kada je Chamberlain stigao na obale Rajne.

Dok se Neville Chamberlain uz glasno odobravanje snažnih njemačkih i rajnskih učenika, koji su mahali barjačićima vičući »Heil«, vozio autom sa kölnskog aerodroma preko Rajne prema svratištu Petersburg, dotle je na brdu Königswinter Adolf Hitler sjedio otkrivene glave u vrtu svratišta Dreesen. Oko njega nalazila se skupina istaknutih nacističkih prvaka, koji su slušali njegove riječi.

Kada je Adolf Hitler zašutio, podbočio bi se laktom o niski zid vrta, i promatrao bi tok Rajne; nije se odavle maknuo, dok nije nastupio čas odredjen za sastanak. Tada udje u svratište tvrda i odlučna lica. Bez i najmanjeg posmijeha nacistima, koji su ga pozdravljali.

U svojoj spavaćoj sobi u hotelu Neville Chamberlain našao je više uzoraka kolonjske vode, — pomade za kosu, pastu za zube, briljantin, sol za kupelj. Sa svojeg je prozora mogao vidjeti pred sobom do obzorja vedru rajnsku dolinu. Nada je živjela u srcu Nevillea Chamberlaina. U svojoj aktovci imao je francuski i engleski pristanak na princip samoodredjenja za sudetske Nijemce kao i plan, na koji je dobio uz oklijevanje pristanak i čehoslovačke vlade. Taj je plan odredjivao, da se prepuste Njemačkoj bez plebiscita oni krajevi, u kojima je bilo više od 50% njemačkih žitelja. Predvidjalo se i imenovanje medjunarodnog povjerenstva za pregovore o odredjenju granica i o seobi pučanstva sa češkog teritorija na sudetski i obratno.

Oni, koji su kritizirali Nevillea Chamberlaina, rekoše, da su to uvjeti, koji ponizuju engleskog ministra pretsjednika, koji je morao krenuti u Njemačku pred noge Adolfa Hitlera. Nije dobro primljena ni nova engleska garancija češkoj državi, koja se nalazila pred raspadom. Kritici rekoše, da je time Neville Chamberlain jedino povećao kontinentalne obaveze Engleske s garancijom, koja će zapravo biti bespotrebna onoga istog dana, kada se dopusti nadmoćje Njemačke u onom dijelu Evrope.

Ulazeći u svratište Dreesen, da se po drugiput porazgovori s Hitlerom, Neville Chamberlain jedva je pogledao počasnu stražu S c h u t z S t a f f e l a.

Energični Fritz Dreesen, vlasnik je istoimenog svratišta; on je snažan i veselo raspoložen čovjek srednjih godina, koji je za Adolfa Hitlera nešto više od obične poslovne veze. On se s Hitlerom rame uz rame borio u svjetskom ratu. Iz sentimentalnih razloga sačuvan je točan račun Führerovih boravaka, koji je od 1926. dalje proboravio u svratištu Dreesen 70 dana. U svratištu je za njega uvijek spreman apartman za slučaj da neočekivano stigne. Cesta, koja se prostire pred svratištem Dreesen, nazvana je

imenom tridesetsedamgodišnjeg Juliusa Shrecka, koji je više godina bio lični Hitlerov šofer t. j. sve do svoje smrti u svibnju 1936, kada je umro od meningitisa. Cesta je bila puna automobila i nacističkih redara.

Deset minuta prije dolaska Nevillea Chamberlaina ispražnjen je vrt svratišta Dreesen, a pristup je zabranjen i nacistima visokog ranga.

U unutrašnjosti kao i izvan svratišta uredjena je zasebna redarstvena služba. Führerovi su nalozi bili tako strogi, a disciplina njegovih ljudi tako automatski ukočena, da je ulaz u svratište bio zabranjen ne samo onima, koji su imali najnovije propusnice, nego i samom vlasniku svratišta.

Poštovani Fritz Dreesen bio je prisiljen, da trčkara od vrata do vrata, da bi mogao ući u svoje svratište, ali su ga crne straže uvijek odbijale. Neke su mu se i nasmješile, ali neke i oštro zabranile pristup. Trebalo je više vremena, dok mu je uspjelo ući u svoju vlastitu kuću.

Adolf Hitler nasmješio se pružajući bijelu ruku, da stisne jake i košćate prste Nevillea Chamberlaina. Posmijeh, kojim mu je odvratio Neville Chamberlain morao se doskora u njegovim očima pretvoriti u izraz hladnog zaprepaštenja, a kasnije i bijesa. Ali je u tom času bio još uvijek sretan.

U sobu su donijeli topografske karte. Neville Chamberlain počeo je govoriti. Tumačio je — pomoću Paula Schmidta — kako prema mišljenju engleske i francuske vlade sudetski teritorij mora biti predan Njemačkoj i kako bi imale biti povučene nove granice Čehoslovačke.

Nastala je kratka stanka... Počeo je govoriti Adolf Hitler. Ti englesko-francuski predlozi dolaze prekasno... tlačenje sudetskih Nijemaca postaje nepodnošljivo... svakog sata dolazi do novih incidenata. Potrebno je hitno rješenje...

Sada je Adolf Hitler govorio brzo, uzbudjeno.

Šetao se oko stola, na kojemu su bile otvorene topografske karte...

Potrebno je da češke čete odstupe odavle i odatle... ispražnjena područja moraju biti predana nedirnuta. Treba osloboditi njemačke utamničenike. I ako nije igrač pokera, poput svojeg bivšeg kolege Jamesa Henrya Rhomasa, bivšeg tajnika Dominiona, Neville Chamberlain ipak posjeduje nepokretno lice. Iza njegove mračne nepomičnosti postoje jake rezerve dostojanstva i odlučnosti. Hitlerov je otklon englesko-francuskih prijedloga toliko ponižavao Engleze, da je to za njega značilo teški udarac. On je avionom došao iz Londona da raspravlja, a tu su ga naprotiv silili, da sluša.

Hitler je prestao govoriti. Chamberlainova hladnoća rasprsnula se pod zanosom Hitlera. Hoće li Führer održati već zadanu riječ, da ne će naložiti njemačkim trupama, da marširaju u Čehoslovačku, dok ne bude poznat rezultat daljih pregovora? Ako Führer to učini engleski ministar pretsjednik je spreman, da se obrati čehoslovačkoj vladi, da Česi obustave dalje provokacije.

Hitler potvrdi.

Napuštajući svratište Dreesen i jurećim autom — pošto je prešao preko Rajne — cestom, koja je vodila prema njegovu svratištu, Chamberlainovo je lice ponovo poprimilo izraz pouzdanja. Smiješio se domahujući rukom u znak pozdrava Nijemcima, koji su mu klicali »Heil«. Novinarima, koji su ga zasipali pitanjima, dok se on žurio prema svojoj sobi, Chamberlain je izrazio velike nade bez ikakvog znaka razočaranja ili potištenosti.

Zatvoren u svojoj sobi skupa sa Sir Horaceom Wilsonom Chamberlain je sastavio tekst izjave za novinske dopisnike, ta je izjava imala da ujedno bude apel na čehoslovačku i njemačku vladu. Predavajući je žurno novinarima Sir Horace Wilson zatražio je da bez odgode bude saopćena i njemačkim novinama.

Izjava je javljala, da je razgovor izmedju državnika potrajao tri sata i da će se nastaviti sutra ujutro. »Bitno je, po mišljenju engleskog ministra pretsjednika, da postoji čvrsta odluka kod svih stranaka i kod svih interesiranih, da se osigura, da sadašnje unutrašnje prilike u Čehoslovačkoj ne mogu utjecati na nastavak razgovora. Engleski se ministar pretsjednik zato obraća ozbiljnim pozivom na sve, da prisustvuju pri održavanju reda i da pokušaju izbjeći svaku akciju, koja može da izazove incidente.«

Neville Chamberlain je telefonirao u London, a zatim je počeo razmišljati. Nakon toga je obilno večerao pijući rajnsko vino i legao na počinak. Sutradan ujutro rano je ustao, da promatra rajnsku dolinu u vedrom svijetlu dana. Bila je to panorama puna mira i vedrine, koja se mnogo svidjela ljubitelju prirode, kakav je Sir Neville Chamberlain. On je dugo ostao na terasi pred svojom sobom, dok je tamo dolje bljeskala površina Rajne. Zrak je bio svjež i okrepljujući. Na drugoj obali rijeke, malo na desno, nalazilo se svratište Dreesen, u kojemu je stanovao Adolf Hitler.

Nakon potresa prvoga dana Neville Chamberlain je sada počeo snovati novi plan šetajući po terasi. I u njemu se probudila nenadana želja staroga poslovnoga čovjeka, da sve stvari fiksira pismeno. Sjeo je dakle uz pisaći stol, u sobi punoj sunca, da napiše pismo Adolfu Hitleru.

Hitleru, koji se, pošto nije ranoranilac, još nalazio u krevetu, pisao je Neville Chamberlain slijedeće:

Dragi moj državni kancelaru,

Držim da će situacija biti jasnija i da će naš razgovor proteći brže, ako vam pošaljem ovo pismo prije našeg jutrošnjeg sastanka. Spreman sam predati čehoslovačkoj vladi vaš prijedlog što se tiče teritorija, kako bi ona mogla ispitati privremenu granicu, koju Vi predlažete. Po mome mišljenju nije potreban plebiscit za proširenje teritorija, jer je taj teritorij (po statistikama, koje obje stranke, kako se čini, priznavaju), uglavnom teritorij sudetskih Nijemaca. Ali ne sumnjam, da će čehoslo-

vačka vlada htjela da prihvati Vaš prijedlog o plebiscitu, koji bi odlučio, do koje je točke potrebno ispraviti granice.

Teškoće, koje opažam u prijedlogu, što ste mi ga jučer poslije podne izložili, nastaju zbog Vaše želje, da područja, o kojima se radi budu u neposrednoj budućnosti, zauzeta od njemačkih četa. Priznajem poteškoću dugog postupka u sadašnjim prilikama i bez sumnje bi Vaš projekat — kada bi bio prihvatljiv — pridonio da napetost odmah popusti. Ali ne vjerujem, da ste uzeli u obzir nemogućnost, u kojoj se nalazim, da pristanem na bilo koji projekat, osim u slučaju, da mogu držati, da će takav projekat smatrati javno mišljenje moje zemlje, Francuske kao i čitavoga svijeta, prikladnim za ostvarenje onih principa, koji su već prihvaćeni na miran način i bez ikakvih prijetnja silom.

Premda držim, da je pravedno, da podastrem ovaj prijedlog češkoj vladi, uvjeren sam, da ona ne će smatrati da odgovara duhu sporazuma, za koji smo je mi i francuska vlada nagovarali, da ga prihvati i koji je ona prihvatila. U slučaju, da njemačke čete udju u Čehoslovačku, kako Vi predlažete, nema sumnje, da češka vlada ne će moći učiniti ništa drugo nego narediti svojim četama da se odupru, a to bi značilo uništenje temelja, na kojima smo se ja i Vi prošle nedjelje sporazumjeli da zajednički radimo, t. j. temelja za mirno rješavanje ovoga pitanja, umjesto rješavanja pomoću sile.

Budući da smo sporazumni u principu, da sudetski njemački krajevi trebaju biti pripojeni Reichu, pitanje, koje nam se sada postavlja, jest, da riješimo što treba učiniti, da se održi mir u tečaju ove konačne faze pregovora za pripojenje.

Svakako u Vašem prijedlogu sigurno ima alternativa, koje ne mogu biti u subotu s gornjim izlaganjima. Tako bih n. pr. mogao zapitati češku vladu, da li smatra mogućim sporazum, po kojemu bi održanje reda u nekim njemačkim sudetskim krajevima moglo biti povjereno samim sudetskim Nijemcima stvaranjem primjerene vojničke organizacije ili pak pomoću upotrebe već postojećih organizacija po mogućnosti pod nadzorom neutralnih promatrača.

Kako Vam je poznato, na temelju mojeg sporazuma s Vama, ja sam savjetovao jučer uvečer češkoj vladi, da učini sve što je moguće, da u medjuvremenu bude održan red. Sigurno češka vlada ne može povući svoje vojnike, niti se može zahtijevati, da povuče svoje redarstvo, dok postoji mogućnost nasilne invazije, ali sam spreman osigurati odmah njezino stanovište o alternativama, koje sam predložio, te bih joj — ako plan može biti prihvaćen — savjetovao da povuče svoju vojsku i svoje redarstvo iz zona, u kojima su sudetski Nijemci kadri da održe red. Daljne mjere potrebne za potpuno pripojenje mogle bi se brzo nastaviti.

Iskeno Vaš

Neville Chamberlain.

Malo poslije deset sati dva detektiva zasebnoga odjela Scotland Yarda, dodijeljena ličnosti ministra pretsjednika, čekali su u hodniku pred njegovim apartmanom i brižljivo čuvali dvije velike topografske karte, čvrsto zamotane. Izvan svratišta je mnoštvo promatralo dvije ukočene straže Schutz Staffela, koje su se izmjenjivale svako pola sata teškim ritmom paradnog koraka i čekale da se pojavi engleski ministar pretsjednik.

Otkriveni »Mercedes«, kojim je upravljao nacistički šofer, čekao je pred vratima.

Vrijeme je prolazilo i ministar se pretsjednik nije pojavljivao.

Izdan je nalog, da se »Mercedes« udalji od glavnih vrata svratišta.

Nakon prvog časa iznenadjenja slijedilo je sve veće uzbudjenje. Nitko — osim ministra pretsjednika i njegove pratnje — nije znao za pismo odaslano Hitleru.

Oba su detektiva Scotland Yarda i dalje strpljivo čekala u hodniku ne napuštajući povjerene im karte.

Jedan od svratišnih sobara, otac troje djece, reče: »slabi znak . . . Ja ne ću rata.«

Po svoj je prilici najveća politička mržnja Nevillea Chamberlaina ona, koju osjeća protiv Davida Lloyda Georgea. Ništa ga ne bi moglo potaknuti, da nastupa kako bi nastupao Lloyd George, dokle god može nastupati na drugi način. Ali kada su novinari vidjeli Nevillea Chamberlaina, kako šeta gore dolje po terasi, pogledavajući prema svratištu Dreesen, pitajući se što može značiti to zakašnjenje, netko je rekao: »Chamberlain postaje čvrst. Onakav kakav je bio Lloyd George.«

U svratištu Dreesen nacistički stražari osiguravali su Hitleru savršenu samoću, dok je on probavljao prijevod Chamberlainovog pisma, koje je preveo Paul Schmidt. Kraj Hitlera — ili spremni na njegov poziv — bijahu Joachim von Ribbentrop, Josef Göb-

bels i general Keitel, njegov ministar rata. Prošlo je pet sati, dok je Adolf Hitler konačno odobrio sadržaj svojeg odgovora Chamberlainu.

Taj odgovor glasi:

Ekscelencijo.

Pozorno ispitivanje Vašega pisma, što sam ga danas primio, kao i potreba, da definitivno razjasnim situaciju, navode me, da Vam saopćim slijedeće:

Gotovo 20 godina Nijemci su — kao i pripadnici različnih drugih narodnosti u Čehoslovačkoj — bili zlostavljani na najnedostojniji način, mučeni, ekonomski upropašćavani, a osobito se njima priječilo, da ostvare za same sebe pravo naroda na samoodredjenje. Svaki pokušaj potlačenih, da promijene svoju sudbinu, propao je zbog brutalne volje za uništavanjem sa strane Čeha. Oni su imali državnu vlast i nijesu oklijevali da se njom bezočno i barbarski posluže. Engleska i Francuska nisu nikada učinile ni najmanji pokušaj, da promijene ovu situaciju. U svom govoru od 22. veljače pred Reichstagom, izjavio sam, da će njemački Reich preuzeti inicijativu, da dokonča svako dalje tlačenje tih Nijemaca. Drugom izjavom na kongresu stranke Reicha jasno sam i neopozivo izrazio ovu odluku. Priznajem sa zahvalnošću, da je barem poslije 20 godina engleska vlada — koju Vaša Ekscelencija zastupa — sada odlučila da poduzme mjere, da se dokrajči situacija, koja od dana do dana, rekao bih od sata do sata, postaje sve nepodnošljivija. Jer ako je do sada stav čehoslovačke vlade bio brutalan, to se ovih posljednjih nedjelja taj stav može nazvati gotovo ludjačkim. Bezbrojni su Nijemci žrtve toga ludila. U par nedjelja broj bjegunaca popeo se na 120.000. Kako već rekoh, ovo je stanje nepodnošljivo i ja kanim da ga dokrajčim.

Vaša mi Ekscelencija osigurava, da je uglavnom princip ustupka sudetskih teritorija Reichu prihvaćen. Žao mi je, što moram odgovoriti Vašoj Ekscelenciji, da je — s obzirom na ovu točku — slično teorijsko priznanje bilo već zajamčeno Njemačkoj. 1918. primirje je zaključeno na temelju 14 točaka pretsjednika Wilsona, koje smo uglavnom svi mi prihvatili. Ali u praksi su obaveze na najsramotniji način prekršene.

Ekscelencijo, mene ne interesira priznanje principa, da ti teritoriji moraju biti povraćeni Njemačkoj, već jedino ostvarenje toga principa; i to ostvarenje, koje će dokrajčiti u najkraćem mogućem vremenu patnje nesretnih žrtava češke tiranije i koje će ujedno biti u skladu s dostojanstvom jedne velike sile. Moram svečano izjaviti Vašoj Ekscelenciji, da se ovi sudetski Nijemci ne vraćaju njemačkoj državi zahvaljujući dražesnoj ili dobrohotnoj simpatiji drugih naroda, već svojom voljom, koja se

osniva na pravu samoodredjenja naroda i na temelju neopozive odluke Reicha, da tu volju ostvari.

Uostalom, nedostojno je jednoga naroda, tražiti da ovo priznanje, zavisi od uvjeta, koji nijesu predvidjeni u ugovorima i koji su nemogući s obzirom na kratkoću vremena. Najboljim nakanama i u cilju da ne pružim češkom narodu opravdane razloge za ogorčenje, predložio sam — u slučaju mirnoga rješenja — kao buduće granice one narodnosne granice, za koje sam uvjeren, da predstavljaju pravedni sporazum izmedju dviju rasnih skupina uzimajući u obzir i dalje postojanje izoliranih područja u kojima se govori drugim jezikom. Osim toga sam spreman da dopustim plebiscite na čitavom području čime bi se omogućili dalji popravci u svrhu da se ostvari — koliko je moguće — volja svih naroda, na koje se to odnosi. Već sam prihvatio a priori, ove popravke.

S druge strane izjavio sam, da sam spreman, da se ti plebisciti održe pod kontrolom jednog medjunarodnog povjerenstva ili mješovitoga češko-njemačkog povjerenstva. Spreman sam napokon da povučem prigodom plebiscita naše čete iz pograničnih zona, koje najviše dolaze u raspravu, uz uvjet, da Česi učine isto. Nisam naprotiv spreman da ostavim bez zaštite Reicha teritorij, koji se mora smatrati da pripada Njemačkoj bilo po volji naroda bilo po priznanju, što su ga i sami Česi prihvatili. Nema sile ili medjunarodnog ugovora, koji bi mogao imati prvenstvo nad njemačkim pravom. Ideja, da bi se moglo povjeriti samim sudetskim Nijemcima održanje reda, praktično je nemoguća zbog zapreka, koje su se postavljale njihovoj političkoj organizaciji ovih posljednjih deset godina, a osobito u posljednje doba. I u interesu onog napaćenog pučanstva, jer je nezaštićeno, i iz dužnosti i zbog prestiža Reicha, nama nije moguće, da ne pružimo odmah zaštitu onom teritoriju. Vaša me Ekscelencija uvjerava, da je Vama sada nemoguće predložiti Vašoj vladi takav projekt. S moje strane mogu Vas uvjeriti, da je za mene nemoguće opravdati pred njemačkim narodom bilo kakav drugi moj stav, jer je to za Englesku u najgorem slučaju pitanje političkih imponderabilija, dok se kod Njemačke radi o primitivnom pravu preko tri milijuna ljudskih bića na sigurnost i o narodnoj časti jednoga velikog naroda.

Ne uspijeva mi da shvatim primjedbu Vaše Ekscelencije, da bi češkoj vladi bilo nemoguće povući svoje oružane snage, dok se boji mogućnosti invazije, jer bi baš ovakovo rješenje ukinulo svaki razlog jedne nasilne akcije. Osim toga ne mogu prikriti Vašoj Ekscelenciji, da me veliko nepovjerenje, koje se u meni stvorilo, navodi da smatram, da je češka vlada prihvatila princip odstupa sudetskih Nijemaca Reichu jedino u nadi, da će dobiti vremena, kako bi mogla na ovaj ili na onaj način postići promjenu, koja bi bila u opreci s ovim principom. Jer da je taj princip iskreno prihvaćen, ne bi bilo razloga, da se odgadja nje-

govo praktično izvršenje. Dugogodišnje iskustvo u tom pogledu s obzirom na Čehe, uzrokuje, da moram smatrati njihova uvjeravanja neiskrenima, dok ne budu potvrdjena stvarnim dokazom. Njemački je Reich dakle odlučio da završi bilo kojim sredstvom ove pokušaje — koji traju dvadeset godina — da se odgodnim metodama otkloni priznanje zakonitih prava potlačenog naroda. Osim toga Česi su zauzeli jednak stav prema drugim narodnostima u istoj državi. I one su žrtve dugotrajnog tlačenja i nasilja. I u njihovim slučajevima nije održana ni jedna do sada dana obaveza. I u njihovim su slučajevima pokušali Česi, da dobiju na vremenu, odgovarajući, po sistemu odgadjanja, na njihove zahtjeve i na njihove proteste da bi ih kasnije mogli još više tlačiti. I ti narodi, ako budu htjeli postići priznanje svojih prava, ne će imati — prije ili kasnije — drugog puta nego da to priznanje osiguraju sebi vlastitim sredstvima. Svakako je Njemačka — ako uvidi da neoporeciva prava Nijemaca u Čehoslovačkoj ne mogu biti priznata pomoću mirnih pregovora, a čini se da je slučaj takav — spremna da pribjegne drugim mogućnostima, koje joj jedine preostaju.

Adolf Hitler.

Tumač Paul Schmidt odnio je Nevilleu Chamberlainu Hitlerovo pismo i usmeno mu ga preveo. Kada je Paul Schmidt završio čitanje u mozgu Nevillea Chamberlaina nije bilo više nikakve sumnje: bio je to uistinu i pravi ultimatum.

Rat...

Iz svratišta St. Petersburg, koje se nalazi na vrhu jednoga od Sedam Brežuljaka, odaslano je hladno pismo, kojim je Chamberlain potvrdjivao, da je primio Hitlerovo pismo i tražio potpuni »memorandum« Hitlerovih prijedloga da ih predloži češkoj vladi, a koje se završavalo slijedećim riječima:

Pošto sada preostaje jedino čehoslovačkoj vladi da prihvati ili otkloniti prijedloge Vaše Ekscelencije, čini mi se, da moja nazočnost ovdje ne može biti više od nikakve koristi, dok je s druge strane potrebno, da bez odgadjanja upoznam sa sadašnjom situacijom moje kolege od francuske vlade. Zbog toga sam odlučio da se vratim u Englesku.

Iskreno Vaš

Neville Chamberlain.

Mrak se spuštao nad Godesbergom. Par kilometara od mjesta, na kojemu se Neville Chamberlain naprezao oko učvršćivanja mira, njemački su radnici radili danju i noću, da upotpune Sieg-friedovu liniju, koja odgovara francuskoj Maginotovoj liniji. Gotovo milijun i pol njemačkih rezervista pozvano je pod oružje i već su punili vojarne čitave Njemačke. I čehoslovačka je vojska mobilizirana. I Adolf Hitler je bio spreman izazvati svjetski rat, da obrani tri milijuna sudetskih Nijemaca. To su bile činjenice, o kojima je razmišljao Neville Chamberlain.

Svijetla su počela ocrtavati dolinu, kada je Sir Horace Wilson krenuo automobilom niz brežuljak, da preda posljednje pismo Nevillea Chamberlaina Adolfu Hitleru. Kraj njega je sjedio Sir Neville Henderson, blijed i protegnutih crta lica. U svratištu Dreesen dočekao ih je von Ribbentrop, koji ih je zatim ostavio, da se posavjetuje s Hitlerom.

Kada se dva sata kasnije Sir Horace Wilson vratio ministru pretsjedniku, proširio se glas, da će se te iste večeri u 22.30 sati Neville Chamberlain i Adolf Hitler sastati, da se pozdrave. Službeni njemački krugovi kao da su podavali velike nade tom razgovoru. Po njihovu mišljenju situacija bi se potpuno imala razbistriti, čim se Führer i ministar pretsjednik nadju ponovno u četiri oka.

Netko od engleske delegacije reče: »Ako se budemo pokazali jakima, sve će se dobro svršiti.« Oči Sir Horace Wilsona bile su obrubljene crvenilom, kada je ušao uz Chamberlaina u kola, koja su ih imala odvesti na taj posljednji sastanak s Hitlerom. Naprotiv je Chamberlain izgledao miran i odmoren.

Drugi ga je udarac čekao — u memorandumu Adolfa Hitlera —: to jest vremenski rok predjašnjem ultimatumu i primjedba Hitlera, koji je istodobno primao na znanje i ujedno omalovažavao sve političke rizike, u koje je ulazio Chamberlain da postigne mirni sporazum. »Nisam nikada držao, pa niti na čas, da

će Vam uspjeti da se povratite u Njemačku, da mi kažete da je prihvaćeno načelo samoodredjenja.«

Ali to nije ništa prema udarcu, što ga je dobio Chamberlain čitajući u njemačkom memorandumu, da predaja sudetskih teritorija Njemačkoj mora biti završena 1. listopada: u roku od sedam dana.

Još jednom je Neville Chamberlain pogledao Adolfa Hitlera ledenim pogledom. Govorio je o preteškim uvjetima. O opasnostima rata za Njemačku. O strašnim posljedicama za sve. Ultimatum, sadržan u memorandumu, prodrmat će javno mišljenje svih neutralnih zemalja.

Zašto g. Hitler ne bi pristao na njegove pokušaje mirnoga sporazuma?

Oči Adolfa Hitlera imaju hladni kestenjasti sjaj. U njegovim ustima riječi vrijede kao djela. Zahvaljivao se Nevilleu Chamberlainu na njegovim pokušajima, ali je već odgovorio na njegova nastojanja, da se dodje do mirnoga rješenja, odgodivši već projektirane vojničke operacije protiv Čehoslovačke. Ne samo, da je to učinio, nego je i ponudio Čehoslovačkoj granicu drukčiju od one, koju bi imali nakon vojničke okupacije od strane Njemačke...

Značenje otvorenih Hitlerovih riječi postalo je Nevilleu Chamberlainu jasno par minuta kasnije prigodom razgovora u četiri oka u nazočnosti samoga tumača.

Sudetsko područje je posljednja teritorijalna želja Hitlera u Evropi... On ne želi pripojiti Reichu narode drugih rasa, koji nijesu Nijemci... Želio je da ostane prijatelj Engleske... Ako se sudetsko pitanje riješi, on će rado ponovo otvoriti razgovore o sklapanju englesko-njemačkog sporazuma... Adolf Hitler se nasmiješi pozivajućim podsmjehom. »Postoji jedno neugodno pitanje: pitanje kolonija... ali ono ne može biti razlog ratu... Ne će zato doći do mobilizacije«. Neville se Chamberlain povratio u svoje svratište u 1.40 u jutro. Po vanjštini nije pokazivao

ni najmanjeg znaka zabrinutosti. Izgled mu je bio pun povjerenja, um budan.

»Hoćete li se sutra povratiti u London?« upita ga jedan pospani novinar.

»Mislite reći: danas«, glasio je odgovor, popraćen podsmijehom.

Ali u Chamberlainovu džepu nalazio se memorandum, koji je značio rat, ako se Česi usprotive Nijemcima, a svjetski rat, ako Francuzi navale na Siegfriedovu liniju, sagradjenu u žurbi i još nedovršenu, a Velika Britanija održi svoje obećanje, da će pomoći Francuskoj.

M e m o r a n d u m je glasio:

Sve veći broj izvještaja o incidentima u sudetskim krajevima, dokazuje da je situacija postala apsolutno nepodnošljiva za sudetsko njemačko pučanstvo i zbog toga predstavlja opasnost za evropski mir. Bitno je dakle, prepuštanje sudetskih zona, na koje je Čehoslovačka pristala, bude izvršeno bez odlaganja. U priloženoj karti sudetsko zemljište, koje mora biti predano, označeno je crvenom bojom. Zone u kojima će se, — osim onih, koje će morati biti okupirane — održati plebiscit, označene su zelenom bojom. Konačno razgraničenje mora odgovarati željama zainteresiranih. Da se ustanove te želje, potrebno je za pripreme glasanja stanovito razdoblje, za vrijeme kojeg će trebati da se izbjegne svaki nered. Mora biti stvorena situacija jednakopravnosti. Područje označeno u priloženoj karti kao njemački teritorij bit će okupirano od njemačkih četa bez obzira, da li će plebisciti pokazati češku većinu u ovom ili onom dijelu područja. S druge strane, češki je teritorij okupiran od čeških četa, bez obzira da li se na tom području nalaze široke zone, u kojima se govori njemački i u kojima će većina bez sumnje izjaviti prigodom plebiscita svoju njemačku narodnost. U cilju da se dodje do hitnog i konačnog rješenja njemačko-sudetskog pitanja njemačka vlada nudi ove prijedloge:

1) Povlačenje svih čeških vojničkih snaga, redarstva, oružništva, carinika i pograničnih straža iz zone, koja prema priloženoj karti mora biti evakuirana i predana Njemačkoj do 1. listopada.

2) Ispražnjeni teritoriji moraju biti predani u stanju, u kakvome se sada nalaze (vidi dalje podatke u dodatku). Njemačka vlada pristaje da jedan opunomoćenik češke vlade ili vojske bude odaslan glavnom stožeru njemačke vojske u svrhu, da odredi potankosti i modalitet evakuacije.

3) Češka vlada neka odmah otpusti sve sudetske Nijemce, koji vrše vojničku ili redarstvenu službu bilo gdje na češkom teritoriju.

4) Češka vlada oslobodit će sve političke utamničenike germanske rase.

5) Njemačka vlada pristaje, da dopusti da se u tim zonama održi plebiscit, što će biti odlučeno definitivno prije 25. studenoga o. g. Nova granica, kakva će proizaći iz plebiscita, bit će odredjena od jednoga češko-njemačkog povjerenstva ili medjunarodnog povjerenstva. Svi oni, koji su bili nastanjeni u spornim zonama 28. listopada 1938. ili koji su rodjeni prije toga datuma imaju pravo da glasaju. Jednostavna većina muških i ženskih glasača utvrdit će želju pučanstva, da li da pripadaju njemačkom Reichu ili češkoj državi. Za vrijeme plebiscita obje će vlade povući svoje čete iz zona, koje će točnije biti odredjene. Datum i trajanje bit će sporazumno odredjeno od češke i njemačke vlade.

6) Njemačka vlada predlaže da bude imenovano češko-njemačko povjerenstvo, da se utvrde dalje potankosti.

Dodatak:

Njemačka sudetska zona, koja se mora evakuirati, morat će se predati tako da nijedna vojnička, industrijska ili željeznička gradnja bude uništena ili učinjena neupotrebljivom. To obuhvata i organizacije za zračnu službu i dio postaje.

Cijeli trgovački i željeznički materijal, osobito kolni materijal željezničkog sistema, koji postoji u rečenim zonama, mora se predati neoštećen. Isto vrijedi za sve pothvate (plinare, električne centrale i t. d.).

Na koncu nije dopušteno izvoziti stoku, živežna skladišta, sirovine i t. d.

Činilo se, da je rat neizbježiv. Brzi »Mercedes« odveo je Nevillea Chamberlaina iz Königswintera u Köln. Dok je prolazio, djeca su domahivala u ime pozdrava. Muškarci i žene su klicale: »Heil Chamberlain!« Je li im bilo poznato, što se odigrava?

Neki plavokosi konobar modrih očiju, koji je nekoć služio u svratištu Dorchester u Londonu i kanio se tamo povratiti, reče: »Ako dodje do rata, ovaj put ne će moći da svale krivnju na Njemačku«.

Auto ministra pretsjednika prošao je preko tračnica kod kolodvora u Königswinteru. Svaki je drugi promet tuda bio prekinut. Jedan vlak pun vojnika išao je prema sjeveru. Prolazili su brojni teretni vagoni otvoreni, krcati vojnika, oružja i mazga.

Kada je Adolf Hitler ustao da održi svoj govor u Sportskoj palači u Berlinu pred 20.000 svojih najvjernijih pristaša, po čitavom su svijetu ljudi naćulili uši. Preko pet milijuna ljudi mogu slušati preko radio-aparata, ali nitko ne može znati koliko je bilo slušatelja u tom času.

Nikada se uoči rata nije dogodilo nešto takvoga. Neville Chamberlain nalazi se u Downing Streetu u očekivanju. Skriven od pogleda javnosti njegovo lice izražava veliku zabrinutost. Pod njegovim očima i oko ustiju primjećuju se tragovi zabrinutosti.

Deset sati prije odletio je aeroplanom u Berlin Sir Horace Wilson da preda Hitleru — koji je sastavljao svoj govor — posljednje lično pismo. Depeša Sir Horacea Wilsona, koja je stigla sat prije, javljala je, da to pismo nije proizvelo nikakav dojam na Hitlera, koji se spremao da svoje ljude povede protiv Čehoslovačke prije konca iste nedjelje, možda za par dana.

Svakih pet ili deset minuta javljali su telegrafom Nevilleu Chamberlainu ulomke iz Hitlerova govora. Oni, kojima je poznat način Hitlerova govora, primjetili su slušajući ga, da se ovaj govor po nečemu razlikuje u tonu i u načinu izlaganja. Ali u telegrafiranim rečenicama, koje je imao pred sobom, Neville Chamberlain nije mogao pronaći nikakvu razliku, te je rekao i svom narodu i Hitleru:

»Ne mogu odustati od ovih mirovnih pokušaja, jer mi se čini nevjerojatnim, da evropski narodi, koji ne žele rata, mogu biti gurnuti u krvavu borbu zbog pitanja, o kojemu je već postignut sporazum«.

Neville Chamberlain gorko se razočarao. Prije početka Hitlerova govora doznalo se iz Whitehalla, a preko radija preneseno je u Njemačku, da će u slučaju, da unatoč naporima ministra pretsjednika, dodje do njemačkog napadaja na Čehoslovačku, neposredna posljedica biti ta, da će Francuska morati pri-

skočiti Čehoslovačkoj u pomoć i da će se Velika Britanija i Rusija postaviti uz bok Francuskoj.

»Još nije prekasno da uklonimo tu groznu tragediju«, govorilo se u ovoj izjavi inspiriranoj od službenih krugova »i neka zato narodi svake države zatraže, da dodjemo do odluke mirno pregovarajuci«. I ta posljednja opomena u posljednjem času nije uspjela.

Sutradan ujutro, ministri i tajnici ispitivali su pozorno cijeli Hitlerov govor tražeći neki izlazak. Svaku su rečenicu čitali i ponovno čitali. Nalazila se u govoru jedna rečenica, koja bi mogla promijeniti tečaj povijesti. Ali je prošlo više sati, dok je opažena

Adolf Hitler je najavljivao, da će pokrenuti njemački ratni stroj u srijedu 28. rujna u 2 sata poslije podne.

Onoga jutra (sudbonosnoga dana) Neville Chamberlain zatražio je tekst Hitlerova govora u Sportskoj palači u Berlinu i pronašao ovu frazu:

»*Kroz čitavo ovo vrijeme — pa niti danas — nismo nikada našli u cijeloj Evropi ni jednu veliku silu, na čijem bi se vodstvu nalazio čovjek, koji bi imao toliko shvaćanja za patnje našega naroda, kao što ga je imao veliki moj prijatelj Benito Mussolini. Mi ne ćemo nikada zaboraviti ono, što je on uradio u ovom razdoblju, niti ćemo zaboraviti stanovište talijanskog naroda*«.

Ujutro 27. rujna 1938. Neville Chamberlain prekida sastavljanje najdramatičnijeg govora u svojem životu, a koji je četiri sata kasnije imao da održi u parlamentu. U tim prilikama taj je govor imao da bude izvještaj o dogadjajima, koji su postajali sve ozbiljniji da stignu do vrhunca: do neizbježivosti rata.

Neville Chamberlain prekine svoj rad, da pošalje hitnu brzojavku Ministarstvu vanjskih poslova. Moralo se tako odmah doći u vezu sa Lordom Perthom,

engleskim poslanikom u Rimu i povjeriti mu, da zamoli gospodina Mussolinija, da zatraži od Hitlera da za 24 sata odgodi marš svojih vojnika.

Lord Perth je hitno pošao grofu Cianu. Par minuta kasnije grof se Ciano nalazio kod Benita Mussolinija. Malo kasnije Mussolini je telefonski govorio s Adolfom Hitlerom. Ali to Nevilleu Chamberlainu nije bilo poznato. Počeo je sastavljati još jedno »posljednje, zaista posljednje pismo« Adolfu Hitleru.

Pročitavši Vaše pismo (koje mi je donio Sir Horace Wilson) uvjerio sam se, da Vi možete postići svoj cilj bez rata i bez odgadjanja. Spreman sam krenuti odmah lično u Berlin da raspravljam — ako Vam je to po volji — s Vama i s predstavnicima Francuske i Italije o potankostima pripojenja. Uvjeren sam, da ćemo se u roku od sedam dana sporazumjeti. Ako nemate povjerenja u prašku vladu, ipak ne možete posumnjati u moć engleske i francuske vlade, da će poduzeti sve, da obećanja budu lojalno i potpuno održana. Kako Vam je poznato, ja sam javno izjavio, da smo spremni da postupimo tako, da se to izvrši. Ne mogu vjerovati, da kanite preuzeti na sebe odgovornost da izazovete svjetski rat, koji može značiti konac civilizacije — i to jedino s razloga da za par dana ne zakasni rješenje jednoga dugogodišnjega pitanja.

Pokojni James Ramsay Mac Donald bio je uvjereni pacifist, ali je ipak potpisao Bijelu knjigu od godine 1935, koja je značila početak sporoga ponovnog naoružavanja Velike Britanije. Rijetko je tko i od najintimnijih znanaca Nevillea Chamberlaina ikada pa bilo samo iz daleka mogao misliti, da on toliko duboko mrzi rat, kako ga je počeo mrziti onih dana.

Benito je Mussolini primio od Nevillea Chamberlaina slijedeći brzojav:

Uputio sam danas posljednji apel gospodinu Hitleru, da odustane od upotrebe sile u rješavanju sudetskoga pitanja, koji — po mojem čvrstom uvjerenju — može biti riješen kratkim razgovorom, koji će mu predati područja, koja dolaze u pitanje, a njihovim pučanstvom, kao i zaštitu Nijemaca i Čeha prigodom izvršenja predaje. Ponudio sam, da ću ja sam otići u Berlin, da raspravljam o rješenju s češkim i njemačkim predstavnicima, te — ako Vaša Ekscelencija želi — i s predstavnicima Italije i Francuske.

Talijanski legionari bore se u tom času u Španjolskoj i žrtvovali su mnoge živote. U Abesiniji Mussolinijevi ljudi i nadalje vrše sporadične policijske operacije. Ali je pacifist Chamberlain rekao fašisti Mussoliniju:

Vjerujem, da će Vaša Ekscelencija htjeti da obavijesti njemačkoga Kancelara da pristajete da budete zastupani i da će Vaša Ekscelencija htjeti da ga savjetuje, da prihvati moj prijedlog, po kojemu će svi naši narodi ukloniti rat. Već sam zajamčio, da će češka obećanja biti održana i vjerujem, da se potpuni sporazum može postići u roku od sedam dana.

Nitko ne će nikada doznati, kakvim je zaključnim riječima Neville Chamberlain kanio da se obrati Englezima, da ih uvjeri da se u rujnu 1938. bore uz bok Francuske protiv Njemačke. Te zaključne riječi nijesu nikada izrečene, jer prije nego što je završio svoj govor, donesen mu je u najvećoj žurbi jedan list. Gospodin je Hitler prihvatio da odgodi mobilizaciju za 24 sata. Razderavši zaključak svojega tako brižno spremljenog govora i objavivši, da će sutradan krenuti u München na konferenciju četiriju velikih sila, Neville je Chamberlain uskliknuo:

»Makar imali poštovani članovi ove komore bilo kakvo mišljenje o prošlosti gospodina Mussolinija, ja vjerujem da će svatko odobriti ovu gestu, koja iskazuje želju, da suradjuje s nama u interesu europskog mira«.

Onoga jutra, kada je Neville Chamberlain otputovao na svoj treći let u roku od tri nedjelje, u Barnes Comonnu bili su već u zoru pod nestalnim svijetlom žarulja iskopani šančevi.

Na aerodromu u Bruxellesu stražarili su vojnici s nataknutim bodovima. Svuda naokolo tumarali su mobilizirani vojnici u preširokim ili pretijesnim odorama kaki boje, drugi u odorama plavičaste boje, čudnih šešira, a poneki u nečistim gaćama od flanela.

U Engleskoj se napetost slegla poput guste londonske magle, ali atmosfera ratničkih priprema lebdjela je još uvijek u sjeni borbenih aparata, poredanih na aerodromu.

U Münchenu su se vijale na vjetru, jedna kraj druge, njemačka Svastika, francuski barjak, talijanska trobojnica i engleski »Union Jack«.

Po svom običaju Adolf Hitler krenuo je, da dočeka Benita Mussolinija pri njegovu dolasku u Njemačku. Gospodin von Ribbentrop dočekao je Nevillea Chamberlaina. Mnoštvo Nijemaca, koji su bili na dočeku odobravali su Nevilleu Chamberlainu još burnije no predjašnjih puta, dapače i više, no što se obično odobrava njemu u vlastitoj njegovoj zemlji.

Na aerodromu u Münchenu Nevilleu se Chamberlainu desila zaista neobična stvar: zaboravio je svoj kišobran, netko ga je na aerodromu pronašao i kišobran je predan ministru pretsjedniku.

Do sastanka četiriju sila u Münchenu Hermann Göring držao se daleko u pozadini krize. Nije se nalazio u Berchtesgadenu, kada je došlo do prvog sastanka izmedju Hitlera i Chamberlaina. U Godesbergu su se nalazili Josef Göbbels i general Keitel, ali se Hermann Göring nije nalazio. Tvrdilo se tada, da je bolestan. Njegova se pojava u Münchenu dovodila u vezu s onim, što se prema pričanju dogodilo u Berlinu dva dana prije, 27. rujna, sudbonosnoga dana za Njemačku.

Onoga jutra nakon drugog razgovora sa Sir Horaceom Wilsonom Hitler je bio odlučio provaliti u Čehoslovačku i upustiti se u opasnost rata. Istoga poslijepodnevna njemačke su čete, spremne da krenu prema granici, marširale po Wilhelmstrasse. Vojnici su sjajno marširali i bili savršeno disciplinirani, ali na njihovim licima nije bilo ni najmanjeg zanosa. Još je važnije bilo držanje naroda, koji je promatrao prolaz četa. Svi su šutjeli: ni jednog poklika, ni jednog aplauza.

Govorilo se, da je tada Hermann Göring pošao

Hitleru i upozorio ga, da se berlinski narod ne zanosi za ratom.

Te je večeri Adolf Hitler — koji je ujutro bio spreman, da se upusti u ratne opasnosti — ponovo proučavao situaciju. Ujutro je stigao »posljednji, zaista posljednji« Chamberlainov poziv.

U Münchenu se je Hermann Göring bratimio po svojem običaju. Prijateljski je potapšao po ramenu predstavnika Francuske, Eduarda Daladiera i tkogod je bio na domaku mogao je čuti kako govori: »Daladier, Vi ste jedna od najneobičnijih osoba, što sam ih ja upoznao. Nadam se, da ćemo doskora imati prilike, da se ponovo susretnemo«. — Po držanju Hermanna Göringa u Münchenu moglo se je pomisliti, da će doskora pohoditi Pariz i London. U Njemačkoj su govorili, da je iza kulisa Göring spasio konferenciju stvorivši atmosferu prikladnu za sporazum. Protivno od Göringove srdačnosti, Joachim von Ribbentrop, držao se diplomatski kiselo. Sve do časa, do kojega nije počeo raditi Hermann Göring, atmosfera je u Hitlerovu salonu u Führerhausu bila više nego napeta, otvoreno ratoborna. Adolf Hitler govorio je podcjenjujući francusko obećanje, da će braniti Čehoslovačku, i time izazvao Eduarda Daladiera na izjavu, da će Francuska u sedam dana pretvoriti u prah slabo sagradjenu Siegfriedovu liniju i provaliti sa svojim četama u Njemačku.

Hitler je odgovorio, da je njemačka avijacija tako jaka i tako brza, da će prije toga Pariz biti pretvoren u ruševine.

Benito Mussolini je od svih onih, koji su prisustvovali konferenciji, imao najviše iskustva o modernom ratovanju. On je mogao s poznavanjem stvari govoriti o metodama ratnog čarkanja u Abesiniji i o modernim pokoljima u Španjolskoj. Nije govorio ni o jednima ni o drugima. Pokazao je, da je uvjeren, da je francuska vojska jedna od najboljih na svijetu. Predložio je naprotiv izmjenu Godesberškog memoranduma opravdavši tako pohvalu Nevillea Chamberlaina, koji ga priznaje autorom evropskog mira. Projekt je Benita Mussolinija bio da Njemačka izvrši okupaciju sudetskog područja u Čehoslovačkoj u više razdoblja, a ne najedamput.

To je bila jedina razlika izmedju njemačkih prijedloga u Godesbergu i sporazumu u Münchenu. Njemačke čete imale bi ući u prvu zonu prvoga listopada — prema zahtjevu Hitlera — a ostale bi sudetske zone zauzimali do 10. listopada »bez uništavanja postojećih naprava«.

Internacionalna komisija imali je odrediti, u kojim se kotarevima ima eventualno izvršiti plebiscit i uz koje modalitete. Jedna je internacionalna komisija imala odrediti i konačne nove granice.

Sporazum je potpisan dvanaest sati nakon dolaska Nevillea Chamberlaina u München, a poznato je da je Neville Chamberlain tražio, da se predaja sudetskih krajeva Njemačkoj izvrši u redu, a ne na brutalan način. U nekim točkama sporazum je bio nalik na originalni englesko-francuski plan, koji je sastavljen u Downing Streetu poslije konferencije u Berchtesgadenu.

Münchenski sporazum odredjivao je odgovornost četiriju velevlasti i priznavao princip internacionalne superrevizije o predaji i okupaciji.

Isključen je bio dodatak Godesberškog m e m o r a n d u m a, koji je zabranjivao izvoz živežnih namirnica, blaga i sirovina iz područja, koja su imala biti okupirana. Modalitete evakuacije imala je odrediti jedna internacionalna komisija.

Dalje jamstvo čehoslovačkih granica sa strane četiriju velevlasti imalo je stupiti na snagu, pošto se riješe pitanja drugih narodnih manjina.

Predvorje u hotelu »Regina« u jedan je sat ujutro bilo puno Nijemaca, koji su čekali, da se povrati Neville Chamberlain. Pred vratima dvije straže

Schutz Stafella odavale su počast, kadgod bi Neville Chamberlain ulazio ili izlazio.

Skupine sivih košulja držale su špalir, kad bi on prolazio. Ali straže i sive košulje odoše, kada je Neville Chamberlain vesela podsmijeha izašao iz automobila mnogo poslije pola noći usred burnog odobravanja. U predvorju su se njemačke žene medjusobno borile da dopru do njega i da mu stisnu ruku. Jedna je žena kliknula: »Dopustite, gospodine Chamberlain, da Vam poljubim ruku«.

Sutradan ujutro, poslije zajutarka Neville Chamberlain se spremao na posljednji razgovor s Hitlerom, s kojim je kanio govoriti o »slikama, glazbi i možda o politici«. Pred hotelom stajali su malobrojni Nijemci, koji su išli na posao. Broj se malo pomalo povećao i doskora je više od stotinu ljudi počelo vikati u ritmu: »Chamberlain, Chamberlain, Chamberlain.«

Mnoštvo je postajalo sve veće, a zbor sve jači.

Zbunjeni Neville Chamberlain pojavio se iznenada na balkonu svojega apartmana. Poklici su postali burni i Neville je Chamberlain podigao ruku. Mogao je to biti i nacistički pozdrav. Oni, koji su vršili ovu neobičnu demonstraciju, bili su većinom žene i muškarci srednjih godina.

Nijedan od nacističkih vojnika nije aplaudirao. Dok se Neville Chamberlain spremao da ode k Hitleru, možda se sjetio svojega oca. Jozef Chamberlain vjerovao je u mogućnost englesko-njemačkog medjusobnog sporazuma, ali mu nije nikada uspjelo, da to postigne.

Austen Chamberlain sa svojim franko-filskim gledanjem postao je pri kraju svojega života strogi kritik nacističkih sistema. Što bi mislio o njemačkim aplauzima njegovom bratiću Nevilleu? — Nevilleu su aplaudirali u gradu, u kojemu se nacizam rodio. Što bi mislio o nedavnoj prošlosti?

U svojim apartmanima u Führerhausu, glavnom stožeru nacističke stranke, Adolf Hitler je čekao Nevillea Chamberlaina, koji je u džepu nosio koncept jednog dokumenta, što ga je sam svojom rukom napisao:

Mi, Führer i kancelar Reicha, pa engleski ministar pretsjednik ponovo smo se danas sastali i sporazumno priznali, da je pitanje englesko-njemačkih odnosa od najveće važnosti za obje zemlje i za Evropu.

Smatramo sporazum, potpisan jučer uvečer, i englesko-njemački pomorski sporazum kao simbolima želja obaju naših naroda, da nikada više ne zavojšte jedan na drugoga.

Odlučili smo da se metoda savjetovanja upotrebi za pregovore o bilo kojem drugom pitanju, koje se odnosi na naše zemlje i kanimo nastaviti naše napore, da odstranimo moguće razloge nesporazuma i da tako pridonesemo osiguranju evropskog mira.

Paul Schmidt je preveo na njemački Chamberlainov koncept: Adolf Hitler je odredio, da se prepiše na pisaćem stroju na papir za protokole, a kasnije dade i svoj potpis.

Dok je malo kasnije pio crnu kavu i pušio dugu cigaru Neville je Chamberlain rekao novinskim dopisnicima ono, što je mislio već nekoliko mjeseci: »Uvijek sam mislio, da će nam, ako uspijemo mirno riješiti pitanje Čehoslovačke, biti otvoren put općem pomirenju u Evropi.«

Sretan u svojim sanjama evropskog izmirenja, Neville Chamberlain se povratio avionom u London triumfalno stišćući u ruci izjavu »Nema više rata« sa potpisom Adolfa Hitlera. Našavši se tri puta sučelice Hitleru, dok je svijet suzdržavao dah u grozničavom očekivanju, Neville je Chamberlain osjećao, da se može pouzdati u Hitlera.

Tužaljke kritika nijesu se mogle čuti usred frenetičnih pohvala, koje su pozdravljale Nevillea Chamberlaina »Andjela mira«. Ali nije prošlo dugo i već su se javljali glasovi, koji su tražili, da se objavi cijena münchenskog sporazuma. Po njihovu mišljenju triumf Nevillea Chamberlaina bio je isprazan i krat-

kotrajan, jer se osnivao na dobroj vjeri, a slaboj taktici.

On je kod toga igrao starinski viktorijanski w h i s t protiv smionoga Hitlerova pokreta. Neville je Chamberlain dobio nekoliko poena, dok je Hitler dobio glavni zgoditak. Ovaj se sastojao od sudetske zone, koja mu je omogućivala, da kontrolira Čehoslovačku, otvarajući put potpunoj njemačkoj dominaciji nad Središnjoj i Jugoistočnom Evropom, lišavajući Francusku njezinih saveznika u Istočnoj Evropi i izazivajući po svoj prilici trvenja s engleskim interesima na Bliskom istoku. Neville Chamberlain nije pokazivao, da ga smetaju oni, koji su govorili, da je on uništio evropski bedem stare francusko-britanske diplomacije. On je promatrao pitanje sa ljudskog stanovišta. Mrzio je rat. Vjerovao je, da njemački narod ne želi rata. Bio je uvjeren da engleski narod želi, da on spriječi rat. Ne samo njemački narod, ali ni njemački poglavari nijesu zaista željeli rata. Za Adolfa Hitlera rat bi značio vrlo tešku političku opasnost i Chamberlainu je to bilo poznato. Jedina je razlika bila medjutim u tomu, što su njemački šefovi (a osobito Hitler) bili spremni da se jače izvrgnu tim opasnostima, nego sile, koje su se bile poredale protih njih. Adolf Hitler je bio spreman, da stavi na kocku svoj autoritet za tri milijuna sudetskih Nijemaca. Pobijedio je. Tim istim odlučnim duhom Hitler pet godina upravlja s Njemačkom; on joj je povratio njezin nacionalni ponos, učinio ju je jakom i muževnom. Vodeći tvrdokorno engleski narod protiv rata Neville je Chamberlain spasio evropski mir i po svoj prilici milijune ljudskih života. Njegov rizik nije bio samo politički, već se ticao cijelog Imperija. U nastojanju, da spriječi rat, bio je u opasnosti, da se Engleskoj i Britanskom carstvu predbaci slabost, dekadansa i nacionalna korupcija. Nastavio je svoju miroljubivu politiku prema Adolfu Hitleru protiv osjećaja velikog dijela svojih sunarodnjaka, koji su tražili, da se on zaprijeti

Hitleru i da ga upozori, na sve, jer su bili uvjereni, da je to najbolje, što jedan engleski ministar pretsjednik može učiniti. Chamberlain se usprotivio bilo kojem obliku presije, da održi mir na taj način, smatrajući da su pregovori i raspravljanje najbolji put. Pobijedio je. Englezi osjetiše ruku, koja s njima vlada i još je uvijek osjećaju, po prviput od vremena Davida Lloyda Georgea, čovjeka koji je pobijedio u svjetskom ratu i kojega Neville Chamberlain nije nikada prestao kuditi zbog svoje prve pogreške u narodnoj upravi. U razdoblju izmedju vladavine Davida Lloyda Georgea i Nevillea Chamberlaina Engleska je plovila niz vjetar, od naopake Baldwinove filozofije do neobuzdanog idealizma Ramsaja Mac Donalda i protivno. Razdoblje baldwinizma uništilo je engleski vitalitet, porodilo indolenciju i lažnu sigurnost. Dovelo je i do zakona »Stranka prije zemlje«, »tradicije prije progresa«, »intrige umjesto djela«. Pomoglo je da se uzdignu raznježeni mladići, koji su se — premda odgojeni da vladaju — bojali da preuzmu odgovornost vladanja. Uništilo je inicijative. Jednoj generaciji mišičavih ljudi dopušteno je da omlitavi. Prstima hiljade jakih i izvježbanih mehaničara dopušteno je da zaborave svaku vještinu. Ne mareći za svoje kritike i odupirući se histeričkoj presiji onih, koji su htjeli rat, Neville Chamberlain može sve što smo gore naveli poništiti. Stanje naoružanja bilo je žalosno. Neville Chamberlain nosi odgovornost, da je to otkrio i da je upoznao teško stanje nereda. Ali tko može znati, da li bi Neville Chamberlain uveo Englesku u rat i u slučaju da je ona jača? Posljednje nedjelje pacifizam se u njemu duboko ukorijenio i on priznaje, da je pacifizam njegova vjera. On želi pomirenje, a ne topove. Chamberlain se borio protiv Adolfa Hitlera sa svojim iskusnim engleskim karakterom, sa svojom čvrstom odlučnošću i postigao je mir postigavši i veliko poštovanje. Ali sve to izgleda prejednostavno dovitljivim

diplomatima parlamenta. Je li možda previše jednostavno i Hitleru? Debeli direktor jaz, koji se lagano kretao izmedju plesača u dobro posjećenom noćnom plesnom lokalu u Münchenu, prekinuo je svoje sviranje saksofona usred jednoga Lambeth walka i rekao: »Nijemci ne žele rata. Zašto bi ga željeli? Pogledajte ih: Veselo plešu Vaš Lambethwalk. Hej! Hitler je veliki čovjek, mnogo je za njih učinio. Ovdje nema nezaposlenosti.«

Ako je po pravilima stare diplomacije Neville Chamberlain imao krivo, on je ipak nešto učinio za svoju zemlju. Održao je lekciju Englezima i otvorio im novu mogućnost, da obnove izgubljenu životnu snagu. Cijena münchenskog mira može se nekome činiti poniženjem i prijetnjom Britanskom carstvu, ali ako znači konac razdoblja indolencije, može da se pretvori u pobjedu Engleske nad lijenom izvještačenosti nesposobnjaka.

Tko će upravljati Velikom Britanijom poslije Nevillea Chamberlaina?

II

PRAG

napisao

HUBERT RIPKA

Hubert Ripka

rodjen je u Koberiku u Moravskoj godine 1895. Na praškom je sveučilištu učio povijest, a zatim ušao u čehoslovačko ministarstvo narodne obrane. Novinar je od 1925., a u posljednje je vrijeme bio diplomatski dopisnik liberalnog dnevnika »Lidové noviny«. Bio je prijatelj pretsjednika Masaryka i u uskoj vezi s bivšim predsjednikom Benešom. Osobiti je poznavalac političkih pitanja Srednje Evrope, Balkana i Rusije. Napisao je više knjiga političkog i diplomatskog sadržaja. Veoma je često boravio u Jugoslaviji, i u Zagrebu, gdje je nekoliko puta dobio i interview od pretsjednika g. dra. Vlatka Mačka za brnske »Lidové noviny«. Sada živi kao emigrant u Parizu.

Ove retke piše Čeh, koji nastoji da ocrta i prikaže prave činjenice u vezi sa sudbonosnim danima koncem rujna, kada su prilike njegova naroda dostigle svoj tragični vrhunac.

Velika medjunarodna kriza, koja je promijenila geografsku kartu Evrope, izazvala je naravno veću i dublju reakciju kod češkog i slovačkog naroda, nego kod drugih naroda. Nijemci su se silno radovali svojim triumfom, Englezi i Francuzi osjetili su olakšanje i zahvalnost, što nije došlo do rata — dok su se Čehoslovaci, kojih je zemlja bila osakaćena, šutljivo kretali u atmosferi bola, jada i očajničke korote.

Zadaću je pisca uvelike olakšala činjenica, da je reakcija svih Čehoslovaka bila ista i samo jedna: nije došlo, kao drugdje, do različnih mišljenja. Svi su radili i mislili jednodušno, kao što su svi živjeli u nadama, hrabrosti i bolu. Opasnost, koja je prijetila, a zatim strašna tragedija ujedinila ih je sve, bez obzira na stranke, mišljenja i društvene razlike — u jednu veliku tužnu obitelj. Situacija je bila previše jasno ocrtana u svojoj grozoti, tako da je svatko osjećao ili postupao tako, da se združi s drugima bratskom solidarnošću. London i Pariz proživljavali su razdoblje najvećega uzbudjenja upravo onih posljednjih pet dana mjeseca rujna, kada je životno pitanje — t. j. da li će zaključak biti: rat ili mir — postigao svoj vrhunac u grozničavoj napetosti. Prag je naprotiv već dulje vremena proživljavao te strašne dane.

Da potpuno shvatimo dogadjaje i proživljene reakcije u Čehoslovačkoj koncem rujna, potrebno je da se iznese skupni izvještaj o dogadjajima, koji su se prije toga zbili.

Ključ cjelokupne čehoslovačke situacije bila je: englesko-francuska konferencija u Londonu 18. rujna. Münchenski sastanak vukao je korijen iz te konferencije i bio je samo njezin kobni zaključak. Londonski prijedlozi, koji su bili usko povezani s Chamberlainovim pohodom u Berchtesgaden, tražili su, da Čehoslovačka prepusti Njemačkoj sva ona područja, u kojima živi preko 50% sudetskih Nijemaca. Češku su vladu službeno obavijestili o tim prijedlozima u ponedjeljak 19. rujna, u 2 sata poslije podne. Vijest je stigla k nama poput groma. Nitko nije htio vjerovati. Za Čehoslovake bilo je neshvatljivo, odakle su i zašto su takvi prijedlozi, koji su svojim neizbježivim posljedicama značili pravu prijetnju čehoslovačkoj nezavisnosti (čijim se pravnim jamcem smatrala Francuska), bili predočeni baš od onih, koje su oni smatrali svojim prijateljima. Podsjećalo se, da je Engleska više puta izjavila, da je u njezinu interesu održanje čehoslovačke nezavisnosti i cjelokupnosti i da je sam g. Chamberlain dao oduška istim tim osjećajima u svojoj čuvenoj izjavi 24. ožujka 1938.

Naša se uznemirenost još povećala, kada smo doznali, što zapadne velike sile traže od nas u korist evropskog mira. Vlada i politički krugovi bili su zgranuti. Činilo se zaista neshvatljivim, da bi državnici zapadnih velesila kanili upropastiti Čehoslovačku i time otvoriti Velikoj Njemačkoj put prema balkanskim zemljama i Srednjoj i Istočnoj Evropi. Samo je jedno tumačenje bilo moguće: t. j. da naši zapadni prijatelji dovoljno ne uvidjaju, kakvu skoru katastrofu predstavlja za Evropu njihova odluka, kao i to da ne uzimaju dovoljno u obzir svoje ekonomske interese i da — precjenjujući vojničku i materijalnu snagu Njemačke — djeluju neoprezno u strahu od rata — u pretjeranom i uglavnom neosnovanom strahu.

Svakako široka javnost nije točno znala, što od nas traže zapadne velike sile, jer se vlada bojala, da je obavijesti o pravoj istini. Štampa, da ne bi zamrsila rad odgovornih političara, ograničavala se na površno prikazivanje onoga, što se dogadjalo objavljujući ujedno, da su londonski zahtjevi neprihvatljivi.

Vlada je na vijećanjima s pretsjednikom Benešom u ponedjeljak 19. i utorak 20. rujna zaključila nakon najpomnijeg ispitivanja situacije, da ne može prihvatiti londonskih prijedloga. 20. rujna poslije podne češka je vlada saopćila svoj odgovor engleskoj i francuskoj navodeći potanko razloge, zbog kojih ne može, da prihvati prijedloge, sastavljene 18. rujna u Londonu. Predlagala je, da se nesporazum riješi na temelju arbitražnoga češko-njemačkog sporazuma, koji je 1925. potpisan u Locarnu. Taj je sporazum bio još na snazi. Poslije Anschlussa Austrije, lord Halifax je 16. ožujka izjavio pred Gornjim domom: »Maršal Göring ovlašćuje britansku vladu, da obavijesti javnost da je Berlin pružio jamstvo Pragu, da se njemačka vlada smatra vezanom uz češko-njemački sporazum (arbitraža)«.

Nadali smo se, da će naši dobro osnovani razlozi — koji su se odnosili ne samo na čehoslovačke interese, već i na interese cijele Evrope — imati svoje željeno djelovanje na zapadne prijatelje, a osobito na Francusku, našu saveznicu. Naše su se nade osnivale na sigurnom uvjerenju, da svi članovi francuske vlade ne misle jednako o pravednosti engleskih prijedlog, te da su nam ti prijedlozi učinjeni s rezervom francuske vlade, da se ni jedna presija u obliku ultimatuma ne smije poduzeti protiv nas, te, da će saveznički francuski pakt ostati i dalje na snazi, ako mi ne mognemo prihvatiti prijedloge.

Zbog toga smo se još više čudili poslije onoga, što se desilo u noći izmedju 20. i 21. rujna. I London i Pariz bili su pod dojmom (pod kojim je Chamberlain došao iz Berchtesgadena), da će Hitler odmah započeti neprijateljstva protiv nas — pa i u slučaju kada bi to moglo značiti drugi svjetski rat — ako mi odmah ne pristanemo na njegove njemačko-sudetske

zahtjeve. Tako su britanska i francuska vlada odlučile, da nalože svojim diplomatskim predstavnicima drastičnu intervenciju u Pragu. U 2 sata ujutro 21. rujna francuski i veliko-britanski poslanici pohodili su pretsjednika Beneša. Francuski poslanik De Lacroix preuzeo je na sebe ulogu govornika i razjasnio izričito odlučnim riječima, da Prag mora odmah prihvatiti prijedloge Londona bez ikakvih uvjeta i bez rezerve, jer da će inače češka vlada biti odgovorna, što je došlo do rata, u kojem slučaju Francuska joj ne će pružiti svoju pomoć. Newton, britanski poslanik, ustrajao je u istom smislu. Bilo je očito da Francuska ne kani održati svoje obaveze prema Čehoslovačkoj, a ako je Francuska bila spremna da tako postupa, tada nije više postojalo nade u pomoć Velike Britanije, jer ona nije nikada bila formalno obavezana prema Čehoslovačkoj. Sve je to bilo već jasno iz držanja obaju poslanika, a i nešto više. Nije bilo više ni najmanje sumnje, da je Berlinu poznato, da može nastupiti protiv Čehoslovačke bez straha, da bi zapadne velike sile intervenirale i da je to poznato takodjer i Varšavi, kao i Budimpešti.

Pretsjednik Beneš, zapanjen i razočaran, odgovorio je, da je to, što mu govore, okrutni ultimatum, na što je dobio odgovor, da se tu više radi o »hitnom prijateljskom savjetu«.

Nikome nije poznato, što se odigravalo u Beneševu srcu. Bio je to za njega smrtonosan, strašan, neshvatljiv udarac. Za njega, koji je osnovao cjelokupnu čehoslovačku vanjsku politiku, čehoslovačku nezavisnost na temeljima suradnje sa zapadnim demokratskim velikim silama, a osobito s Francuskom, za njega, zanešenoga za civilizaciju zapadne Evrope, a osobito francuske, za njega, koji se borio u Francuskoj za čehoslovačku nezavisnost, za njega, koji je kategorički odbio, da okrene ledja Francuskoj, za njega uvjerenoga ne samo u materijalnu superiornost, nego i u etičku superiornost zapadnih

demokracija nad čitavim ostalim svijetom, bio ovaj fašistički, nacistički ili boljševički, za njega, koji je podredio vrijednost sporazuma sa Sovjetskom Rusijom funkciji savezničkog ugovora s Francuskom, za njega, koji se naprezao, da našu unutrašnju politiku pozapadnjački na socijalnom i ekonomskom polju, a ne samo na političkom, za njega, koji je u skladu sa zapadnjačkom demokratskom doktrinom, pošto ju je na praktičan način ostvario i zaključio, nastojeći na taj način utvrditi mirne odnose sa svim susjedima, a osobito s Njemačkom, kao i izvršiti demokratsku sankciju, praktičnu i pravednu, o pitanjima narodnih manjina, — za njega, koji je bio znatan promicatelj ideala i politike Lige naroda — stvorene od francuske i britanske demokracije, za njega, koji je uvijek ostao vjeran, pa i onda kada je oportunizam savjetovao na manje strogo izvršivanje zadane riječi, za njega, koji je sada morao ustanoviti, kakvom se okrutnom nezahvalnošću odgovara na njegovu vjernost i kako Francuska u kritičnom momentu ne ispunjava svoje svečane obaveze savezništva, koje je ona i nedavno emfatički ponovila. Katastrofalna konstatacija za poštenu vjernost i odanost!

Vidio sam pretsjednika Beneša u podne onoga istoga dana. Bio je slomljen, fizički shrvan, utučen, satrt, nakon dviju probdjevenih noći. Ne ću nikada zaboraviti njegovih očajničkih riječi:

»Sramotno su nas izdali.«

One iste noći, odmah nakon odlaska britanskog i francuskog poslanika pretsjednik Beneš pozvao je vladu na vijećanje. Nakon raspravljanja, koje se produžilo do devet sati ujutro, vlada je zaključila, da prihvati noćni englesko-francuski ultimatum. Dva su glavna razloga dovela do ove odluke. S internacionalnog gledišta mi smo bili napušteni, a s vojničkog gledišta bili smo u tom času nedovoljno pripremljeni. Francuska nas je u suglasju sa Velikom Britanijom najvećom jasnoćom obavijestila, da nije spremna

pružiti nam svoje pomoći, ako bezuvjetno ne prihvatimo londonskih prijedloga. To je automatski izazivalo sumnju u pomoć, koju bi nam imala iskazati Sovjetska Rusija, koja je svoje obaveze imala izvršiti jedino u slučaju, ako intervenira Francuska. Ipak je bilo moguće obratiti se za pomoć direktno Rusiji, ali da je i Rusija pristala, bila bi se pojavila neposredna opasnost »ideološkog rata protiv komunizma«, u kojem bi zapadne velevlasti naravno pružile pomoć Njemačkoj i Poljskoj. Francuski otklon, da nam pruži pomoć, ostavljao nas je internacionalno osamljene, sa sigurnošću nijesmo mogli računati na pomoć ni jedne države. S druge strane nijesmo imali dovoljan broj ljudi pod oružjem i kada bismo pokušali, da pojačamo naše vojničko stanje, uvijek bismo naišli na savjet i upozorenje Pariza i Londona, da toga ne činimo. Francuska i Engleska bile su u sve većem strahu, da se ne učini nešto, što bi moglo biti neugodno ili što bi moglo izazvati Njemačku. Ta bojažljivost bila je narasla do takve točke, da je 14. rujna, francuski poslanik izrazio svoju sumnju u zgodnost daljeg održavanja prijekog suda, koji je bio uveden jedino u cilju, da se ubrza uspostavljanje reda.

Kada je kampanja Njemačke, u doba nürnberškog kongresa postala veća i kada su prema izjavama nacističkih poglavica postale više nego očite nakane napadaja protiv Čehoslovačke pomicanjem njemačkih četa koncentriranih u Šleskoj, Saskoj i Austriji, vrhovno vojničko zapovjedništvo u sporazumu s češkom vladom, odlučilo je, sedmicu dana prije 18. rujna, da pojača vojničke snage, barem s pojedinačnim pozivom stanovitog broja rezervista. Ali su besprekidna upozorenja iz Pariza i Londona priječila želju vlade, da mobilizira veći broj ljudi.

Kada je stigao englesko-francuski ultimatum (21. rujna), nijesmo se nalazili u željenim prilikama snage i vojničkih priprema — to više što smo bili internacionalno napušteni — koje bi nam dopustile da odolimo dvostrukom napadaju Njemačke i Poljske, kojima bi se zemljama zacijelo pridružila Madžarska. Eto zašto nam niti vojničke vlasti nijesu savjetovale, da odbijemo englesko-francuski ultimatum. Vojnički su krugovi mislili, iako bismo s uspjehom mogli odbiti prvi njemački napadaj, to se ipak ne bismo mogli odhrvati zajedničkim napadajima Poljske i Madžarske. Naša situacija bila bi potpuno drukčija, a prema tome i naša odluka, da nije Francuska otvoreno otklonila svoju pomoć i da mi nijesmo prema tome popustili njezinom »hitnom prijateljskom savjetu«.

Zbog gornjih razloga pretsjednik republike i vlada smatrahu da se moramo podvrći nečuvenoj presiji Francuske i Engleske i prihvatiti londonske prijedloge. Ipak je to učinjeno uz dvije važne rezerve:

1. da se pregovori o ostvarenju tih prijedloga vode u nazočnosti čehoslovačkih predstavnika, u mirnim prilikama i da se njemačka područja ne predaju prije završetka tih pregovora, odnosno dok obećani sporazum o granicama ne bude izvršen svuda, gdje to prilike budu zahtijevale.

2. da se pregovori ne zaključe, a zaključci ne izvrše, dok po postojećem ustavu ne pristane na sve čehoslovački parlamenat.

Tim je vlada željela da barem olakša okrutnost nametnutih nam uvjeta, te se nadala, da će na medjunarodnim pregovorima moći, da uvjeri druge velike sile, da nova granica ne može biti označena jednostavno u suglasju s osnovnim načelom, da područja, na kojima živi preko 50% njemačkog pučanstva, moraju biti predana Njemačkoj, nego da treba imati u vidu i ekonomsku situaciju tih područja — a i vojničku, te i prometnu situaciju. Jer obećana medjunarodna garancija »novih« granica, kojoj bi pristupila i Engleska, ne bi mogla stupiti na snagu, ako nova granica ne bi bila odredjena tako, da pruži Čehoslovačkoj mogućnost ekonomskog postojanja i obrane u slučaju napadaja.

Eto, kako je došlo do čehoslovačke kapitulacije, koju su nam savjetovale saveznička Francuska i prijateljska Engleska. Službeni odgovor vlade nasilnom ultimatumu predan je u pet sati poslije podne 21. rujna. Ali su već prije toga francuski i britanski poslanici bili obaviješteni, da će se vlada pokoriti ultimatumu.

Vijest o kapitulaciji počela se širiti u javnosti po podne istoga onoga kobnoga dana. Narod nije htio vjerovati. Počeo se širiti očaj. Već prvih popodnevnih sati skupine ljudi, živo raspravljajući, počele su se skupljati po praškim ulicama. Do uvečer broj se njihov popeo na više desetaka hiljada. Mnoge skupine sakupljene na trgu Sv. Václava (Većeslava) — na najvećem praškom trgu — počele su demonstrirati i kretati se u povorkama u različnim pravcima. U predvečerje veliko se mnoštvo sakupilo u blizini praškoga dvora. Budući da gradjanima nijesu sve pojedinosti diplomatskih razgovora bile poznate, osudjivali su vladu i pretsjednika republike zbog kapitulacije. Bijesni poklici protiv vlade i pretsjednika odjekivali su po ulicama dopirući do najzabitnijih mjesta Hrada, pretsjednikove rezidencije. Narod je vikao očajnom ogorčenošću. A i mi isto tako. Može li itko, tko osjeća za pravdu, da ne sudjeluje u očajnoj boli i poniženju čehoslovačkog naroda? Svima su dolazila na pamet najuzbudljivija pitanja: što smo mi to učinili? Zašto tako strašna kazna? Zar nijesmo htjeli da se pravedno sporazumimo manjinama? Zar nijesmo ganutljivom vjernošću postupali prema našim prijateljima i saveznicima? Jesmo li počinili zlo nastojeći godinama, da podignemo čvrstu obranu svoje zemlje? Je li možda bio zločin braniti svoju slobodu i nezavisnost, čije je održanje bilo istodobno u interesu cijele slobodne Evrope? Zar je čudno, da naš narod nije mogao predvidjeti držanje Francuske? Sigurno francuski narod nije znao, s kakvom je odanom ljubavi čehoslovački narod bio privržen onoj

velikoj demokraciji. Naš je narod bio povezan prijateljskom vezom s Francuskom počevši još od srednjega vijeka. To se prijateljstvo pojačalo u 19. vijeku, a posvećeno je u tečaju svjetskoga rata zajedničkim proljivenom krvlju. Punih dvadest godina poslije rata Francuska je stojala uz bok Čehoslovačkoj, koja joj je uzvraćala neprestanom vjernošću i nenarušenom odanošću. A iznenada takva potpuna promjena! To je nadmašivalo svako shvaćanje, ne samo u svijesti prostoga naroda, nego i obrazovanih i politički obavještenih Čehoslovaka.

Po ulicama su ljudi jecali: »Zašto nas je Francuska napustila?!« a za ovom jadikovkom slijedila je opravdana srdžba: »Izdali su nas.« Ipak su relativno rijetke bile provale bijesa protiv Francuske. Preduboka je bila bol, da bi je mogli oskvrnuti histeričkim bijesom.

Svaki Čehoslovak moći će se uvijek dičiti svojim narodom, jer se i u najstrašnijim časovima, kada je buknuo očaj, ipak postupalo potpunim osjećajem dostojanstva.

U 8 sati na večer 21. rujna ministar za propagandu — Vavrečka — ganutim i dirljivim govorom putem radija obrazložio je razlog naše kapitulacije:

Nije nam preostalo drugo, prepušteni smo samima sebi... Naši saveznici i naši prijatelji nameću nam žrtve, koje odgovaraju porazu, ali mi nismo poraženi... Bog sam zna, da u nekim časovima treba imati više hrabrosti za život, nego za samoubistvo. Bog zna, da ne može biti na svijetu jedne poštene osobe, koja bi nam mogla predbaciti kukavičluk, što smo ovlastili našeg ministra vanjskih poslova, danas poslije podne, da obavijesti Veliku Britaniju i Francusku, da smo odlučili da izvršimo ovu žrtvu u korist mira Evrope, isto tako kao što je u davna vremena veliki Spasitelj žrtvovao samoga sebe, da bude trnovom krunom okrunjen i razapet na križu. Ljubljena braćo, sestre, očevi, majke i djeco, dopustite nam da ne prigovaramo onima, koji su nas ostavili bez pomoći. Povijest će dati svoj sud o današnjem danu. Naša je dužnost da gledamo ravno preda se i da ispaštamo iz ljubavi prema našem narodu, koji živi i koji će živjeti... Mi ulazimo u novu epohu uzdignuta čela.

Ipak ti pozivi i slični ohrabrujući govori nijesu u tim časovima mnogo koristili. Oko spomenika narodnog sveca Sv. Václava (Većeslava) narod je molio i tražio: »Pustite nas, da branimo svoje granice.«

Po drugim mjestima odjekivali su povici nalik na ovaj: »Hoćemo oružje, sami ćemo se boriti.« Svuda se klicalo »Živjela naša vojska« — »Živio general Syrový« (vrlo popularni zapovjednik čehoslovačke legije u Sibiriji) — »Živjela vojnička diktatura!« Narod je sazivao vojsku, srdit na političare, koji su prignuli glavu. Uvečer kasno general Syrový govorio je narodu, koji se sakupio oko dvora: »Vojnička diktatura ne služi ničemu« izjavio je. »Ne možemo voditi svoj narod u beskorisnu i samoubilačku borbu!«

U tom času pao je iz naroda poklik: »Bolje je samoubistvo od ove nesreće: hoćemo da se borimo!«

Poslije mnogo napora uspjelo je uvjeriti narod, da je potrebno održati red, disciplinu i mir. Demonstranti, koji su pripadali svima društvenim staležima, shvatili su i odlučili da se udalje iz Hrada, ali ulice nijesu opustjele do kasno u noći. U prvim satovima idućeg dana 22. rujna nove mase naroda počele su pritjecati u središte grada, mase, kojima su se bili pridružili elementi, stigli sa sela i iz dalekih pokrajina. I u većem dijelu manjih gradskih središta narod je demonstrirao protiv kapitulacije. Prije podneva pred parlamentom sakupilo se više od sto hiljada ljudi. Predstavnici svih stranaka držali su govore i pozivali sve da postupaja onako, kako bezuvjetno nalaže situacija: održati red pod svaku cijenu i jačati narodnu slogu.

Tek poslije objave, da je Hodžina vlada demisionirala i da će se sastaviti nova vlada pod vodstvom generala Syrovýa, narod se smirio. Otpjevavši svoje narodne himne i zaklevši se na vjernost republici mnoštvo se u redu raspršilo. Za vrijeme svih tih demonstracija od srijede ujutro do četvrtka po podne

nije došlo ni do jednog incidenta. Narod je sam vršio najstrožu kontrolu nad samim sobom.

22. rujna po podne sastavljena je nova vlada sa pretsjednikom generalom Syrovým. Vlada je imala karakter socijalističke vlade narodne sloge i pozvani su predstavnici svih stranaka da pristupe najaktivnijoj suradnji s vladom. Dva dana kasnije pridošla su dva Slovaka, i to jedan od redova Hlinkine Slovačke pučke stranke (autonomista). Poveli su se opsežni pregovori, da autonomisti prijedju iz opozicije u vladu narodne sloge; pregovori su imali uspjeha.

Uvečer četvrtka 22. rujna pretsjednik Beneš održao je putem radija govor, kojim je hrabrio narod na mir, optimizam i slogu: »Naši neprijatelji očekuju našu propast.« »Ne trošimo naše snage, jer ćemo ih još trebati, ponavljam, da ćemo ih još trebati.« »Složni ćemo dostojanstveno izaći iz ove evropske krize.«

Javnost se bila zaista umirila i novom vjerom i čvrstim odlukama očekivala dalji razvitak. Bilo je potrebno sačuvati mir, slogu i prisutnost duha.

U njemačkim područjima, radikalni henleinovci osilivši se držanjem zapadnih velikih sila i ohrabljeni radio-poslanicama svojih vodja, koji su se sklonuli u Njemačkoj — izazivali su nove nemire, tako da je došlo do teških sukoba, zbog kojih je moralo intervenirati redarstvo. Redarstvo je svuda i dosta lako uspjelo da uvede red. Teže prirode bili su incidenti na granici s njemačko-sudetskim dobrovoljcima, vojničkom organizacijom, stvorenom u Njemačkoj; ti su dobrovoljci iz Njemačke prešli na češko pogranično područje. Članovi ovoga njemačko-sudetskog Freikorpusa, čiji su osnutak njemačke radiostanice objavile još 17. rujna, bili su naoružani njemačkim oružjem. Njihova je zadaća bila da vrše izvidjanja u pograničnim krajevima i da budu u dodiru s češko-slovačkim redarstvom i vojskom.

Cilj je svega ovoga bio da se dokaže zapadnim velikim silama, da je mirno rješenje krize sada već

preteško, te da možda nema drugog izlaza nego oslobodjenje sudetskih Nijemaca od »brutalnoga češkog jarma«.

Manifestacije, održane u Pragu 21. i 22. rujna, dale su prigodu njemačkim radio-stanicama, da objave svijetu da Čehoslovačka srlja u komunizam; Nijemci su javljali o vladi generala Syrovoga da je komunistička, (premda je general Syrový bio poznat po svojim borbama protiv boljševizma 1918. i 1919.). Napadaji njemačke štampe i radio-stanica na pretsjednika Beneša bili su u tim časovima siloviti i nečuveni.

U to vrijeme pojavila se opasnost sa strane Poljske i Madžarske. Već 20. rujna poljska je vlada objavila, da traži za svoje manjine u Tješinu ista prava, koja smo zajamčili sudetskim Nijemcima. Istodobno su poljske čete poslane na čehoslovačku granicu, spremne, da provale u Tješinsko područje. Kada su madžarski državnici vidjeli, da su zapadne velike sile okrenule ledja Čehoslovačkoj, prepustivši je na milost i nemilost Njemačke, Imrédy i Kanya pohitaše 20. rujna u Berchtesgaden, da predadu moćnome njemačkom Führeru svoje teritorijalne zahtjeve protiv Čehoslovačke. Istodobno je Madžarska povećala svoju vojsku pozvavši rezerviste.

Poljake je i Madžare u njihovim zahtjevima osobito podupirao Mussolini, koji se u Venetu počevši od 18. rujna u nizu svojih govora potpuno pridružio Hitleru u nastojanjima, da se postigne »potpuno rješenje« čehoslovačkog pitanja, predlažući plebiscite za sve manjine. U takvim prilikama Chamberlain je stigao u Godesberg 22. rujna. Dovoljno je poznat rezultat dvodnevne konferencije izmedju Hitlera i Chamberlaina u spomenutom mjestu. Hitler je otklonio londonske prijedloge, o kojima je Chamberlain htio s njime raspravljati, jer da su »previše odgodnog karaktera i da pružaju Česima još uvijek previše prilika, da se izvuku iz svojih obaveza« (prema saopćenju Chamberlaina od 28. rujna). Umjesto prijedloga Hitler je predao svoj plan u obliku ultimatuma tražeći da čehoslovački teritorij, što ga je on označio olovkom na zidnoj geografskoj karti, bude predan 1. listopada. Chamberlain nije sakrivao svoga mišljenja, da je taj plan neprihvatljiv. Vratio se 28. rujna izjavivši, da kani predložiti plan praškoj vladi. To je bilo idućeg dana, a Francuska i Engleska nijesu savjetovale Pragu, da to prihvati.

Njemačke su nakane bile tako jasne, da su francuski i britanski poslanici izjavili našoj vladi, pošto su primili službena ovlaštenja od svojih vlada — da ni Engleska ni Francuska ne mogu preuzeti odgovornost savjeta, da ostanemo pasivni i da nam ne mogu i dalje preporučivati, da ne izvršimo potrebne vojničke pripreme. Dalje su izjavili, da će nam novi Godesberški memorandum biti predan putem njihova posredništva, ali bez ikakvih daljih nagovaranja o našem budućem držanju. To je značilo, da same velike sile nisu smatrale nove uvjete bazom, mogućom za postignuće sporazuma (prema službenom izvještaju čehoslovačkog radija od 25. rujna).

U Pragu je poruka francuske i britanske vlade temeljito promijenila čitavu situaciju. Odmah pošto je primila obavijest obaju poslanika — ili malo kasnije (prema službenom radio-izvještaju) čehoslovačka se vlada sastala u petak u 8 sati u večer na izvanrednu sjednicu i zaključila, da medjunarodni položaj traži na najkategoričniji način da izvršimo vojničke pripreme, da budemo spremni za svaki slučaj, osobito otkada se uz cijelu granicu pojačalo djelovanje naoružanih banda, koje su opremljene oružjem stranog podrijetla i koje su dolazile u sukob s našim carinicima i redarima. Još prije je naša vlada izdala nalog svim stražama i svima časnicima na granici, da se suzdrže od svake akcije protiv protivnika, a osobito da ne upotrebe vatreno oružje, pa niti u slučaju najteže opasnosti. S druge strane: prekoračiti

granice, koje su do prije par dana bile potpuno zatvorene i nadzirane, bilo je za protivnika vrlo lako, tako da su skupine sudetskih dobrovoljaca naoružanih puškama svake vrste i snabdjevenih čeličnim kacigama, vršile slobodne izvidjaje na sudetskom teritoriju dolazeći iz pograničnoga njemačkog područja. Da smo i još neko vrijeme ostali u takvom stanju i da nismo ništa poduzimali, rezultat svega ovoga bio bi — neizbježivi poraz.

Medjutim je čehoslovačka vlada iz razloga samoodržanja — što ga svako živo biće mora imati, a osobito država, koja je do tog časa pružila dokaze ljubavi i mira, jedinstvene u povijesti — došla do zaključka, da dalja pasivnost može postati uzrokom sukoba, tako da bi jednoga dana mogla na nju pasti optužba, da je pokopala mir time, što nije htjela poduzeti shodne mjere opreznosti. Zbog toga je par sati nakon pohoda britanskog i francuskog poslanika, čehoslovačka vlada zaključila u petak uvečer, da objavi mobilizaciju. Ovaj korak učinjen je jedino zato, da se stvori mogućnost mirnog pregovaranja. Nijedna razumna osoba ne može pomisliti, da bi mobilizacija male Čehoslovačke mogla za ikoga biti opasna.

Bit će dobro da se upozori na činjenicu, da čehoslovačka mobilizacija nije proglašena protiv savjeta i mišljenja zapadnih velikih sila, jer bez njihova odobrenja čehoslovačka vlada za čitavo vrijeme spora nije izvršila nijedne mjere.

Mobilizacija svih pripadnika obrambene državne snage do 40-te godine objavljena je u petak 23. rujna u deset i pol sati u večer putem radia. Govornik je zaključio objavu mobilizacije ovim riječima:

Gradjani! Kucnuo je najteži čas. Naš uspjeh zavisi od svakoga od nas... Ne oklijevajte u vršenju svojih dužnosti, budite mirni, odlučni, zadojeni vjerom i povjerenjem. Nemojte kod sebe trpjeti duha pesimizma i jačajte kralježnicu slabih. Naš je rat pravedan!

Nitko ne može opisati, nitko ne može prikazati i nitko, koji nije vidio svojim vlastitim očima, ne može vjerovati, što se odmah zatim dogodilo. Govornik nije još bio završio svoj govor, a rezervisti su se već počeli skupljati. Prvi su se već pojavili sa svojim torbakom na praškoj glavnoj stanici četvrt sata, pošto je nalog za mobilizaciju bio objavljen. Nitko nije čekao do idućeg dana, svi su tražili prvi vlak, da što prije stignu do svoga odredišta. Privatnici, koji nisu bili mobilizirani, nudili su svoje automobile, da bi omogućili rezervistima, da u najkraće vrijeme stignu do svojih pukovnija. Na licima svih rezervista čitala se strastvena intimna radost. Žene sa suzama u očima, ali pune odlučnosti, nagovarale su muževe, braću, očeve, da požure; dostojanstvenim su ganućem promatrale njihov odlazak: te čehoslovačke žene, zaista su divne u svojoj čovječanskoj osjećajnosti materinstva, u svojoj uzornoj odanosti, sve su oboružane bile istom nepopustljivom hrabrošću, koju su muškarci već dokazali. Majke tiho plačući blagoslivljale su svoje sinove i jednostavnim ganutljivim riječima, pozivale ih, da se ne boje i da ustraju u pravednom ratu. Jest, svi su vjerovali da je »naš rat« pravedan. I tkogod je vidio tu sliku mirne odlučnosti i patriotske odanosti, osjetio je, da je i za najčednijeg Čehoslovaka, izvršenje čuvene rečenice Masaryka: »Smrt radije od ropstva« — bilo činjenica nepobitne zazbiljnosti.

Možda će mnoge čitatelje začuditi, da su ovakvim duhom Čehoslovaci krenuli pod oružje. Možemo takvima reći, da u držanju Čehoslovaka nije bilo ništa militarističkoga ili ratobornoga. Čehoslovački narod, kao i svaki drugi narod na zemlji, zgraža se ratu i otklanja svakoga, koji tvrdi da je rat neophodna preporoditeljska kupka za čovječanstvo. Ali naš narod unatoč svojem zgražanju prema ratu nije nikada poznavao straha. On ne će da nikome nanese

zlo, ali smatra svojom prirodnom dužnošću, da brani samoga sebe.

Osim toga čitava njegova povijest, njegov geografski položaj, koji ga drži u vječnoj opasnosti ne dopuštaju mu, da se prepusti panici. U strašnoj situaciji, u kojoj su se našli Čehoslovaci, poziv pod oružje bio je osloboditeljska utjeha. Dva dana prije mobilizacije bili su podvrgnuti grozoti naše kapitulacije i pogledali su u ponor sa ruba, do kojega su ga bili doveli njihovi prijatelji. U nalogu za mobilizaciju gledali su naprotiv ogradu, koja ih je donekle štitila, da se ne sruše u ponor. Nema sumnje, da je čehoslovački narod na političkom polju jedan od najsvijesnijih naroda u Evropi. I najjednostavnija seljanka znala je, o čemu se sve radi, bilo joj je poznato, da se ne radi samo o slobodi i nezavisnosti njezine zemlje.

Prošloga je ljeta, pisac ovih redaka, na jednoj javnoj skupštini, uputio slijedeće pitanje slušateljima: »Biste li dobrovoljno i bez oklijevanja otišli u borbu, kada bi Francuska bila napadnuta od Njemačke i od Italije?...« Jedan pučanin je odgovorio: »Svakako, da bismo išli, jer bi poslije poraza Francuske došao red na nas«.

Tim je odluka čehoslovačkog naroda, da podje u borbu sada, kada je imao da prvi bude napadnut, bila shvatljivija.

Karel Čapek, u svom članku u dnevniku »Lidové Noviny« od 25. rujna, uspjelo je opisao, kako se ponio naš narod prigodom mobilizacije:

Mirno, hitro ljudi odlaze, jer su pozvani da izvrše svoju najvišu dužnost. Trebalo bi, da ih vidite po selima, po malim i velikim gradovima: svuda ista slika, svuda isti ponos da stignu prvi, da budu prvi na svojim mjestima. Svuda ljudi u najboljim godinama s telećakom na ledjima u pratnji žena i djece. Žene i djeca žele sretan put onima koji odlaze, ljudi iz sela, ljudi iz radionica, svuda mirni, hladnokrvni, bez čudjenja. Činilo se, kao da jednostavno odlaze na rad. Zasluživati sebi kruh ili braniti svoju zemlju za naš je narod ista stvar. Historijski je pothvat izvršen čovječanskom jednostavnošću. To je velik narod!

Jest, sve je bilo duboko i jednostavno čovječanski. Nigdje nije bilo traga običnoj i histeričkoj ratobornosti, nigdje nisu pali obični povici fanatičnog nacionalizma ili rasne mržnje. Ostat će za vječna vremena veliki sat iz povijesti našega naroda, onaj, kada naš narod, pa ni u najodlučnijim trenucima, kada su njegovi sinovi bili pozvani da umru za taj narod, nije zamrljao vlastito dostojanstvo niti jednim činom niti jednom jedinom prijetnjom protiv njemačkog naroda.

Medjutim je nacistička propaganda rušila na nas bujice uvredljivih laži i nečuvenih kleveta...

Mobilizacija je izvršena u najvećem redu i disciplini. U četiri dana milijun i pol ljudi nalazilo se pod oružjem. 24. rujna Konrad Henlein preko njemačke radio-stanice naredio je sudetskim Nijemcima, da nas ne slijede. Njegov je poziv bio uzaludan i osim kojeg osamljenog incidenta, sudetski Nijemci nijesu ni najmanje oteščavali mobilizaciju.

Drago nam je spomenuti, da su se Slovaci javili na obranu zemlje jednakim zanosom kao i Česi.

27. rujna slovački su novinari objavili ganutljiv proglas.

Slovaci Čehoslovačke republike započeli su novi život. I s ovom republikom kane živjeti ili pasti! Osjećamo veliku potrebu naše sadašnje suradnje s Česima na braniku naše države, koja je ostvarenje najvećih ideala naših predja i u kojoj se nadamo, da ćemo za nas izgraditi bolju budućnost. Uvjereni smo, da će s nama biti najplemenitije snage čovječanstva, ako se budemo morali boriti oružjem u ruci za naše životno pravo.

Organ katoličkih slovačkih autonomista »Slovak« pisao je 25. rujna:

Spremimo se da branimo svoju malenu domovinu, zemlju, koju nam je Bog odredio... Naša država proživljuje teške časove i mi joj u ovom času moramo biti od koristi. Moramo braniti svoju slovačku baštinu, svoje slovačko pravo na život, koje nam je zajamčeno od Boga, Spasitelja našega.

Doktor J. Pauliny Toth, pretsjednik Slovačke narodne stranke (autonomističke), koja je okupila uglavnom protestante, izjavio je:

Slovaci ne će dopustiti nikome, da uzme njihovu Slovačku, pa je ni Madžari, ni Poljaci, ni Talijani, ne će uzeti. Za nas je Čehoslovačka jedina domovina, za koju ćemo se boriti do posljednjega daha.

Na isti su način govorili bez izuzetka predstavnici svih slovačkih stranaka.

27. rujna, Karol Sidor M. P., jedan od najžešćih pristaša slovačke autonomije izjavio je u govoru putem radio-stanice:

Pregovori, koje su vodili pretsjednik dr. Beneš i dr. Josef Tiso, podpredsjednik Slovačke pučke stranke, donijeli su slovačkom narodu sve ono, što mu je potrebno, da bi mogao živjeti po svojim željama u svojoj zemlji i u Čehoslovačkoj.

Sidor je preporučio poslušnost vlastima i vodjama naroda izjavivši: »Samo takvom disciplinom možemo da osiguramo budućnost Čehoslovačke i mir i cjelokupnost naše obožavane domovine«. Tako je u tim teškim časovima bolno pitanje slovačke autonomije bilo na zadovoljstvo riješeno i svi su se Slovaci uključivši i najskrajnije autonomiste pridružili Česima u obranu zemlje.

Ne samo sjedinjeni čehoslovački narod, nego s njim i svi demokrati svih narodnih manjina bili su spremni da brane Čehoslovačku.

Mobilizacija je napredovala na vrlo uspješan način u svakom pogledu, pa i u ekonomskom kao i u financijskom. Kraj vojničkih i službenih vlasti cijeli se narod svuda spremao na obranu bilo po svojoj vlastitoj inicijativi, bilo do u tančine slušajući savjete i opomene vlasti.

Osobito se uspješnom pokazala organizacija protuzračne obrane i to ne samo u velikim industrijskim gradovima, nego i u najmanjim središtima. Čak je po selima narod vršio obrambene radove po cestama i

kućama. Prag i svi veći gradovi svake bi večeri utonuli u potpunu tamu. Sva su prometna sredstva bila snabdjevena tamno plavim žaruljama, a isto je učinjeno i za pješake. Ljudi su ujutro išli, a uvečer vraćali se sa posla noseći sa sobom protuplinske maske. Šančevi i zapreke grozničavom su brzinom podignuti i uredjeni, gdjegod nisu još bili završeni. Iz velikih središta odstranjeni su starci i djeca i sklonjeni po selima. Prag je, inače tako veseo i tako pun života, poprimio sjetan, mračan izgled. Ali se narod i dalje posvećivao svojim svagdanjim poslovima. Po ulicama se vidjelo manje ljudi, ali se inače po vanjštini život normalno razvijao.

Narod je pratio s uzornom hladnokrvnošću i potpunim mirom dalji razvitak, spremno očekujući svakog časa njemački napadaj. Od dana mobilizacije duhovi su se podigli. Činilo nam se je, da se je malo pomalo povukla u pozadinu ona strašna srijeda, 21. rujna, kada smo kapitulirali pred englesko-francuskim ultimatumom. Vijesti primljene 23. i 24. rujna iz zapadnih zemalja, potvrdjivale su, da su i u Parizu kao i u Londonu većom jasnoćom utvrdjene stvarne nakane agresivne njemačke politike i grozno razočaranje, koje je 21. rujna ogorčilo narod osobito zbog stava Francuske, počelo se pretvarati u novu nadu. Izrazi shvaćanja i simpatije, koji su stizavali iz Francuske ili iz Engleske, jačali su nadu naroda i svi su osjećali, da nas naši stari prijatelji nisu potpuno napustili. Još su jače postale nade, kada je iduće subote javnost obaviještena, da je dan prije Francuska pozvala pod oružje stanoviti broj rezervista, a da je i britanski admiralitet »poduzeo neke mjere opreza«.

Medjutim tople demonstracije u korist Čehoslovačke održane su ne samo u Jugoslaviji i Rumunjskoj nego i u Bugarskoj.

Ideja Male Antante nije bila mrtva kod narodâ Jugoslavije i Rumunjske. Budimpeštanska je vlada

obaviještena od diplomatskih predstavnika Rumunjske i Jugoslavije, 25. rujna, da će u slučaju napadaja protiv čehoslovačkog zemljišta Rumunjska i Jugoslavija izvršiti svoje obaveze članova Male Antante. Beograd i Bukurešt obavijestili su zatim Prag o izvršenom koraku u Budimpešti. Nije bila od manje važnosti obavijest sa strane sovjetske vlade, 23. rujna u zasebnoj noti Poljskoj, da će Rusija otkazati bez ikakvog zasebnog upozorenja rusko-poljski pakt nenapadaja, ako varšavska vlada naloži svojim četama, da provale u čehoslovački teritorij. Tim je korakom Sovjetska Rusija pružala pomoć Čehoslovačkoj protiv poljskog napadaja, jer je Poljska već od 20. rujna bila koncentrirala znatne kontingente četa na čehoslovačkoj granici.

Situacija poslije Godesberga i naše mobilizacije, koja je izvršena u skladu s internacionalnom reakcijom na godesberški ultimatum, prikazivala se sada u Pragu postepeno povoljnijom za čehoslovački interes. Naš narod osjećao je sada da nije internacionalno osamljen i pošto su se sve naše čete sakupile, pojavio se osjećaj veće sigurnosti. Štampa je izrazila nadu, da nakon svega toga **ne odgovara istini da bi se dalji pregovori nastavili bez nas.** »Česko slovo« pisalo je 20. rujna:

»Svi smo mi odahnuli velikim uzdahom olakšanja sada kada napokon ima da prestane ova demonska hazardna igra s našom sudbinom, a bez nas«.

Poklik francuskog i engleskog naroda: »Branimo Čehoslovačku!« odjeknuo je kao glas savjesti, koja se budi po cijeloj Evropi, budeći kod Čehoslovaka sigurnost: »Ne, ne ćemo biti sami«.

U takvim je prilikama vladi bilo lakše otkloniti — kao što bi uostalom učinila u svakom slučaju — godesberški plan. Čehoslovački poslanik u Londonu, Jan Masaryk, obavijestio je britansku vladu uvečer 25. rujna, da njegova vlada smatra njemačke zahtjeve

»potpuno i bezuvjetno neprihvatljivima«. Razlozi, zbog kojih je Čehoslovačka vlada kategorički otklonila godesberške zahtjeve, razjašnjeni su kasnije u vladinoj objavi od 26. rujna. Iznijet ćemo ovo razjašnjenje.

U noći izmedju 24. i 25. rujna stigao je u Prag preko britanskog poslanstva m e m o r a n d u m kancelara Hitlera — m e m o r a n d u m, koji je bio prihvaćen od Chamberlaina nakon razgovora u Godesbergu i predan čehoslovačkoj vladi. Prag je taj memorandum prihvatio držeći, da su u njemu uključeni i principi englesko-francuskih prijedloga od 19. rujna, prijedloga, o kojima se raspravljalo u Berchtesgadenu i koje je Čehoslovačka vlada prihvatila na savjet prijateljske Francuske i prijateljske Engleske: i u tim je danima čehoslovačka vlada potpuno shvaćala teške žrtve, koje je tim prijedlozima prihvaćala, ali je Prag smatrao, da će te žrtve dopustiti slobodni budući razvitak Čehoslovačke države skupa s obećanim internacionalnim jamstvima.

Naprotiv, ispitavši novi Hitlerov memorandum, lako se opazilo, da se više ne radi o tome, da se pristane na englesko-francuski plan od 19. rujna, nego o novim uslovima, koji su stvarno prekoračivali nacrt englesko-francuskih prijedloga i koji su značili po onome, što se moglo shvatiti, nove zahtjeve sa strane Hitlerove Njemačke prema Čehoslovačkoj.

Po ovom planu republika bi izgubila izmedju ostaloga sa sudetskim područjem i sva industrijska središta, osim Praga, Zlina i Plzena, koji bi se našli gotovo na samoj granici. Čehoslovačkoj bila bi oduzeta njezina napredna industrija i izgubila bi veći dio svojih šuma, koje predstavljaju temelj njezine industrije papira i drveta, veći dio svoje željezne i čelične industrije, kao i industrija tekstila, kristala, porculana, kemijskih proizvoda i druge. Sve industrijske grane, koje hrane čehoslovački izvoz, bile bi uništene ili

osakaćene. A neposredna posljedica svega ovoga bilo bi potpuno uništenje mirnog života s tegobom nezaposlenosti i emigracije. Usko spojena s ekonomskim posljedicama ostvarenja Hitlerovog memoranduma, bila bi dugoročna reakcija u pogledu željezničkog i cestovnog prometa. Predaja teritorija zatraženih u Hitlerovom memorandumu, raspolovila bi glavne željezničke pruge, kao i ceste za veliki promet. Direktna prometna veza izmedju sjeverne i južne Slovačke bila bi nemoguća, a isto tako nemoguća veza izmedju Praga, te sjeverne i jugoistočne Moravske. U pogledu prometnih sredstava cijela bi republika bila potpuno osakaćena i podijeljena u tri dijela bez direktne i pravilne veze, dok bi luke na Labi i pristup Bratislavi bili izgubljeni. Osim toga izvršenje Hitlerova memoranduma paraliziralo bi i vojnički zemlju, budući da bi ova lišena svojih prirodnih gorovitih granica i geografski sužena otrgnućem prostranih područja njemačkog jezika, imala svoj zapadni dio spojen uskim prolazom s istočnim krajem Slovačke. Zemlja bi tako ostala na milost i nemilost moćnih susjeda, osobito Njemačke, ne računajući, da bi republika izgubila svoja industrijska područja za vršenje naoružavanja i svoja glavna obrambena mjesta, a bilo bi nemoguće zbog dugog oblika njezinih novih granica stvoriti nove utvrde.

Čehoslovačka je vlada pružila dokaze najbolje volje za uredjenje sudetskog pitanja. Ona je popuštala do skrajnih granica pomirljivosti, prihvativši francusko-britanske prijedloge kao bazu za sporazum. Ovaj čvrsti i odlučni stav nije se promijenio niti pod novom vladom pod pretsjedništvom generala Syrovog, u kojoj su sudjelovale sve stranke s jednim konstruktivnim programom za Čehoslovačku. Čehoslovačka je vlada uvjerena, da se nalazi još jedan otvoren put k iskrenom sporazumu i spasavanju mira i da će Francuska i Velika Britanija ostati kod prijedloga predloženih u Berchtesgadenu, koji su ponudjeni na ispitivanje Čehoslovačkoj vladi 19. rujna i koje je ona prihvatila.

Britanska i francuska vlada bile su u tom pogledu obaviještene od naših poslanika i može se držati, da njihovo nastojanje nije bilo potpuno bez učinka. Obavijestili smo ujedno internacionalnu štampu, da bi omogućila, osobito narodima prijateljskih država, sve potrebno da točno procijene njemačke ciljeve.

Dani poslije 25. rujna, koji su za narod zapadnih država značili razdoblje povećane napetosti i uzbudjenja, proživljeni su u Čehoslovačkoj izvanredno mirno. Ratne su pripreme napravljene i dovršene brižno i razborito, lagani osjećaj optimizma pretvorio se u skeptična i pesimistična predvidjanja. Svi su pratili s najvećom pozornošću veliku internacionalnu dramu, u kojoj su četiri državnika velikih zapadnih sila igrali glavnu ulogu. Prag je mogao jedino reagirati na pojedine faze ove drame, ne našavši se u prilici, da reče odlučnu riječ i ako se radilo baš o sudbini Čehoslovačke. Zato mi možemo jedino zaključiti, kako su se odigrali dogadjaji posljednjih dana mjeseca rujna i kakav su učinak izvršili u Čehoslovačkoj.

25. i 26. rujna u Londonu je bila nova konferencija engleskih i francuskih ministara, u kojoj je sudjelovao i general Gamelin, vrhovni šef francuske vojske. Poslanici su složno ustanovili ovu činjenicu: budući da ne mogu tražiti od Čehoslovačke prihvat Godesberškog memoranduma imaju smatrati Čehoslovačku, u slučaju da bude napadnuta od Njemačke zbog neprihvaćanja memoranduma, žrtvom neizazvanog napadaja. Predstavnici Francuske izjavili su, da će u tom slučaju Francuska pružiti svoju pomoć Čehoslovačkoj, a britanski predstavnici nadodaše, da će Engleska postupati u istom smislu. Zbog tih izjava francuski i britanski vojnički šefovi sastali su se na vije-

ćanje, da zaključe plan o vojničkoj suradnji. Ipak je Chamberlain u sporazumu s francuskim poslanicima učinio novi pokušaj, da ukloni sukob poslavši Sir Horace Wilsona da pohodi Hitlera i da nagovori kancelara, da direktno pregovara s Čehoslovačkom u nazočnosti britanskih delegata. Sir Horace Wilson primio je Hitlera 26. rujna u 5 i pol sati po podne, dakle prije Hitlerova govora u Sportskoj palači.

Medjutim i pretsjednik Roosevelt intervenirao je vrlo hitnim pozivom na Hitlera, Beneša i na pretsjednike Daladiera i Chamberlaina zaklinjući ih, da se pregovori ne prekinu i da se pokuša postići »mirni, pravedni i konstruktivni sporazum«.

Uveče 26. rujna Hitler je održao u Sportskoj palači u Berlinu oštar i prijeteći govor protiv Čehoslovačke, a osobito protiv pretsjednika Beneša. Ostao je kod zahtjeva, da je prvi listopad vremenski rok, do kojega njemačko-sudetsko područje mora biti njemu predano i nije ništa oduzeo od svojih Godesberških zahtjeva. Uvečer 26. rujna kritična je situacija ostala nepromijenjena. Hitler je bio još zabavljen sa svojim govorom, kada je Foreign Office objavio svoj čuveni komunike, kojim je izjavljivao, da će, u slučaju ako Čehoslovačka unatoč svim žrtvama i pokušajima do tog časa učinjenima bude napadnuta od Njemačke »kao neposredna posljedica Francuska biti prisiljena da joj pritekne u pomoć, dok će se Velika Britanija i Rusija sigurno naći uz bok Francuskoj«.

Poslije Hitlerova govora u 12 i pol sati 27. rujna Chamberlain je predao javnosti izjavu, kojom je nastojao da obori Hitlerove sumnje, da Čehoslovačka ne će održati svoja obećanja, uvjeravajući ga, da će se britanska vlada pobrinuti, da ta obećanja budu potpuno održana.

Prag je na sve te dogadjaje reagirao najvećom hladnokrvnošću.

Mi smo bili zadovoljni razvitkom englesko-francuskih konferencija prošle nedjelje i ponedjeljka i pridavali smo veliku važnost izjavi ministra vanjskih poslova u interesu mira, smatrajući da se samo sa tako energičnim i jasnim riječima može prinukati Hitlera, da odustane od svojih prijetnja i da započne razumne pregovore. Cijenili smo takodjer i opetovane napore Chamberlaina za mirno riješenje, ali se nijesmo obmanjivali rezultatima misije Sir Horacea Wilsona.

Na Rooseveltov poziv odgovorio je pretsjednik Beneš: »iako je Čehoslovačka do tog časa učinila pri pregovorima najveće žrtve u pogledu svojih životnih interesa, ipak nije još prekinula pregovore, te je i dalje za mirno riješenje spora. Osim toga je Čehoslovačka već prije predložila, da se spor riješi na temelju arbitražnog njemačko-čehoslovačkog sporazuma, te je još uvijek spremna učiniti ovu ponudu.«

Protivno našem pozitivnom odgovoru Hitler je i dalje ostao kod svoga odlučnog stava.

Hitlerov pak govor u Berlinu nije nikoga začudio.

Unatoč gorkim iskustvima proživljenima izmedju 18. i 21. rujna mi smo se ponovo počeli nadati, da će se nakon Godesberga i Hitlerova govora u Sportskoj palači — za vrijeme kojega je publika vikala: »Hoćemo rat!« — zapadne velike sile maknuti i da ne će dopustiti da s Čehoslovačkom sva područja na jugu Dunava kao i balkanske države padnu pod moć nacista. Živjeli smo naravno u atmosferi čudne neizvjesnosti. Bilo nam je poznato, da postoje u Parizu i u Londonu utjecajni ljudi, koji rade za mir pod svaku cijenu. Nama je bilo poznato, što je Flandin učinio baš onih dana, ali bila nam je poznata i opasnost, koju predstavlja konfuzija ideja zapadnjačkih naroda i njihovih fraza. »Na koncu konca ne ćemo ići u rat za Čehe«. — »Ne možemo zanijekati Nijemcima njihovo pravo na samoodredjenje«. — »Izmedju onoga, što je Prag prihvatio 21. rujna, i godesberških

zahtjeva nema bitnih razlika« i »Zar da nas povuku u rat jedino zbog pitanja postupka?« i t. d. Unatoč svemu tome mi smo se i dalje nadali, da ova kampanja i s njom spojene intrige — čije nam je postojanje bilo poznato, ali nam nije uspjevalo shvatiti, tko se i što se iza toga krije — ne će postići svoga cilja. Mislili smo, da će francuski i engleski političari svijesni svoje odgovornosti za sudbinu svojih zemalja, uvidjeti o čemu se radi i da će podignuti nerazorivu barijeru najvećeg otpora zastupanu od Velike Britanije, Francuske, Rusije i Čehoslovačke, iskorišćujući istodobno bezdvojbene simpatije Sjedinjenih američkih država — svi bi ti bili nepobjediva obrana protiv agresivnih prijetnja nacističke Njemačke.

Budući da je Hitlerov postupak tih posljednjih dana bio vrlo jasan, mi smo imali dojam, da će sada svi shvatiti, da Hitler ne misli samo na sudetske Nijemce, da se ne radi samo o sudbini Čehoslovačke, nego i o sudbini cijele Evrope. Doživjeli smo potvrdu ovog našeg mišljenja u činjenici, da je 26. i 27. rujna Francuska proširila mjere za mobilizaciju, i da je uvečer 27. izdan nalog za mobilizaciju britanske flote.

U tom smislu tumačili smo govor, što ga je iste večeri održao na radiu ministar Chamberlain. Premda je izjavio, da se Velika Britanija ne će dati zavesti u rat iz ljubavi prema Čehoslovačkoj, ipak je Chamberlain nazvao Hitlerov postupak »nerazumnim« i izjavio: »Ja sam miroljubiv čovjek, sukob je za mene nepodnošljiv teret. Ali kada bi se ipak uvjerio, da je jedan narod spreman zavladati svijetom prijeteći mu svojom snagom, tada bih osjetio potrebu, da se oduprem«. Zatim je uputio apel na dobrovoljce. Medjutim je Chamberlain nadodao, da ne bi oklijevao i po treći put otići u Njemačku, kada bi to bilo potrebno, ali da u tom času ne vidi, što bi drugo mogao učiniti da dodje do rješenja. Očito je Chamberlain održao taj govor pod dojmom vijesti Sir Horacea Wilsona iz

Berlina, prema kojima je njemačka vlada odlučila da izda nalog za opću mobilizaciju 28. rujna u 2 sata poslije podne, ako do tada Prag ne prihvati njegove zahtjeve.

London i Pariz (te su vijesti dane javnosti tek u 11 sati uvečer 27. rujna) bili su uvjereni, da je Njemačka odlučila da izazove sukob. S jedne strane smatrali su taj konačni rezultat neizbježivim, s druge strane vršili su posljednje pokušaje, da se ukloni katastrofa.

Što se dogodilo u noći izmedju 27. i 28. rujna nije do ovoga časa poznato u svima pojedinostima. One noći Chamberlain je obavijestio Hitlera, da je spreman još jednom otići u Njemačku na treću konferenciju, na kojoj bi mogli prisustvovati i francuski, talijanski i čehoslovački delegati. Istodobno je zatražio od Mussolinija, da upozna Hitlera s ovim prijedlogom. Chamberlain je radio u sporazumu s Parizom, koji je istodobno takodjer predložio, da se održi takva konferencija i zahtijevao, da posrednik u tome bude Mussolini. U 2.40 minuta ujutro 28. rujna Berlin je oporekao vijesti o nalogu za opću mobilizaciju. (Nije točno poznato, da li je Hitler odlučio da to učini zbog mobilizacije britanske flote, što ga je u znatnoj mjeri impresioniralo ili pak u cilju da olakša početak pregovora u četvero, koji su mu u takvim prilikama morali da izgledaju vrlo korisnima sa stanovišta njemačkih ambicija i želja). Kada je Chamberlain onog popodneva, petka 28. rujna, čitao u palači parlamenta svoje čuveno objašnjenje, nije mu još bilo poznato, što je Hitler odlučio. Ali u 4 sata i pol Sir John Simon obavijestio ga je napisavši mu na komadiću papira, da ga Hitler poziva skupa s Mussolinijem i Daladierom na konferenciju u Münchenu. Chamberlain je odmah javio tu vijest parlamentu i zatražio dopuštenje, da prekine svoj govor i dalju raspravu. Parlament je primio to saopćenje silnim odobravanjem.

Istodobno je u Parizu vijest, da će narednog dana 29. rujna, biti održana konferencija u Münchenu, pozdravljena manifestacijama radosti.

To je barem tečaj dogadjaja od 27. i 28. rujna, kako su gledani iz Praga, a čiji je rezultat bio poziv državnicima na sastanak u Münchenu. Ipak 28. rujna veći dio javnosti nije još bio upućen u te činjenice. Još uvijek je postojala nada, da velike zapadne sile ne će popustiti Hitleru.

Veseliji učinak izazvala je Havasova vijest iz Moskve pod datumom 27. rujna:

Sovjetska je vlada, potpuno iskrena u svojim nakanama, odlučila da izvrši sve svoje obaveze i da stupi uz bok Čehoslovačke sa svim svojim silama. Držimo, da su od danas postavljeni bitni uvjeti za ostvarenje medjusobnog shvaćanja i uske vojničke suradnje izmedju Francuske, Engleske i Rusije. Sovjetska je vlada od ovoga časa spremna da započne u tom pravcu pregovore.

Isto je tako lijepo primljen 28. rujna novi energični poziv pretsjednika Roosevelta, koji je, obraćajući se ovaj put samo na Hitlera, davao savjet, da se sazove u kakvom neutralnom gradu »konferencija svih naroda direktno zainteresiranih u sadašnjem sporu«.

Pretsjednik je Beneš odgovorio 28. rujna simpatičnim riječima na miroljubive pozive odaslane sa strane pretsjednika Chilea, Argentine i Perua, koji su pošli za Rooseveltovom inicijativom.

Javnost je sa zahvalnošću dočekala vijesti o brojnim manifestacijama u korist Čehoslovačke, koje su bile 27. i 28. rujna u Engleskoj, Francuskoj, Jugoslaviji, Rumunjskoj, Bugarskoj i u Americi, u kojoj živi par stotina hiljada Čehoslovaka.

28. rujna je dan narodnoga sveca Sv. Vaclava (Većeslava), češkoga grofa iz prve polovine X. stoljeća. Cijeli je dan veliko mnoštvo stajalo oko svečevog kipa, pjevajući himne Sv. Václava i polažući mnoštvo cvijeća na spomenik. Po čitavoj je državi

toga dana narod molio toplijom odanošću nego obično »Patrona češke zemlje« pjevajući himnu: »Ne ćemo izginuti ni mi, ni naši nasljednici« ... Ne smijemo zaboraviti, da smo živjeli pod prijetnjom Njemačke, koja je kanila da poduzme drastične mjere, ako Prag ne pristane na njezine zahtjeve od 28. rujna.

Treba ipak priznati, da je vijest o skoroj konferenciji u Münchenu, koja se u medjuvremenu pridružila ostalim dogadjajima dana, učinila na narod mnogo porazniji učinak.

Dok su Pariz i London već kliktali, sigurni da je rat uklonjen, Prag je tištio veliki bol: Zar ne će mir biti iskupljen na trošak same Čehoslovačke? Ako Hitler, nakon svih svojih najnovijih prijetnja i oštrih zahtjeva sadržanih u njegovu ultimatumu (s kojim je spojena sva njegova politika i njegov lični prestiž) prihvata ovu konferenciju, zar tada ne znači, da je on siguran da će njegove zahtjeve udovoljiti? Zar nema pravo, da se osjeća jačim u ovoj nadi, vidjevši da će imati stalnu potporu Mussolinija, koji mu je tih kritičnih dana pružio tako solidnu pomoć svojim prijetećim izjavama, koje su imale toliko učinka osobito u Francuskoj? Zar nije sama činjenica, da Čehoslovačka nije pozvana na konferenciju i da se zapadne velike sile ne brinu za njezino sudjelovanje, slabi znak?

Tu zabrinutost, suosjećajnu od svih političara, objavila je vrlo diskretno štampa. »Lidové Noviny« komentirale su 29. rujna:

U Münchenu se ne će odlučivati samo o našim interesima, nego i o onima cijeloga kontinenta. Naša zemlja i ako pristupa najvećim žrtvama nada se, da ostala Evropa, koja ju je navela, da pretrpi tako goleme žrtve, ne će barem zanijekati samu sebe. Ili će Evropa na koncu postati samo štafaža jedne Velike Njemačke.

Čehoslovačka se vlada sastala u srijedu uvečer 28. rujna. Njezin je glavni cilj bio da se na neki način i njezin glas čuje na konferenciji u Münchenu. Dok je

s jedne strane uvelike željela, da pošalje svoje delegate u München, s druge je strane kanila da na vrijeme upozna velike zapadne sile sa svojim stanovištem. U tu svrhu poslužila se je memorandumom, što ga je Chamberlain uvečer 27. rujna poslao u Berlin i u Prag kao posljednji prijedlog za posredovanje. U tom memorandumu Chamberlain je prikazivao, kako englesko-francuski prijedlozi, prihvaćeni od Čehoslovačke 21. rujna kao baza za rješenje sudetskog pitanja, mogu biti postepeno izvršeni. Uvečer 28. rujna čehoslovačka je vlada odgovorila Chamberlainovim savjetima s notom, koja je predana britanskoj vladi prije početka münchenske konferencije. Sadržaj je te note u glavnim crtama ovaj:

Vlada je uglavnom spremna da prepusti Njemačkoj ona područja, u kojima obitavaju Nijemci u većini od preko 50%, ali zahtjeva, da nove granice budu odredjene tako, da Čehoslovačkoj budu dopuštena najelementarnija sredstva za opstanak i mogućnost obrane. Čehoslovačka vlada ne može prihvatiti plebiscit u krajevima u kojima su stanovnici u većini Česi ili u krajevima, u kojima žive isključivo Česi, što Njemačka traži jedino iz strateških razloga. Češka vlada prihvaća, da se ustanovi točan datum zaključaka konačnog sporazuma. Tehničke pojedinosti svih ovih problema biti će dovršene do 15. prosinca. Tekst sporazuma mogao bi ipak biti zaključen ne kasnije od 31. listopada. Čehoslovačka vlada prihvaća osim toga, da internacionalna komisija i članovi britanske legije nadziru izvršivanje sporazuma. Prihvaća napokon, da prepušteni teritoriji budu okupirani od britanskih četa prije nego predju u posjed njemačkog Reicha. Čehoslovačka je vlada spremna da započne pregovore o demobilizaciji svojih oružanih snaga, o opozivu svojih četa i o reviziji ugovora. Češka vlada ipak ne može u interesu svojih obrambenih snaga i u interesu gradjanskih prava Čeha, njemačkih socijalnih demokrata i židovskih manjina, koje obitavaju u prepuštenim zonama da isprazni rečene zone, da demobilizira ili da prepusti njihove utvrde sve dok:

I. ne bude odredjena konačna nova granica.

II. dok ne bude zajamčena izmjena pučanstva.

III. dok ne stupi na snagu novi sistem internacionalnog jamstva za novu Čehoslovačku.

Čehoslovačka duboko želi, da do ovih pregovora dodje što prije i da konačna odluka o neposrednom sporazumu, na koji je Čehoslovačka pristala u suglasju sa savjetima Francuske, Velike Britanije i na poziv Roosevelta, ne bude bez potrebe odgadjana.

Uzimajući u obzir sadašnji mrski čas Čehoslovačka je vlada odlučila da glasa za civilizaciju i za svjetski mir radije nego za propast svojega naroda. Čehoslovačka je vlada osim toga spremna na žrtve, kakve nikada u historiji nijedna pobjedjena država nije učinila s takvom dobrom voljom. Na temelju ove odluke češka vlada traži, da i druga strana dade dokaze shvaćanja i da i ova sa svoje strane pridonese žrtvu u interesu Evrope i svjetskoga mira.

U slučaju da pregovori propanu češka vlada predlaže, da točke razmimoilaženja budu predmet internacionalne konferencije ili da budu podvrgnute sudu pretsjednika Roosevelta. Čehoslovačka je vlada već sada spremna da prihvati zaključke takve presude.

U Münchenu nije obraćena ni najmanja pažnja ovim odlukama čehoslovačke vlade i Čehoslovačka nije primila poziv, da sudjeluje konferenciji. Čehoslovačkoj je vladi jedino dopušteno, da pošalje svoje diplomate kao savjetnike francuskim i britanskim delegatima, a naši su diplomati konzultirani jedino iz uljudnosti. Poslije podne i uvečer 29. rujna, Hitler, Mussolini, Chamberlain i Daladier sastali su se tri puta. Sporazum je postignut u jedan sat i 35 minuta 30. rujna. Njihova je presuda jednostavno objavljena našim predstavnicima, a od naše je vlade hitno zatraženo, da odgovori u tečaju popodneva 30. rujna. Državnici četiriju velikih sila jednostavno su naredjivali.

Medjutim je Prag drhtao u neizvjesnosti usred neopisive uzrujanosti. Pretsjednik republike održavao je neprestano političke konferencije s vladom i predstavnicima različnih stranaka. Cijeli je narod iščekivao rezultat bez daha. Mnogi nijesu spavali u noći izmedju 29. i 30. rujna. Ujutro 30. rujna naši diplomati donesoše tekst münchenskog sporazuma kao i odnosne geografske karte. To je bio strašan udarac, gori od englesko-francuskog ultimatuma od 20. rujna. Ispostavilo se odmah, da je Hitleru udovoljeno u svim glavnim pitanjima godesberških zahtjeva, a isto tako

i Mussoliniju s obzirom na njegovo nastojanje oko udovoljenja zahtjeva madžarskih i poljskih manjina.

Ispražnjivanje prve zone njemačko-sudetskog područja imalo je započeti 1. listopada, točno po godesbergskim zahtjevima. Ali već prije odgovora čehoslovačke vlade u Berlinu je osnovana internacionalna komisija, prema utanačenjima münchenske konferencije i njoj je povjereno stvarno ostvarenje pojedinosti. Cijelo su jutro šefovi političke administracije vijećali s vladom u nazočnosti pretsjednika republike.

Nakon temeljitog ispitivanja i proučavanja svih savjeta francuske i britanske vlade i s potpunom odgovornošću pred budućnošću čehoslovačka je vlada zaključila, u sporazumu sa šefovima političkih stranaka, da prihvati zaključke četiriju velikih sila. To je učinjeno s uvjerenjem, da je to prijeko potrebno za spas naroda i da drugog izlaza nema. Budući da je odlučila da prihvati zaključke, vlada je Čeholovačke republike zaključila, da objavi svijetu protest protiv takvih jednostranih zaključaka, učinjenih bez sudjelovanja njezinoga naroda.

Taj je izvještaj objelodanio čehoslovačkom narodu preko radija u 5 sati popodne ministar pretsjednik Syrovy. Njegova je izjava glasila:

Proživio sam najtragičnije časove svojega života. Vršim svoju najtežu dužnost, kakvoj nisam bio nikada podvrgnut, dužnost težu od smrti ... Morali smo izabrati ili beskorisnu borbu ili žrtvu. Imali smo izabrati ili istrebljenje svih naših gradjana — muškaraca, žena, djece — ili prihvatiti zaključke, koji su nam nametnuti vanjskim pritiskom, bez poraza u ratu i koji po svom potpunom nedostatku obzira nemaju primjera u povjesti. Htjeli smo pružiti naš prinos miru i radošću bismo to izvršili, ali nikada tako kako nam je nametnuto. Ostali smo napušteni, ostali smo sami. Sve su evropske države kao i naši susjedi na sjeveru i na jugu mobilizirale. Mi smo u pravom smislu riječi okruženi silama, koje su mnogo jače od nas. Najvećom su pozornošću vaši vodje, a isto tako i vojska i pretsjednik republike ispitali preostale nam mogućnosti.

Morali smo priznati, da je u interesu izmedju skraćivanja naših granica i smrti naroda, naša sveta dužnost bila, da spasimo život našem narodu, da bi se mogao jednoga dana opet uzdignuti neoštećen u svojoj snazi iz ovoga strašnoga razdoblja, i da bi mogli vjerovati u preporod našega naroda, kao što se već više puta dogodilo u prošlosti.

U ovom sudbonosnom času moramo se zahvaliti našoj vojsci, koja nas je spasila od potpune propasti. Popustiti volji četiriju velikih sila i vojnoj nadmoćnosti nije nečasno. Mi ćemo izvršiti obaveze, koje su nam nametnuli. Zaklinjemo naš narod i našu naciju, da svladaju srdžbu, razočaranje i očaj i neka misle na budućnost u okviru novih granica. Svi se mi nalazimo na palubi istog broda i svi moramo nastojati, da ga dovezemo iako oštećena u luku mira. Najvažnije je, da kod nas pobijede sporazum i sloga i da u našim redovima ne dodje ni do najmanje nesuglasice. Ima ih mnogo, koji nas gledaju s nepovjerenjem očekujući, da će se moći da posluže našom sadašnjom uzbudjenošću u korist svojih ciljeva. Pazite na one agente, plaćenike stranog zlata, koji će možda pokušati da unesu nered i nezadovoljstvo u naše redove. Mnogi su poznati, a drugi su već zatvoreni. Nemojte dopustiti, da vas podijele ili povedu krivim putem.

Mi možemo sada ponovo da podignemo našu državu u okviru novih granica. Molimo svakoga da održi potpunu ravnotežu izmedju misli i djela. Imajte povjerenje u svoje vodje, koji vrše svoju tešku dužnost sa svom snagom i potpunim odricanjem. Naša država ne će biti najmanja na svijetu, imade država manjih od naše, koje živu dobro i koje su sposobne, da se brane. Mi moramo žudjeti za većim ekonomskim i duševnim razvitkom. Bit ćemo zatvoreni uskim granicama, ali ćemo barem biti svi u vlastitoj kući. Više ne postoje mnoge zapreke u pravnom postupku države, koje su prije postojale. Danas bi mogli možda lakše postići sporazum s našim susjedima. Naša vojska će još imati dužnosti da izvrši kao i do sada ona će i nadalje čuvati državu i narod.

Združimo svoje snage, da podignemo svoju državu u okviru novih granica i da zajamčimo njezinim žiteljima novi život mira i plodnoga rada. S Vašom suradnjom mi ćemo uspjeti. Mi računamo na vas! Mi se pouzdajemo u vas.

Odmah nakon ovoga ganutljivog govora vrhovni zapovjednik čehoslovačke vojske general Krejči pročitao je dnevni nalog vojsci, koji je išao za tim, da umiri neiskazani bol čehoslovačkog naroda i njegovih vojnika. U proglasu se govorilo:

Pravi vojnik mora znati da se snadje i u jednom neuspjehu, to možda zahtjeva veliki heroizam. Naša vojska, nije poražena, ona je sačuvala potpuno svoj dobar glas. Tako mora biti i u budućnosti. Republici je još potrebna, jaka i sigurna vojska. Budimo razboriti i zbijmo svoje redove! Mi ćemo poštovati svoju zakletvu do posljednjeg časa. Obećanje junaka je jače od čelika. Sa svojom je spremom vojska već spasila narod od velikih opas-

nosti. U sadašnjem tragičnom času potpuno se pouzdajemo u preporod našega naroda. Mi vojnici učinit ćemo sve, što budemo mogli da zaslužimo to povjerenje. Naša vlada, naš narod i naša država naći će nas uvijek spremne na svaku žrtvu.

Nitko ne može sebi predstaviti žalost i očaj čehoslovačkog naroda. Ulice Praga bile su pune naroda i mnoštva, koje je plakalo, koje je izvikivalo svoj očajni bijes. A ipak je to mnoštvo bilo disciplinirano i nagonski osjećalo, da se u tim tragičnim časovima u redove čehoslovačkog naroda ne smije uvući nesloga i anarhija. Ne samo Prag, nego i najmanja čehoslovačka sela, čim bi strašne vijesti stigle odjekivala su očajnim povicima i beskorisnim zahtjevima. Mnogi su pa i jaki ljudi pa čak i neki vojnici padali u nesvijest, jer nijesu mogli da odole vijestima o groznoj nepravdi, koja je izvršena na štetu njihove zemlje. Smijemo li se čuditi? Sjetite se, kako smo već rekli, da je cijeli narod sedam dana prije potrčao pod oružje, da zaštiti svoju slobodu i svoju nezavisnost. 21. rujna bio je dan okrutnog razočaranja, kada smo doznali, da su naši zapadni prijatelji prisilili na kapitulaciju vjernu Čehoslovačku, koja se uzdala u njihovu potporu. 23. rujna ti su isti prijatelji zatražili, da se mobilizira narod i toga je dana Čehoslovačka reagirala protkana novim životom, spremna da umre za slobodu domovine. A na koncu, kada je već cijela zemlja bila pod oružjem, opet ti isti prijatelji, u koje se ona i dalje pouzdavala i za koje bi se ona bila borila, prisilili su je, da popusti neprijatelju, koji je bio i njihov neprijatelj. Historijski »Božji junaci« bili su spriječeni da brane slobodu i pravdu i postaše mučenici.

Pjesnik Josef Hora izrazio se na vrlo rječit način, onoga vrlo žalosnoga sudbonosnoga petka 20. rujna, u poslanici čehoslovačkom narodu:

U ovom mučnom času češki književnik govori svojem narodu. U ovom upravo času narod treba, da saziva pomoć dobrih sila sa svojom vjerom, svojim srcem, svojim razumom, dok je

u danima našega iskušenja vijeće velikih sila odlučilo da opljačka našu hiljadugodišnju domovinu. Svi vi morate ponosno dignuti glavu. Nismo mi oni, koji se moramo stidjeti. Mi smo žudjeli za mirom i za pravdom, ali smo ostali razočarani. Ta će krivica ostati kroz stoljeća kao ljaga u analima historije. Međutim, narode moj, upotrijebi sve dobre moći vjere, srca i uma i nemoj prestati da vjeruješ u sutrašnjicu, iako je jučerašnji dan bio tako ružan.

S grozotom smo vidjeli kako je dekretom velikih sila osakaćeno zemljište naše države. Ti, Narode, ostat ćeš kao obrana milijunima ljudi, koji će od sata do sata biti sve više združeni. Pogledaj! U najcrnijem času jezgra sjemena raste i zahvaća korijen snagom ljubavi. To je naš spas, naš kapital. Nastojmo, da nas ljubav i pouzdanje u pravdu ispune snagom i ne očajavajmo, ne gubimo nadu i razum nego poprimimo izgled hladnoga mira. Neka mir i disciplina budu dvije riječi, koje nam pokazuju put prema boljoj budućnosti. Nitko od nas nije kriv za ono, što se dogodilo. Neka nas ova ponosna svijest vodi naprijed. I ako naše ruke dršću od bijesa, ne smijemo odbaciti vjeru u sebe, u svoga vodju, u svoju budućnost. Iz našeg bola srdžba i strah pretvorit će se u vjeru u sebe. Stotine hiljada naše djece rastu i neka nam njihova nazočnost dade snagu, da ostanemo mirni. Pjevat će svoju narodnu himnu drugačijom intonacijom, razumnijom, odmjerenijom i jačom intonacijom od naše. Mi smo putokaz mladim generacijama prema životu, mi moramo biti siguran putokaz. Od sada se moramo spremati, da ponovo izgradimo svoju domovinu, doduše manju, ali jednako veliku u našim srcima. Susreo sam čovjeka, koji mi je priznao: »Živio sam samo za trenutni čas, za udobnosti i ugodnosti i popuštao svima slabostima. Od ovoga časa hoću živjeti strogo i pošteno i ne ću popustiti ni jednoj slabosti«. Poput ovoga čovjeka svi smo mi dodirnuti krilima strašne sudbine.

Narod poput našega, nacija poput naše, ne će nikada pasti pred laskanjem. Istina je, da smo izgubili neke iluzije, ali nijesmo izgubili svoju dobro ukorijenjenu vjeru u dobro. Svi vi, koji radite, znate, da nam ne može biti ništa oduzeto od onoga, što oplemenjuje narod. Mi moramo sa svojom vedrinom i u ponorima boli sa svojom spontanom disciplinom dočekati novi procvat u novom proljeću. Sa snagom i odricanjem, niklim iz nepravde sadašnjosti, stvorit ćemo naš budući narod, narod naše djece. Mi i samo mi, možemo to učiniti.

Ako moramo opisati vjerno i istinito osjećaje, koji su zavladali čehoslovačkom javnošću nakon nametnuća münchenskog ugovora, ne možemo prikriti, da je bilo manje gorčine protiv Nijemaca, nego protiv zapadnih velikih sila. Javnost se Zapadne Evrope ne

smije tome čuditi. Smatrali smo nasilni način postupka protiv nas sa strane Njemačke kao logičnu posljedicu nacističke politike, na čijem se putu uzdizala nezavisna Čehoslovačka, kao zapreka protiv ambicija i nacističke nadmoćnosti nad dunavskim i balkanskim zemljama. Ali nijesmo mogli shvatiti činjenicu, da su baš zapadne velike sile nastojale i uspjele da nas prisile na kapitulaciju. I to one velike sile, koje svakako ne mogu i ne smiju ostati nehajne pred Njemačkom koja koraca prema gospodstvu nad Srednjom i Jugoistočnom Evropom. Nijesmo mogli shvatiti, da bi mogli dotjerati dotle, da kupe mir uz takvu cijenu i to mir, koji je sve prije nego dugotrajan. Za nas je bilo najteže da to shvatimo, jer nas je Francuska uvjeravala o svojoj savezničkoj vjernosti sve do posljednjeg časa, a da ne spomenemo izjave bivše francuske vlade. Daladier je prigodom imenovanja na čast ministra pretsjednika ustvrdio, da je »odlučio da pojača prijateljstvo i da dokaže svoju vjernost svim ugovorima i sporazumima, potpisanima sa strane Francuske. Kada je Bonnet postao ministar vanjskih poslova uvjeravao je gospodina Osuskog, čehoslovačkog poslanika u Parizu, da »nijedna francuska vlada ne može prekinuti veze, koje vežu Pariz i Prag, jer bi to bio teški udarac sadašnjoj evropskoj ravnoteži, koja isključuje svaku hegemoniju«.

8. travnja je ovlastio diplomatske predstavnike u Moskvi, Varšavi, Bukureštu i Pragu, da mogu saopćiti dotičnim vladama, da će »Francuska izvršiti svoje obaveze prema Čehoslovačkoj«. 12. srpnja Daladier je upozorio »da su svečane obaveze Francuske prema Čehoslovačkoj za Francusku nepovredive i svete«. Ne kasnije, nego 4. rujna ministar vanjskih poslova Bonnet izrazio je svoju sigurnost, da će »u svakom slučaju Francuska ostati vjerna preuzetim obavezama i ugovorima«.

Koncem mjeseca lipnja pisac ovih redaka bio je u prigodi, da više puta govori s glavnim eksponentima

razničnih francuskih stranaka kako s desnice, tako i s ljevice. Nijedan od njih nije pružio ni najmanjeg indicija, da odgovorni upravljači Francuske ne će biti jednodušni u odluci, da će ostati vjerno uz bok Čehoslovačkoj. Osim toga su svi uvjeravali pisca ovih redaka, da jedino Flandin ostaje kod svojeg stanovišta. Nije cilj ovoga članka raščlanjivati razloge, zbog kojih je u mjesecu rujnu francuska politika s obzirom na Čehoslovačku doživjela tako nenadanu promjenu. Ipak je od najveće važnosti, da čitatelj shvati, da je ova nenadana i neočekivana promjena izazvala kod Čehoslovaka najteže razočaranje, koje se poslije münchenske konferencije razvilo u opravdano negodovanje. Čehoslovački je narod imao potpuno pravo, da pita, zašto nam Francuska nije na vrijeme i potpuno iskreno rekla, da ne će moći da održi svoje savezničke obaveze. Jer da je francuska to učinila, mi smo mogli na vrijeme promijeniti svoju politiku, te iako ne bi bilo moguće da izbjegnemo podvrgnuće Njemačkoj i priznanju njezine nadmoćnosti, možda bismo uspjeli da uklonimo uništenje naše države. U tom slučaju Njemačka bi bila prisiljena, da se prilagodi strukturi naše države u okviru starih granica.

Britanska nam je politika prouzrokovala manje iznenadjenje i negodovanje, ali nas je duboko začudila. Na temelju izjava političkih upravljača, kao i opozicije te iz cijeloga njezina držanja, mi smo dobili opravdane nade, da je njezin interes, da se održi nezavisnost čehoslovačke demokracije. Ovim povjerenjem mi smo dočekali Runcimana u njegovoj misiji posrednika koncem prošloga srpnja.

Ne bismo nikada vjerovali, da će Velika Britanija dopustiti slom Čehoslovačke otvarajući time vrata njemačkom prodiranju u jugoistočnu Evropu i prednju Aziju. Smatrali smo, da je sastavni dio britanske politike imati na umu da će se prekinuti i južni stožer osi Prag—Ankara, ako se prekine onaj zapadni. Na-

dali smo se napokon, što je i shvatljivo, da zapadne demokracije ne će biti nehajne prema sudbini posljednje demokracije u Srednjoj Evropi, koju je predstavljala, te hrabro i ponosno podržavala, Čehoslovačka, unatoč svojim susjedima.

Još više smo se čudili, kada smo doznali, kako glasi izvještaj lorda Runcimana, koji je objelodanjen 21. rujna. U tom je izvještaju lord Runciman predlagao, da područja s jakom većinom njemačko-sudetskog pučanstva budu predana Njemačkoj i da »onim osobama, koje su u Čehoslovačkoj pomagale direktnu politiku protiv susjeda Čehoslovačke, bude zabranjeno, da nastave svoje djelovanje«. Te osobe mogle su biti jedino oni čehoslovački demokrati, koji su savjesno radili protiv nacističke antidemokratske propagande u njihovoj zemlji.

Molimo čitatelja, da uzme u obzir, da se u našim srcima sve više pooštrava osjećaj dubokog razočaranja prema držanju zapadnih velikih sila.

Razborito je, ali ujedno velikom iskrenošću Dr. Zenkl — načelnik grada Praga i odavni štovatelj Masaryka i Beneša — izrazio 30. rujna u ime svih nas slijedeće osjećaje:

Vjerovali smo u demokraciju. Vjerovali smo u sporazume i u svečane obaveze, koje su prihvatili veliki narodi i moćne države. Ali na nesreću za ove države prava maloga naroda vrijede manje od okrutne nadmoćnosti jakog i moćnog naroda. Nalazimo se još jednom usred historijske krize, u kojoj sila pobjedjuje nad pravom.

Ono, što je čehoslovačka vlada predvidjala u svojoj analizi godesberškog ultimatuma, to se i dogodilo: čehoslovačka je država spala u stanje potpune ekonomske i političke nesposobnosti.

Očiti simbol propasti demokratske Čehoslovačke, bila je demisija njezina glavnog eksponenta, pretsjednika Beneša 5. listopada. Upućujući svoj pozdrav narodu izjavio je u govoru putem radija, da ne će

izreći ni jedne riječi predbacivanja protiv ijedne stranke: »Sve će ovo jednoga dana prosuditi povijest i to pravedno prosuditi«.

U ličnoj Benešovoj tragediji ima nešto, što odgovara koncentričnoj kolektivnoj tragediji našega naroda, tragediji, kojom je zaključeno dvadeset godina nezavisnog života.

Ipak nema nijednoga Čehoslovaka, koji nije protkan najdubljom sigurnošću, najtoplijom i nepokolebljivom vjerom, da će svanuti dan slavnoga uskrsnuća njegove zemlje na novi život slobode, istine, prava i pravde.

Mi vjerujemo skupa s našim pjesnikom Janom Kollárom:

Vrijeme sve mijenja, pa i dogadjaje:
dok istina vodi k pobjedi;
ono, što tok stotina godina gradi,
vrijeme uništava.

III

PARIZ

napisao

GUY DELMAS

Guy Delmas

ima 35 godina. Sada je diplomatski dopisnik pariskog »Matina«, glavnoga francuskoga konzervativnog dnevnika. Guy Delmas je rodjen u Hennebontu u Morbihanu, dakle je Bretanac.

Poslije svršene vojničke obaveze (sada je pričuvni konjanički časnik) počeo je raditi u jednom nanteskom dnevniku, a zatim prešao u Paris u redakciju »Matina«. U njegove glavne novinarske izvještaje ubraja se i izvještaj o procesu protiv atentatora na jugoslavenskoga kralja Aleksandra. Na tom je procesu sudjelovao i kao svjedok. U posljednje vrijeme specijalizirao se u vanjskoj politici; prisustvovao je redovno pri zasijedanju Lige naroda i drugim medjunarodnim konferencijama kao na pr. pri konferenciji u Bruxellesu, koja je sazvana u svrhu, da riješi japansko-kineski spor.

»Strašni dani u Parizu« u prozi Guya Delmasa gube svoje svečane historijske linije, kidaju se u hiljadu malih ljudskih drama: očaja, straha, nade, sućuti . . .

Pariz i Francuska proživjeli su u najdostojanstvenijem miru tragične dane. Tjeskoba, koja je otežavala prolaženje vremena, nije uzbunila intimni život naroda. Potpuno je bila opravdana primjedba jednoga stranca, čije poznavanje psihologije naroda uživa nesumnjivi autoritet: »Kada se neprijatelji Francuske nadaju u neslogu francuskog naroda, često se varaju: jer se u teškim časovima Francuzi medjusobno sjedinjuju, da odole vanjskoj opasnosti«.

To je istina. Francuzi, u duši pacifisti, bili su — pripadali bilo kojoj stranci — spremni da izvrše svoju dužnost, bez oklijevanja i bez straha, svijesni svojih obaveza prema narodu. To je čudo, koje se uvijek ponavlja u danima uznemirenosti, kada u milijunima francuskih muškaraca i žena kuca jedno jedino srce: onih muškaraca i onih žena, koji intimno združeni u istom cilju, u vjeri u Francusku i u njezinu sudbinu, pripadaju svima društvenim staležima zemlje.

Ta proširena svijest sačinjava pozadinu onih strašnih dana. Svuda su vladini nalozi izvršeni najvećom disciplinom. Ali to ne znači, da tih prvih jesenjskih dana mišljenje Francuza o potrebi rata i o vrijednosti razloga, zbog kojih bi trebalo u rat ući — nije bilo uvelike podijeljeno. Brojne su struje kod naroda bile sklone miru, jer su Francuzi prateći izbliza tumačenja, koja su im neprestano pružale štampa i radio stanice, bili savršeno obaviješteni o tekućim medjunarodnim diplomatskim pregovorima, o pomoći drugih država, na koje je mogla zemlja računati, o vojničkoj snazi pojedinih velikih sila, kao i o mnogim drugim činiocima, od kojih nije najmanji bio: vjernost obavezama ugovora.

»Mali čovjek« počeo je razmišljati i uglavnom nije slabo razmišljao. Bio bi razmišljao još bolje, da nisu neke tendenciozne vijesti — koje nije mogao kontrolirati — proširene po čitavoj zemlji imale zločinački cilj, da krivotvore javno mišljenje.

U Parizu, onih toliko tužnih večeri, mnoštvo se pod slabim svijetlom uličnih svjetiljaka na gusto napučenim bulevardima, stiskalo pred uredništvima novina, željno da čuje nove vijesti.

Kavane su bile dupkom pune, ali se jurnjava autobusa i automobila usporavala pred velikim izlozima, u kojima su dnevnici objavljivali svaki četvrt sata vijesti iz Londona, Berlina, Rima i Praga. Kroz okanca provirivale su glave, oči su uzbudjeno pregledavale vijesti ispisane na svijetloj pozadini, nastojeći pronaći u tim vijestima bilo kakav razlog nadi ili bojazni. Zatim se jurnjava kola nastavljala gotovo nevoljko. Po pločnicima za pješake ljudi su stajali nepomični. Podsmijeh kakve male švelje slabo je skrivao ganuće. Male ženske ruke nervozno su se grčile na rukama muškaraca, koji su možda one iste večeri mogli dobiti nalog da otputuju prema Maginotovoj liniji ili prema kakvoj drugoj granici.

Bila je subota, 24. rujna, osam sati uvečer i već se mobilizacija obvezanika, koji su bili dobili bijele pozive (sa brojkama »2« i »3«) izvršila u miru, redu i disciplini.

Što li će učiniti francuska vlada, čiji članovi, kako je bilo poznato, nijesu bili složni, da li je potrebno popustiti ili oprijeti se novim zahtjevima Führera, koje je britanski ministar pretsjednik predao Pragu? Hoće li napori Daladiera i Bonneta, u uskoj i neprestanoj vezi s Londonom, postići svoj cilj? Hoće li slijepo kolo sreće donijeti rat ili donijevši odgodu i olakšanje, sačuvati mir, možda privremen, ali to dragocjeniji?

Svi su raspravljali o tim pitanjima, kao i o tome, koje li su prave nakane Engleske.

»Je li vam je poznato«, govorio je netko, »da je danas sir Eric Phipps već dva puta bio u Quai d'Orsayu? Čini se, da su Englezi odlučili poći do kraja...«

»Ali ne, vi ništa ne znate«, prekine ga jedan autobusni kontrolor držeći se kao da mnogo toga znade i koji je bio središte grupe sakupljene pred prostorijama »Matina« na boulevardu Poissonniere. »Englezi hoće, da se postigne pomirenje. Pokušat će sve moguće, jer nijesu spremni. Vjerujte meni!«

»Nijesu spremni, nijesu spremni!« izjavi srdito raščešljana mala žena. »Ali ako smo mi i oni zajedno, tada ipak nešto predstavljamo, ja mislim! Imam tri sina, dvojica su danas mobilizirani, pa su i oni govorili, da ako smo mi i Englezi skupa, da smo ipak tvrda kost...«

Ta primjedba pokazivala je osjećaje, koji su najviše vladali ljudima. Bilo je jasno, da u času opasnosti i očaja mora biti još uža francusko-britanska sloga pod vodstvom hrabre ličnosti Nevillea Chamberlaina.

Na vratima različnih pariskih općinskih zgrada priljepljeni su brojni oglasi za mobilizaciju. Podsjećali su nas na tužne i očajne dane uoči svjetskoga rata 1914. Ljudi su se skupljali. Neki starčići morali su upotrijebiti naočale i približiti se što više da bi mogli bolje pročitati još neosušene plakate: Objava gradjanskom pučanstvu... Organizacija pasivne obrane... Potrebne mjere opreza u slučaju zračnog napadaja...

Podalje od ostalih izvješen je slijedeći nalog:

Izravan poziv
pojedinih godišta pričuve.

Mladići, koji su izlazili iz tvornica, djevojke, koje su išle ispod ruke na večeru, mislili su jedino na grozne mogućnosti, na koje ih je podsjećao brutalnom jasnoćom strogi sadržaj oglasa:

Po nalogu ministra narodne obrane, ministra rata i ministra avijacije, pričuvni časnici, podčasnici i obični vojnici, koji posjeduju za slučaj mobilizacije nalog bijele boje označen sa brojkama »2« ili »3« moraju odmah otputovati, ne očekujući na lični poziv, prema svom koncentracionom mjestu, označenom na mobilizacionom nalogu, pod uvjetima označenima u rečenom dokumentu.

Subota 24. rujna, 16 sati.

Potpis: Ministri narodne obrane, rata i avijacije.

Jutarnje su novine već bile objavile javnosti vijest o općoj mobilizaciji odredjenoj dan prije u Čehoslovačkoj kao odgovor na nove zahtjeve, postavljene od kancelara Hitlera u Godesbergu.

»Imaju pravo«, tvrdio je u zanosu čovjek duge kose, koja mu je dopirala do ovratnika istrošenog kaputa, koji je podsjećao na klasični tip anarhiste iz 1900. »Imaju pravo da se brane, kada ih Francuska i Engleska napuštaju. Dosta je sa savjetima! Potrebna su djela! Čehoslovaci trebaju djela. Oni se smiju više ili manje zanimljivim savjetima, jer ako u očaju budu natjerani na samoubistvo, tada ne će trebati nikoga, koji bi im davao savjete, kako da postupaju«.

Muškarac zrelih godina, koji je izgledao kao radnik ili graditelj prekine ga:

»Vama se možda čini, da bi jedan svjetski rat spasio Čehoslovačku? Zar zaista mislite, da bi u najboljem slučaju t. j. kada bi u tom ratu pobijedili Englezi, mi, Čehoslovaci i Rusi, — Čehoslovačka bila ponovo podignuta u svojim današnjim granicama i sa svim narodnim manjima? Ali ne, dragi gospodine, ne!«

»Treba poštovati, dragi gospodine, svoje obaveze«.

»Treba sačuvati mir u svijetu i osigurati budućnost naše djece. Svjetski rat koristio bi jedino boljševicima! Samo boljševicima! Jest, dragi gospodine, mi bismo išli prema boljševizaciji Evrope, jer poslije njihove pobjede iscrpljene zemlje ne bi mogle odoljevati pritisku skrajnjih ljevičara«.

»A ovako?«, reče jedna žena držeći za ruku nestrpljivo dijete, dok je u drugoj nosila košaricu za živež, »a ovako? Svršit ćemo jednom s Hitlerom i Mussolinijem«.

I dok je razgovor postajao sve življi druga žena udaljujući se reče:

»Meni je moj sin već jutros otputovao«.

Uvečer one subote, a isto tako i tokom cijele nedjelje i ponedjeljka, u Parizu je prevladavalo mišljenje, da ni Francuska ni Engleska ne će popustiti, osim u slučaju, da u par dana dodje do kompromisa izmedju Hitlera i praške vlade, postavljene pred godesberške zahtjeve.

Širile su se najfantastičnije vijesti, kojima je uspjevalo skrenuti javno mišljenje s pravoga puta. Najprotivnije struje obarale su se na vladu, koja više nije znala, da li može i koliko li može računati na evropsku pomoć.

Ipak je bilo nekih, koji nijesu očajavali i u Engleskoj i u Fracuskoj, a javnost je najpozornije pratila njihove napore. Proživljavali smo vrlo duge dane, od sata do sata, od vijesti do vijesti, u očaju, nadi, uzbudjenju. Činilo se, da je nemoguće izbjeći katastrofi osim u slučaju kakvog čuda, u koje se niko nije usudjivao vjerovati.

Nagli povratak Chamberlaina u London, koji je otputovao iz Godesberga nakon cijelog dana teških pregovora i prekida tih pregovora, izazvao je, da je potpuno zavladalo mišljenje, da je mir zaista već propao.

Uvečer se doznalo, da je pretsjednik Daladier u jednom saopćenju grupi radikala izjavio, da, iako nije još odredjen saziv parlamenta, ipak obećava, da će, ako bude potrebno, sazvati parlamenat u najkraće vrijeme. Nadodao je, da će Francuska, ako Njemačka napadne Čehoslovačku, izvršiti svoje obaveze.

Francuski je narod to vrlo brzo doznao iz novina kao i putem radija. Ali su mnogi smatrali, da čehoslovačko pitanje nije od tolike važnosti, da bi za nj kancelar Hitler pristao, da kompromitira svoj moralni položaj u očima svijeta. Drugi su s pravom tvrdili, da, pošto nijesmo ušli u rat zbog sudetsko-njemačkog pitanja, ne bi imalo smisla, da udjemo u rat zbog pitanja načina predaje, dakle zbog čisto formalnog pitanja. Njima nije bilo poznato, da je Hitler od Berchtesgadena do Godesberga povećao svoje zahtjeve.

»Mislite li, gospodine redaru, da će moja kola biti rekvirirana? Posjedujem propusnicu da izadjem iz seinskog departementa i da odem u Versailles!«

Jedna mlada žena, dražesna i vrlo plave kose, užarenih usnica okrenula se uzbudjenim i djetinjastim izrazom lica prema prometnom redaru. Sjedila je u vrlo malom zelenom automobilu, dok je iza njezinih ledja na stražnjem sjedalu ležalo potrbuške malo pseto pokazujući ružičasti jezičac.

Mlada se žena bojala, da će izgubiti svoja sićušna kola, jer su već toga dana industrijska i trgovačka poduzeća predala vojničkim vlastima svoja mala i velika teretna kola. I ta su kola teška i glomazna već bila poredana po vanjskim boulevardima podsjećajući na propagandne karavane, zaustavljene zbog kvara.

Djetinjasti nemir mlade žene otkrivao je jasno onaj oblik egoizma, što su ga mnogi zadržali u onim tragičnim časovima. Male prizore po ulicama, ponavljane u beskonačnost, pojačavale su diskusije, koje su se još više raspaljivale svakim novim izdanjem pariskih ili pokrajinskih novina.

»Znate li«, rekla je jednoj mušteriji žena jednoga pekara, kojega se prodavaonica nalazi u središtu Pariza »da je veći dio stanara iz moje ulice već otputovao u pokrajinu?«

»Tomu se ništa ne čudim, čini se, da stanovi vrtoglavo poskupljuju na zapadu. Govorili su mi o kućevlasniku u Anjou, koji je svoju kuću sada iznajmio za deset hiljada franaka na godinu, dok dosad nije mogao dobiti niti hiljadu!«

»Bili bi ludi da ne iskoriste. Ali vi imate muža namještenoga kod redarstva, pa recite mi, da li vjerujete, da će doći do rata?«

»Ja? Nikako! Moj mi je muž rekao jučer u večer, da će se cijela stvar urediti u posljednjem času, jer da je Chamberlain govorio Hitleru na vrlo jasan način«.

»Nadajmo se!«

Takvim »nadajmo se« završavali su te večeri gotovo svi razgovori.

Profesionalni voditelji političkih rasprava izjavljivali su, da je »tragični elemenat situacije politika koncesija, koja je dosada vodjena naprama Njemačkoj« i budući da se dalje tako ne može da postoji samo jedan jedini izlaz: rat, koji bi morao po njihovom mišljenju početi odmah nakon prekida englesko-njemačkih pregovora.

Objavilo se, da su — ne čekajući na konačni sporazum i ne čekajući niti na odlazak Chamberlaina u London — njemačke čete prodrle u sudetsko područje. Ta je vijest bila naravno lažna. Komentirali su se Mussolinijevi govori u Padovi, u kojima je izrazio svoje uvjerenje, da postoji mogućnost lokaliziranja eventualnog sukoba. Uvjeravalo se, da je Hitler dao Česima rok do 1. listopada, da evakuiraju Sudete.

»Potrebno je, da i nadalje bdijemo i budemo na svojim mjestima« glasila je lozinka vladinih krugova. Bdjeli smo i dalje.

U Parizu su skupine gradjana, svrstanih u redove, išle prema sabiralištima vojničkih obveznika. Na odredjenim su mjestima zauzimale svoja mjesta vojničke ophodnje. Prolazili su ljudi noseći protuplinske

maske. Nailazio sam i na pojedince. Jedan me od njih zaustavio pred parlamentom, držeći u ruci nalog za mobilizaciju označen s brojem 3.

»Druže, moram da odem u Vincennes«, reče mi, »nemam ni pare. Imam dvoje djece i nezaposlen sam!«

Mislim, da je taj bio jedini, koji je vršio takvu ganutljivu spekulaciju. Možda mu je zahvaljujući tom sistemu bilo omogućeno prekidati put do Vincennesa opetovanim zadržavanjima po buffetima.

Vojnici su čekali pred stanicom Invalida. Na pročelju zgrade, koja je prije dva mjeseca bila svečano ukrašena zbog dočeka kralja Gjure VI. i kraljice Elizabete, nije bilo više ni traga dekoracijama od damaska i zlata. U sivom svijetlu, kroz staklene prozore, prodirale su slabe zrake anemičnog sunca, čije je blještilo oslabljivao zastor magle, kao što su i električne svjetiljke po ulicama bile zastrte tamnoplavom bojom.

Jedan narednik postavi svoje ljude pred pojedine ulaze stanice, kako bi oni dočekivali i upućivali prema pojedinim vlakovima skupine pričuvnika, koji su neprestano pritjecali.

U jednom se uglu jedan časnik rastajao od mlade žene, čije su trepavice drhtale, nastojeći bezuspješno sakriti ganuće.

U tima izmijenjenim pogledima mogla se shvatiti beskrajna neizražena nježnost onih, koji su se ljubili, a koje je rat imao sada da rastavi. Taj prizor posljednjeg pozdrava ponovio se toga dana u Francuskoj hiljadu i hiljadu puta... slani okus suza... divlja brutalnost rastanka.

Stigli su prvi rezervisti. »Prvi odio ovamo! Četvrti odred tamo iza vrata!« vikao je narednik.

Pokorni, već pravi vojnici, gradjani su se nanovo skupljali. Medjusobno su već sklopili hitna poznanstva, te pušeći dalje cigarete, s rukama u džepovima,

promatrali su promet na cesti, čekajući, da budu sastavljeni vlakovi, koji će ih odvesti prema sjeveru ili istoku.

»Donesi mi novine«, reče jedan mladić susjedu, kojemu je bilo dopušteno, da se začas udalji.

»Što će ti novine? Briga te za vijesti! Doskora ćeš sam znati, kakva te sudbina čeka«, odgovori drugi filozofski slegnuvši ramenima.

Mobilizirani, koji su stajali na pločniku stanice Invalida, počeše najednom radoznalo promatrati automobile diplomatskog zbora, koji su ulazili u dvorište ministarstva vanjskih poslova. Izmjenjivali su mišljenja o pojedinim ličnostima, koje su pred njima prolazile i ulazile kroz monumentalna vrata.

»Pogledaj pretsjednika senata« reče jedan. »Čini mi se, da je zabrinut.«

»Jesi li siguran, da je to on?«

»Svakako, zar nijesi vidio njegove fotografije?«

Ne, nije bio gospodin Jeanneney, pretsjednik senata, već Sir Eric Phipps, engleski poslanik u Parizu, koj ni najmanje nije nalik na pretsjednika senata. Dolazio je da preda i poprati svojim tumačenjem vijest primljenu iz Foreign Officea gospodinu Bonnetu.

Par minuta kasnije došao je red na gospodina Bulitta, ambasadora Sjedinjenih Američkih Država, koji se žurno uspeo po kamenitim stepenicama ministarstva.

Po Quai d'Orsayu, uzduž obale Seine, promet se normalno nastavljao. Ljudi su prolazili i zaustavljali pred basreljefom u spomen Aristida Brianda. Neki stranci su čitali uklesane riječi, riječi, koje vrijeme još nije dospjelo da prevuče svojom patinom.

Prolazio je po koji student, zatim vojnici u velikoj žurbi. Poneki bi dobacio pogled na prostrano pročelje palače ministarstva vanjskih poslova, gdje su gospodin Bonnet i njegovi suradnici bili u neprestanoj direktnoj ili telefonskoj vezi s Londonom, Pragom i francuskim ambasadorom u Berlinu.

Ipak se dva gospodina približiše spomeniku, što

ga je Republika podigla onome, kojega su neko vrijeme nazivali »Poklonikom mira« i pogledaše.

»Što je od cijele njegove politike još preostalo?« reče jedan.

»Ništa«, odgovori drugi, »a ipak, sjećate li se kolikim je nadama pozdravljena locarnska zora? Tada je bilo doba Stresemanna i Chamberlaina, ali ne Nevillea, nego njegova polubrata sir Austena...«

»Jest«, prihvati prvi, »a prošlo je jedva trinaest godina!«

Poslije te tužne konstatacije gospoda nastaviše svoj put uronivši u svoje misli.

Jurili su raznašači novina. Novine su im bile u pravom smislu riječi razgrabljene iz ruku. Naslonivši se o stol jednog bara različne su osobe komentirale dogadjaje. Bilo je poznato, da Francuska i Engleska nastoje da dodju do mirnog rješenja i da sada, kako je istoga jutra izjavio Neville Chamberlain izlazeći iz aeroplana na aerodromu u Hestonu — ima konačnu riječ Čehoslovačka.

U tišini male kavane, pune rastvorenih novina odjeknuo je nečiji glas, koji je gotovo odmah prekinut. Vlasnik kavane postavi točno kazaljku na radio aparatu. I glas je nastavio: »... U svojoj jutrošnjoj izjavi nakon svoga dolaska, engleski ministar pretsjednik izjavio je svoju čvrstu nadu, da će se nastaviti napori oko rješenja čehoslovačkoga pitanja, jer od toga pitanja zavisi mir današnje Evrope«.

Tako su slušatelji doznali, da će Daladier i Bonnet odletjeti sutradan u London, da čuju od samog gospodina Chamberlaina izvještaj o njegovim razgovorima u Godesbergu.

I dok je pretsjednik francuske vlade čestitao, što su »hladnokrvno i odlučno dočekane i izvršene« zaključene mjere sigurnosti, dotle je izdan nalog za mobilizaciju još dviju klasa rezervista.

»Je li vam poznato«, upita me iste večeri jedan

engleski kolega, »da je Home Fleet (Velika flota) mobilizirana?«

Kao da sve to nije ništa: njemačka mobilizacija, čehoslovačka mobilizacija, djelomična mobilizacija u Francuskoj, a ovima je u izgradjivanju silnog ratnoga stroja pridošla i mobilizacija Home Fleet. Osjećali smo, kako se prijeteći rat, nameće malo pomalo neumitno i unatoč svemu.

Ta subotnja večer, kada su započele najteže faze mnogostranih diplomatskih pregovora u Evropi, nije se razlikovala od drugih subotnjih večeri. Ljudi su odlazili u kina, u kojima su prikazivane slike prvih englesko - njemačkih razgovora u Berchtesgadenu. Mnoštvo se više nego jedamput uzbunilo. Odjeknuo je zvižduk protiv Nijemaca, a jaki aplauz kada se na platnu pojavio visok i uspravan lik Nevillea Chamberlaina, starca, koji je pristao da podje kao pokrovitelj mira medju narodima k jednom mnogo mladjem čovjeku.

To su Francuzi duboko osjetili. I to tumači nagonski izljev zahvalnosti većeg dijela naše javnosti prema hrabrom držanju engleskog ministra pretsjednika.

Svima je već bilo jasno, da se ne radi o tome, da li će pobijediti ova ili ona politička teza. Nije puno značilo, da li je politika Eden-Delbos mogla izgledati boljom od one Halifax-Bonnetove. Trebalo je spasiti svijet od strašne bliske katastrofe. Neville Chamberlain je svojevoljno preuzimao odgovornost. To je bilo jedino važno.

Ako je bilo koga, koji je propovijedao neograničenu obranu Čehoslovačke, pa i uz cijenu svjetskoga rata, to dotičnome nije još bilo poznato, do kojih je zaključaka bio došao lord Runciman u svojem konačnom izvještaju o svojoj misiji.

U subotu uvečer, na trgu Republike, ljudi su čekali autobuse i svi su jasno govorili o mogućnosti općeg sukoba.

»Svakako«, reče jedan, »ako mi imamo da odemo na klaonicu za deset para na dan tada ne smiju drugi, bili stranci ili vojnički bjegunci, zauzeti naša mjesta po tvornicama ili uredima!«

»Točno, imate pravo! Bilo bi nemoralno, da oni, koji rade u unutrašnjosti za narodnu obranu dobivaju sto pedeset franaka na dan, dok mi budemo na fronti.«

Malo podalje došlo je do žučnije rasprave izmedju jedinog čovjeka s pustenim šeširom i čovjeka s radničkom kapom. Ljudi su se počeli skupljati oko njih.

»Rat...«, reče prvi, »znate li vi, što je to rat? Jeste li bili u posljednjem ratu?«

»Razumije se, da sam bio i zbog toga znam, što govorim. Čini mi se štaviše, da smo mi dosta skupo platili da naša djeca ne upoznaju takve strašne časove, kakvi su bili oni...«

»Oh što se toga tiče... Ima i takvih koji govore da su bili u ratu, pa su i zaista bili, ali u pozadini...«

»Ja...«, odvrati drugi uvrijedjen, »ja sam bio kod Verduna, jest... a gdje ste se vi nalazili?«

Približio im se pomirljivo stražar i prekinuo dalju raspravu baš u času, kada su oba bivša borca vadila svoje papire, da medjusobno dokažu kakovu su ulogu igrali u »posljednjem« ratu.

Ipak je Pariz zaspao u uzbudjenom duševnom raspoloženju.

U nedjelju 25. rujna oko podne počelo je kišiti i gusta je kiša padala cijeli dan. Držalo se, da su Daladier i Bonnet već ujutro otputovali aeroplanom u London na poziv engleskog ministra pretsjednika, ali to nije bilo točno.

Idući toga jutra prema ministarstvu vanjskih poslova susreo sam jednoga zastupnika, koji mi je izjavio, da nije siguran, da li će francuski ministri otići u London i da su Hitlerovi uvjeti, koje je Chamberlain poslao u Prag za Čehe neprihvatljivi.

»Čini mi se, da je odluka pala!«, zaključi. »Rat je tu!«

U pretsoblju Quai d'Orsaya susreo sam američkog poslanika, koji je došao da se obavijesti o nakanama francuske vlade. Tu su se već nalazili brojni novinari u lovu za vijestima. Jedna ugledna ličnost izjavila je, da nema nikakve potvrde o odlasku Daladiera i Bonneta u London. Par minuta kasnije doznali smo, da je vlada sazvana na vijeće odmah poslije podne.

Već su podnevne novine davale mračnu sliku medjunarodne situacije.

Jednome su kolporteru u vestibulu crkve svete Magdalene, kada su ljudi počeli izlaziti nakon velike pjevane mise, razgrabljene novine iz ruku. U jednoj od glavnih kavana Rue Royale, običnog nedjeljnog izgleda, razgovori se nijesu kretali jedino oko evropske diplomatske nategnutosti. Stigao je jedan autobus, koji se brzo napunio svijetom, koji je išao na konjske utrke. Uspravljen na platformi teških kola jedan čovjek digne ruku vičući: »Longchamps, Longchamps! Tri franka!«

Ljudi, koji su sjedili kod vanjskih stolova velike kavane, u kojoj sam se nalazio oko podne i medju kojima je bilo i različnih političkih i diplomatskih ličnosti, gledali su kako prolazi bujica pješaka, koji nijesu odavali naročite zabrinutosti.

S moje su lijeve strane tri osobe ipak razgovarale o medjunarodnoj situaciji.

»Čini se«, reče jedan, »da se Hitlerovi uvjeti ne mogu uzeti u diskusiju. Rekli su mi, da on traži neka područja bez ikakva prava i protiv svake logike i to jedino zato, što ta područja imaju stratešku važnost«.

»Svakako«, odgovori jedan od njegovih subesjednika, »baš je tako bilo i 1914«.

Prije sjednice jedan član vlade, pristaša pomirenja, kao svi oni, koji su znali točno procijeniti ne samo stvarnost već i mogućnosti časa, rekao mi je,

da njemački memorandum ne zatvara vrata raspravljanju.

Drugi njegovi kolege mislili su naprotiv potpuno drukčije.

»Ako sam dobro shvatio«, reče mi jedan šofer taksija, koji me vozio prema ministarstvu vanjskih poslova, »zavisi od ministarskog vijeća, koje sada vijeća, da li će doći do rata ili do mira. Dakle«, zaključi, »radi se o tome da doznamo, da li ćemo poći da branimo Čehe ili ne«.

Taj je šofer vrlo točno shvatio situaciju. I zaista je izgledalo: ako njemačke čete udju u Čehoslovačku, da će za Francusku biti vrlo teško da se ne makne. A mislilo se da će Njemačka prekoračiti granicu, jer je praška vlada odbila berlinski memorandum.

Engleska nije htjela preporučiti Hitlerov memorandum. Trebalo je dakle doznati, da li će Francuska i Engleska nakon vijećanja njihovih vodja izvršiti novi pritisak na Prag. Mobiliziravši i okupiravši utvrdjene točke Čehoslovačka je već bila zauzela stav protiv klauzula njemačke note, koje je ona smatrala neprihvatljivima. Situacija je dakle izgledala bez izlaska osim da se ponovo započne pregovorima, koji su bili obustavljeni poslije prekida razgovora u Godesbergu.

Već rano popodne radio nas je obavijestio, da će se britanska vlada sastati u tri sata popodne. Uvečer je javnost doznala, da su poslije vijećanja francuske vlade, Daladier i Bonnet otputovali aeroplanom u London.

Ali to nije poremetilo mir pučanstva, koje je unatoč kiši šetalo po boulevardima. Kinematografi su bili dupkom puni, a crvena svijetla reklama činila su se sa svojim odrazom na mokrom asfaltu kao da lijevaju blijede mrlje svježe krvi.

Gotovo u svim francuskim kućama već rano u jutro ponedjeljka 26. rujna počeli su okretati radio-aparate, tako, da su kazaljke zaustavljali na stani-

cama, koje su davale prve vijesti. Najvećim je mirom javnost doznala, da je prva sjednica izmedju francuskih i britanskih vodja održana prošle noći u devet sati. Javnost je počela točno shvaćati ozbiljnost časa, tek onda, kada je doznala, da je Daladier pozvao u London generala Gamelina, vrhovnog zapovjednika francuskih oružanih snaga.

Kasnija objava, da je pretsjednik Roosevelt uputio poslanicu kancelaru Hitleru i pretsjedniku Benešu — ta je poslanica objavljena u Londonu i u Parizu — proizvela je, da su bojazni, koje su dosada bile još uvijek nejasne postale očite i stvarne.

Na platformi autobusa, koji su vozili prema Etoileu ljudi su sagnuli glavu nad novinama, dok su drugi stojeći na nogama raspravljali.

»Ako je Gamelin pozvan u London«, govorio je kondukter autobusa kolegi, koji je čekao da ga zamijeni, »tada znači da je stvar ovog puta ozbiljna. Mislim, dragi moj, da ne preostaje drugo nego da se spremimo na odlazak: mogućnosti su mira zaista postale mršave!«

»I ja se bojim, da je tako. Ako Hitler ne bude nešto razumniji, bit će rata«.

Ujutro su londonske novine otkrile, da je engleska štampa bez obzira na politički stav zauzela jasno stanovište, tvrdeći da svijet ne očekuje gestu od Praga, već od Hitlera. Ako, pisale su neke novine, do te geste ne dodje, engleski je narod spreman odgovoriti na svaki poziv.

Od toga jutra, prvoga dana posljednje sedmice mjeseca rujna, nemir je poprimio divovske razmjere.

Mnoge su obitelji napuštale Pariz u najvećoj žurbi, bojeći se da to kasnije ne bi mogle učiniti, jer bi opća mobilizacija zakrčila željeznički promet.

»Nijeste li što zaboravili?«, pitala je jedna majka, oko koje se stiskalo troje djece. »Je li sve tu? naši kovčezi, školske knjige? majice? za drugo se ne brinite: pobrinut ćemo se u vlaku«.

Na glavnim željezničkim stanicama redovni su vlakovi podvostručeni i potrostručeni.

Po glavnim cestama, koje vode iz različnih izlaza Pariza prema zapadu, vozile su beskonačne povorke kola, svakovrsnih automobila, starijih i novijih skupa s nevjerojatnim prevoznim sredstvima, koje su vlasnici unajmili uz vrlo visoku cijenu za odlazak u provinciju.

Oko podne našao sam se slučajno pred izlazom tvornica »Renault«. Bio je sat, kada se je na hiljade radnika raštrkivalo po tamnim mračnim kavanicama na objed. Oni su predstavljali sve političke struje: komuniste, sindikaliste, socijaliste, članove francuske socijalne stranke ili francuske pučke stranke, te i ako je svaka stranka imala svoju zasebnu kavanu, ipak su svi medjusobno razgovarali o političkim vijestima.

Baš u jednoj od tih malih kavana na obali Seine, doznao sam, da je gospodin Chamberlain imao nakanu, da pošalje ličnu poslanicu Hitleru preko Sir Horace Wilsona, koji je već bio aeroplanom otputovao iz Londona.

»Sve to ne će ništa koristiti«, govorio je visok jak čovjek, koji je, kako sam kasnije doznao, u svjetkom ratu služio u mornarici«. Kocka je bačena, partija je pokera završena, svi će sada morati pokazati karte i tim gore za onoga, koji je blefirao!«

Atmosfera je postajala sve teža. U buci pojedinih razgovora otkrivao se lični nemir radnika: da li su se Francuzi i Englezi u Londonu sporazumjeli, da odoljevaju do posljednjega časa?

I kada su tvorničke sirene pozvale natrag na posao raspršene radnike, činilo se, da se neka vrsta rezignacije prema odlukama sudbine nametnula srcima i savjestima.

Kada sam poslije podne stigao u ministarstvo vanjskih poslova, naišao sam na jednoga zastupnika nacionalne opozicije, koji mi reče, da se poslije Rooseveltove poslovice pokušava skrenuti prema

arbitraži, te da to Chamberlain kani predložiti Hitleru preko Sir Horacea Wilsona. Prva izdanja popodnevnih novina objavila su, da je Chamberlain ujutro razgovarao na samu s Daladierom i da je tokom ovoga razgovora bio pozvan i general Gamelin na kratku izmjenu misli, koja je trajala desetak časaka. U večer je glas o njemačkoj mobilizaciji potvrdio bojazni od rata, pa su i oni, koji su još u jutro bili razumni optimisti uvečer popustili u svom optimizmu. Sjećam se slijedećeg kratkog razgovora, što sam ga te večeri vodio s jednim visokim francuskim funkcionarom.

»Ako«, upitah ga, »Nijemci provale u Čehoslovačku, da li naš ugovor o pružanju pomoći toj zemlji stupa odmah na snagu?«

»Svakako«.

»A što mislite, na kakav će se način izvršiti ta pomoć?«

»S našom općom mobilizacijom«.

»Vrlo dobro. Ali ako mi ne budemo dirketno napadnuti?«

»Reći ću vam, što ćemo tada učiniti, čim se Daladier i Bonnet vrate u Paris«.

Po dvorištima pariskih kuća slagale su se vreće pijeska razdijeljene protiv eventualnih upaljivih bombardmana.

Po trgovima dječaci izašavši iz škola igrali su se smijući se i njihov je smijeh pridodao još jednu tragičnu notu uzbudljivim časovima, koje smo proživljavali.

Iz Berlina je stigla vijest, da je Sir Horace Wilson u pratnji Nevillea Hendersona bio primljen i zadržan u razgovoru kod Führera od pet sati do 5.40 popodne, a da je engleski parlamenat sazvan za srijedu u dva i pol sata popodne.

One večeri, 26. rujna, kako mi moji poslovi nijesu dopustiti, da se vratim kući na večeru, nalazio sam se u jednom restaurantu pariskog središta i tu sam upoznao prvi dojam Hitlerovog govora.

Jedan dio pariskog pučanstva bio je već umoran od te živčane napetosti, u kojoj je živio već 48 sati.

»Ne, ne, molim vas, nemojte mi više govoriti o ratu!«, izjavila je jedna mlada žena, koja je sjela kraj susjednog stola.

U unutrašnjoj dvorani bio je postavljen radio aparat, a jedan dobrovoljni tumač prevodio je od vremena do vremena riječi vodje Trećega Reicha direktoru lokala i njegovoj obitelji. (Morali su ipak umanjiti jakost transmisije, jer su se brojne osobe pridružile protestu mlade žene, da ne će više slušati o ratu).

»Hitler uvjerava«, došao mi je kasnije prišapnuti u uho vlasnik gostione, »da je čehoslovačko pitanje posljednji njegov zahtjev u Evropi.« Budući da sam jednom kretnjom izrazio svoju sumnju, on nastavi:

»On izjavljuje, da Njemačka i Italija nisu dvije države već jedan jedini blok, koji se brani. Veli, da je, što se njega tiče, već prihvatio francusko-britanski plan, ali da ga Beneš kuša prevariti. Zatim je rekao, da je njegov godesberški memorandum definitivan«.

Te noći se drama stropoštala prema svom konačnom raspletu. Javnost nije upoznala uzbudljive i strjelovite faze, i ako je toliko uzbudjenje vladalo one tako teške noći u ministarstvu vanjskih poslova. One večeri je francuski narod kao posljednju obavijest prije odlaska u krevet dobio izjavu jednog glasnika iz Foreign Officea, koji je uvjeravao, da će, ako Njemačka napadne Čehoslovačku, Francuska ostati uz nju, a da će je Engleska i Rusija sigurno slijediti.

Unatoč tome Pariz i London su osjećali, da su istrošena sva sredstva pomirenja. Oko 2 sata u noći govorilo se o ultimatumu Njemačke Pragu i to o ultimatumu, koji je kao rok postavio dva sata poslije podne idućega dana i kojim se tražilo da čehoslovačka vojska smjesta isprazni sudetko-njemačka područja i utvrdjena mjesta.

One je noći Chamberlain u 2 sata dao izjavu, a Bonnet je bio u neprestanoj vezi s Pragom. Bonnet

je zatim u 4 sata uputio gospodina Francois Ponceta, francuskog poslanika u Berlinu, da predloži kancelaru Hitleru plan postepene okupacije onih krajeva, koje je on tražio.

Iste je te noći, kada se je činilo, da su sve mogućnosti mira kompromitirane, donesena odluka, da se zatraži posredovanje Mussolinija.

Poznata je važna uloga, koju je šef talijanske vlade odigrao na temelju te odluke. Njegova uloga mora biti procijenjena u pravoj njezinoj vrijednosti, jer je on pridonio vrlo važnu pomoć očajnim naporima pariskih i londonkih upravljača, da udalje opasnost groznoga rata.

Ali javnost je to doznala tek ujutro. Trebalo je zaista prepustiti odluci noći, da vrijeme donese svoje plodove. Medjutim se uzbudjenje naroda popelo u jutro onoga dana do paroksizma.

Onoga jutra, 28. rujna, rano u jutro, došla je k meni moja majka tražeći, da joj omogućim da napusti Pariz skupa s mojim dvjema mladim sestrama i mojom petmjesečnom nećakinjom, kćerkom jedne moje pokojne sestre. Dotada sam mogao stišati prirodne bojazni svoje obitelji, koje su bojazni dijelile i sve druge obitelji. Ali zar nije bilo još vremena za optimizam? »Unatoč svemu«, rekoh, »ja i dalje vjerujem da ne će biti rata. Da nijesam u to uvjeren ne bih primio na sebe odgovornosti, da i dalje ostanete u Parizu. Ali ako dogadjaji krenu krivim putem, doći ću oko podne k vama i urediti sve, da otputujete u provinciju«.

Na ulicama je vladala ona nestalna i teška atmosfera, koja se radja iz kolektivne zabrinutosti. Poštar, koji mi je obično predavao poštu, zaustavio me je na uglu boulevarda.

»Što mislite o situaciji? Dakle zaista će doći do rata? Bože moj, Bože moj, što kažete?«

Odgovorio sam, da dok ne spazi po zidovima prilijepljene naloge za opću mobilizaciju, ima pravo da se još uvijek nada, jer da je to i dužnost svih nas.

Francuski narod nije htio ući u rat za stvar, čija mu se opravdanost nije činila dovoljno dokazanom kao što je kasnije dokazao Runcimanov izvještaj. Gledao je na mogućnost rata bez straha, ali je uglavnom osjećao, da osudjuje one, koji bi povukli Francusku u pustolovinu, koja ne bi koristila nikome, pa niti Čehoslovacima, osim možda ekstremnim elementima Internacionale, kojima je i predobro poznato, kako je rat često navjestitelj revolucije.

U poštanskom uredu, kamo sam ušao, da predam neku novčanu doznaku, mnoge su se osobe skupljale pred oknom za preuzimanje uloga.

Na ulici su drugi strpljivo čekali kod prodavaonice novina, jer su toga dana podnevna izdanja zakasnila. Na jednim novinama mogao se pročitati naslov: P o p o d n e u 2 s a t a i s t i č e n j e m a č k i u l t i m a t u m !

Pučanstvo je dalja tri sata proživjelo u sve većoj uzbudjenosti.

Tek su popodnevne novine objavile vijest o Münchenskom sastanku i o toku razgovora, koji su održani u jutro. Tako se doznalo o rimskom sastanku izmedju lorda Pertha i grofa Ciana, doznalo se za novi poziv pretsjednika Roosevelta, kao i to da su gospoda Francois Poncet i Neville Henderson primljeni od Adolfa Hitlera, koji ih je ovlastio, da pošalju gospodinu Daladieru i Chamberlainu poziv, da dodju na razgovor.

U potištenim je srcima iznenada nada zamijenila očaj, jer se govorilo: »Ako dodje do konferencije, doći će sigurno i do sporazuma.« I nije bilo pogrešno.

»Što sam vam bio rekao?«, reče mesar.

»Znala sam ja dobro, da ne će biti rata!«, tvrdila je trgovkinja živežnom robom.

»Uvijek sam bio uvjeren, da će se sve urediti!«, tvrdio je poslovni čovjek.

I prelazeći s jedne skrajnosti na drugu počeli se

ljubezno podrugivati onima, koji su pobjegli u provinciju.

Povratak normalnom stanju izvršio se tako neosjetljivo kod pučanstva kao što je dva dana prije bio prijelaz u stanje latentne uznemirenosti.

Javnost se manje interesirala za razvitak münchenske konferencije. Ne uzimajući u obzir specijaliste, koji su procjenjivali pojedine faze, za javnost je vrijedio samo rezultat.

To se dokazalo, kada su na stol Daladiera u ministarstvu rata i na stol Bonneta u Quai d'Orsayu počele pritjecati bezbrojne brzojavne čestitke iz svih krajeva zemlje i od svih političkih, vjerskih i sindikalnih skupina u Francuskoj.

Dokaz je bio očitiji, kada se još više povećao zanos zahvalnosti svih Francuza prema Chamberlainu, poštovanom engleskom starcu, čiji su nadljudski napori spasili nestalni mir.

Apoteoza je bila u četvrtak, kada je na aerodrom u Bourgetu stigao Eduard Daladier, koji se vraćao iz Münchena i kojega je Bonnet otišao dočekati. Usred poklika mnoštva u deliriju, koje je teškom mukom zadržavalo redarstvo, pretsjednik francuske vlade Daladier i gospodin Bonnet doživješe kroz cijeli put od aerodroma do ulice Svetoga Dominika pravi triumf. Bila je to počast, iskazana od svih, muškaraca, žena, djece, članova svih društvenih staleža i predstavnika svih političkih struja, kojima je i predobro bilo poznato, jer su to iskusili kroz četiri godine na francuskoj zemlji, uz koju cijenu treba platiti svaki rat, pa bio taj i pobjednički. I aplaudirali su bez kraja svojim vodjama, koji su to zaista zaslužili.

Žene su pružale djecu u naručju kao u znak ponude prema pretsjedniku vlade, koji stojeći na nogama u otvorenom automobilu, nije mogao svladati ganuće, koje ga je gušilo.

Na svim su stranama klicali: »Živio Daladier! Živio Bonnet! Živio Chamberlain!« i to klicanje bilo

je klicanje čitavoga jednoga naroda, kojemu nitko nema pravo prigovoriti, da je premalo hrabar i kojemu svatko mora cijeniti njegove najdublje osjećaje.

Francuz je individualist i to dovodi često do zabune. Ali u zajedničkim vrednotama svih Francuza, bilo kakvo njihovo mišljenje, pa i onda kada se ne slažu o načinu, kako da te vrednote dokažu, nalazi se uvijek na prvom mjestu čast Francuske i ljubav prema njihovoj zemlji.

Svakako raspravljat će se mnogo o ovom problemu, da li je trebalo ili nije povesti rat za Čehoslovačku, da li je Njemačka blefovala ili nije i da li francusko-britanski stav ne predstavlja bazu za nove njemačke zahtjeve.

Kritika je očito laka, ali se francuski narod u svojoj velikoj većini ne vara. Sporazum postignut u Münchenu može se činiti više ili manje zadovoljavajući, više ili manje koristan za ovoga ili za onoga, ali zar taj sporazum nije poželjniji — i u korist Čehoslovačke kao i u korist svih naroda, koji bi u tom ratu sudjelovali — od teškoga rata, nestalna završetka, koji bi bio obasuo svijet mrtvim tjelesima?

IV

BERLIN

napisao

W. C. F. VON RHEINBABEN

Barun Werner C. F. Von Rheinbaben

rodio se 1878. Kao istaknuti politički pisac i novinar proživio je vrlo različnu karijeru. Od 1895. do 1913. služio je u njemačkoj ratnoj mornarici kao pobočnik admirala von Tirpitza. 1913. premješten je u diplomatsku službu, te služio u Parizu, Bruxellesu, Bukureštu i Oslu. Deset je godina bio član Reichstaga, a sedam je godina (uključivši i dvije godine konferencije za razoružanje) bio njemački delegat u Ženevi.

Von Rheinbaben, koji se još sjećao dana iz 1914., koje je on proživio kao pomorski časnik i kao diplomat i kojega se sin sada nalazio na češkoj granici kao vojnik, bio je rujna 1938. svijestan teške opasnosti, kojoj se izlaže Njemačka rješavanjem sudetskog pitanja.

1

12 rujna:

FÜHRER I NAROD U ZAKLJUČNOM GOVORU NACIONAL-SOCIJALISTIČKOG KONGRESA U NÜRNBERGU

Kanim govoriti o Čehoslovačkoj. Ta je država demokratska, što znači osnovana na demokratskim načelima, prisilivši jednostavno veliku većinu svojih stanovnika i ne pitajući ih da li prihvaćaju tvorevinu, stvorenu u Versaillesu, i da li joj se žele prilagoditi. Kao prava demokracija započela je odmah tlačiti većinu, zlostavljati je i oduzimati joj najbitnija prava.

Malo po malo pokušalo se nametnuti svijetu mišljenje, da ta država ima da izvrši naročitu političku i vojničku zadaću. To je nedavno razjasnio i bivši francuski ministar avijatike Pierre Cot. Po njegovim izjavama, Čehoslovačka je baš zato stvorena, da bi mogla u slučaju rata bacati bombe na njemačke gradove i industriju. Radi se prividno o poznatim eksplozivima u civilizatornom cilju. Ali takva zadaća dolazi u sukob sa shvaćanjem, interesima i željama većine stanovnika te države. Zbog toga većina mora šutjeti. Svaki i bilo kakav prosvjed protiv njihove sudbine jednak je napadaju na državne ciljeve, pa prema tome u opreci s ustavom.

Ali taj ustav, jer je diktiran od demokrata, ne osniva se na gradjanskim pravima onih, za koje je donesen, nego na političkim koristima tlačitelja. A te političke koristi iziskivale su gradjevinu, koja bi dopuštala vrhovnu hegemoniju češkoga naroda. Onaj, koji se protivio takvom stanju, smatran je »neprijateljem države« i zbog toga, po demokratskom načelu, postavljen izvan zakona. T. zv. češki narod izabrala je Providnost, (koja se u ovom slučaju poslužila versailleskim graditeljima), da bdije kako se ne bi nitko usudio da protestira protiv toga cilja države. Jer kada bi i netko od većine potlačenih naroda ustao da protestira, bilo bi dopušteno: silom ga srušiti ili čak — kada bi to bilo potrebno ili poželjno — i ubiti ga.

Kada bi se radilo o jednome nama stranome pitanju mogli bismo — u ovome kao i u tolikim drugim slučajevima — smatrati ovo interesantnom ilustracijom demokratskog shvaćanja prava i autonomije naroda i mogli bismo se zadovoljiti, da to primimo na znanje. Naprotiv razlog, koji obvezuje nas Nijemce, da se pozabavimo tim pitanjima, vrlo je prirodan. Medju potla-

čenim narodima nalazi se i tri i pol milijuna Nijemaca, što znači po prilici broj svih stanovnika Danske. Oni su Nijemci, ljudi naše rase, takodjer Božja stvorenja. Svemogući ih nije stvorio zato, da ih tvorevina, kakva je ona versailleska, baci u ruke stranoj i mrskoj vlasti. Niti je stvorio sedam milijuna Čeha sa zadaćom da bdiju, zaštićuju, a još manje siluju i muče tri i pol milijuna drugih ljudi.

Takvo je stanje, kako je svima poznato, nepodnošljivo. U ime prava samoodredjenja nekog gospodina Wilsona preko sedam i pol milijuna ljudi lišeni su svojega prava na političko samoodredjenje, dok su sistematski ekonomski upropašćivani i osudjeni na postepeno uništavanje.

Patnje su sudetskih Nijemaca neiskazane. Hoće, da ih unište. Oni su na nečovječni način tlačeni, s njima se postupa na najnedostojniji način.

Da tri i pol milijuna članova naroda od gotovo 80 milijuna, ne mogu pjevati pjesmu, koju oni vole, jedino zato, što se ista ne svidja Česima, da su batinjani do krvi, jer nose čarape, koje Česi ne će da vide, da su terorizirani, zlostavljani, jer samo medjusobno upotrebljavaju, dakle ne prema Česima, pozdrav, koji se Česima ne svidja, da su tjerani i proganjani poput divljači: to će možda izgledati nevažno ili čak simpatično poštovanim predstavnicima naših demokracija, jer se na koncu radi samo o tri i pol milijuna Nijemaca.

Ali ja mogu reći predstavnicima tih demokracija, da stvar ne može da bude nevažna nama i da ćemo im mi, ako i dalje ova izmučena bića budu bespomoćna, naći put pomoći i pravo. Ovakvo stanje mora se svršiti.

Versailleski su državnici dokazali veliku kratkovidnost kod stvaranja abnormalne čehoslovačke zgrade. Zadaća silovanja i zlostavljanja milijuna ljudi drugih narodnosti mogla se vršiti samo u vremenu, kada je bratski narod takodjer trpio posljedice opće nepravde.

Ali vjerovati, da takav režim može i dalje nesmetano vršiti zločinačka djela i za sva vremena, znači neshvatljivu zaslijepljenost. U svom sam govoru 22. veljače pred njemačkim parlamentom izjavio, da Reich ne će više trpjeti tlačenja i proganjanja ovih tri i pol milijuna Nijemaca i molim državnike drugih država, da se uvjere, da se ne radi o ispraznim riječima.

Ja nijesam nikako spreman, da mirno prisustvujem tlačenju svojih sunarodnjaka u Čehoslovačkoj. Gospodin Beneš taktizira, brblja, hoće da organizira pregovore, da razjašnjava pitanje postupkom po ženevskom uzoru, da pruža male zadovoljštine. Tako to ne može dulje trajati. Tu ne treba riječi: radi se o pravu, o povrijedjenom pravu. Nijemci traže pravo samoodredjenja, koje pravo ima svaki drugi narod, a ne treba riječi.

Gospodin Beneš nema što da »daruje« sudetskim Nijemcima: oni imaju pravo na vlastiti život, kao što to imaju svi drugi

narodi. Ali ako demokracije budu mislile, da moraju zaštititi bilo kakvim sredstvom tlačenje Nijemaca, tada će posljedice biti teške.

Ja vjerujem, da bolje koristim miru, ako ne ostavim nikakve sumnje u tom pogledu. Ja ne tražim, da Njemačka tlači tri i pol milijuna Francuza ili da nam bude predano tri i pol milijuna Engleza, da ih tlačimo, ali hoću da prestane tlačenje tri i pol milijuna Nijemaca u Čehoslovačkoj i da nastupi slobodno pravo samoodredjenja.

Bit će nam žao, ako to bude pomutilo ili oštetilo naše odnose prema drugim evropskim državama, ali krivnja ne će biti naša. Uostalom čehoslovačka vlada ima da raspravlja s ovlaštenim predstavnicima sudetskih Nijemaca i da nadje put sporazumu. Ja i svi mi imamo da se pobrinemo, da se krivica pretvori u pravo: jer se radi o sunarodnjacima, o Nijemcima.

To su glavni dijelovi Führerovog zaključnog govora u dvorani nürnberškog kongresa, govora, koji je otvorio »krizu«. Tkogod želi doznati, zašto su se dogadjaji odigrali onako, kako su uslijedili, moraju gornje znati. Nijedan Nijemac nije sposoban da opiše i da izrazi bolje osjećaje i misli njemačkoga naroda u tome času, jer su vodja i narod bili jedno te isto. Svaka je rečenica izlazila iz duše naroda. Mi smo svi saslušali taj govor uzbudjenošću, koja je oduzimala dah. I ja sam kao novinar prisustvovao pri kongresu, te nikada ne ću zaboraviti tih časova. Danima i danima do kasno uvečer govorilo se jedino, bilo sa Nijemcima, bilo sa strancima, o Njemačkoj. U noći 11. rujna u mojem svratištu, jedan od najpoznatijih engleskih novinara, pričao je, da je doznao iz vrlo dobro obavještenog izvora, da će Führer u svom zaključnom govoru postaviti ultimatum Francuskoj i Engleskoj, tražeći slobodne ruke prema Čehoslovačkoj. Svi strani novinari, koji su se nalazili kod našega stola, s jednim jedinim izuzetkom, pridružili su se više ili manje takvoj tezi. Medjutim su Nijemci, koji su sudjelovali pri kongresu, čekali riječ oslobodjenja iz usta svojega vodje, riječ, koja bi protiv očitog nasilja upotrebljenog protiv njemačkog pučanstva u Sudetima, izrazila njemačku odlučnost i dokončala

takvo stanje. Sve veću napetost trebalo je na neki način riješiti . . .

Kako se riješila? Njemačka je, kroz usta svojega vodje, postavila posljednji rok praškoj vladi, da zadovolji zahtjeve sudetskih Nijemaca, priznavajući njima svojevoljno u direktnim pregovorima s njima, pravo samoodredjenja. Nije dakle bio nikakav ultimatum, niti prijetnja ratom, već je energična intonacija, kojom je jedno veliko i moćno carstvo svečano jamčilo trima i pol milijuna Nijemaca preko granice, da u traženju svojih prava nisu prepušteni samima sebi, da u stvarnosti nisu nemoćni, jer da će u najgorem slučaju imati na svojoj strani oružje njemačkoga Carstva . . .

Bilo je to »Germany in being« . . .

Nijemci, koji su sudjelovali na Nürnberškom kongresu, ubrajaju ga u najljepše uspomene svojega života. I prošlih je godina defilirala »Fronta rada«, a »Hitlerovska Mladost« kao i odredi S. A., S. S., te politički prvaci svojom veličanstvenom cjelinom, svojim besprikornim držanjem učinili su i u prošlosti da zaigra srce svakoga Nijemca i prisilili i strane posmatrače, da barem priznaju i poštuju veličinu izvršenoga. I prošlih su godina oružane snage dale prizor, koji je budio osjećaj dubokog ponosa, ali je ovaj put svaki Nijemac mogao, da vidjene stvari postavi — bilo u svojoj glavi bilo u razgovoru s drugima — u usku vezu sa mogućnošću da se »ozbiljno radi«. Najednom smo svi mi osjetili mnogo većom očevidnošću, u kojem je cilju potrebno fizičko jačanje i duševna disciplina i slijedeći sa zanosom veličanstveni prizor, a osobito slušajući kratke Führerove govore, očekivali smo, sve jačom radoznalošću, riječ ili rečenicu, koja će nam otkriti, što će nam on svojom velikom odgovornošću, svojim dubokim poznavanjem internacionalnih dogadjaja, svojom jedinstvenom snagom, reći o mogućnostima i vjerojatnosti mirnoga ili nasilnoga rješenja sudetskoga pitanja. Ali iz Führerovih usta izišla je samo po koja kratka napomena. Da izreče sve što

je imao da kaže narodu i svijetu, on je pravom htio pričekati do zaključka kongresa. Uostalom nije mu se gotovo moglo približiti, osim za vrijeme službenih ceremonija. Ambasadori, njemački kao i strani ministri, uzalud su čekali, da ih primi. »Deutsches Haus«, svratište, u kojemu je Führer boravio, bilo je i nadalje dobro čuvano i zatvoreno i svake je večeri jedno šutljivo mnoštvo prolazilo pred tom zgradom, dobro znajući, da se tamo gore čovjek, drukčiji od svih ostalih, bori za budućnost Njemačke.

Jasnije je govorio Führerov paladin, maršal Göring, u svojem govoru 11. rujna. Svojim pučkim načinom govora opisao je živo, usred bučnog odobravanja slušatelja, zasljepljenost praške vlade prema njemačkim pravima. Ali zar himna »O n o, š t o j e n j e m a č k o, m o r a p r i p a s t i N j e m a č k o j«, koju je pjevalo četrdeset hiljada jakih od sunca potamnjelih mladića »Fronte rada«, ne predstavlja možda najočitiji izraz vjere u njemačko pravo, u njemačku hrabrost, u njemačku energiju?

Jest, izvršenje te zadaće bilo je, još od početka, veliki cilj nacional-socijalizma. Njegov je vodja to predložio već davno, mnogo prije od onoga 30. siječnja 1933., kada je on postao vodja njemačkoga naroda. Što se sve nije govorilo i pisalo u inozemstvu poslije 1933. o beskonačnom »katalogu« nezasitljivih njemačkih zahtjeva, a kolikom se jednostavnošću i prirodnošću sve to ostvarilo! Zbog čega je Njemačka svojedobno prekinula plaćanje reparacija? Jer se napokon priznao njihov ekonomski i politički nesmisao, jer se Njemačka, pošto su vanjski krediti bili ukinuti, našla u nemogućnosti da povrati pozajmljene svote, te je ova stvarnost, o kojoj se više nije moglo govoriti,, napokon postala jasno i vjerovničkim državama. Zbog čega je, u proljeću 1935., Njemačka jednim velikim državničkim činom odbacila razoružanje i uspostavila svoje pravo, da se naoruža i da otkloni tudjinske prijetnje? Jer su pobjedničke velike sile godine 1919. prekršile svoje svečano obećanje, da će i one nakon

Njemačke razoružati, jer ni obećanje, ponovljeno u Locarnu sa strane Engleske i Francuske godine 1925., nije takodjer bilo održano, jer je konferencija za razoružanje 1923.—33. oholo otklonila sve njemačke pokušaje, da joj se prizna praktičnim kompromisima jednakopravnost, jer je još u travnju 1934. Francuska otklonila posljednji pomirljivi prijedlog Adolfa Hitlera o općenitom ograničenju naoružanja i o istodobnom povećanju naoružanju Njemačke. Zbog čega je Njemačka istupila iz Lige naroda? Jer su joj pobjedničke velike sile iz 1919. zanijekale — a bili smo već u 1933. — u Ženevi jednakopravnost. Zbog čega je proglašena vlast Reicha nad njemačkim rijekama, bankama i željeznicama? Jer velike sile potpisnice versailleskog ugovora nijesu bile spremne, da se svojevoljno odreknu svojih preuzetih tobožnjih prava u korist mira i u korist nezavisnosti preporodjene velike Njemačke. Zbog čega je u ožujku 1936. Njemačka ponovo vojnički okupirala Rajnsko područje? Jer je ugovor, sklopljen izmedju Francuske i Sovjetske Rusije protiv Njemačke, oduzeo svako značenje i svaki cilj Locarnskom ugovoru, koji je prema tome ukinut, i jer je sada Njemačka imala pravo i dužnost, da sama štiti svoje granice. Zašto su svi ugovori sklopljeni u cilju pomirenja Evrope ostali bez ikakve vrijednosti? Jer su Engleska i Francuska mislile, da mogu sa suradnjom boljševičke Rusije, održati i nadalje versailleski sistem protugermanske koalicije, nazvan »kolektivna sigurnost«, procijenjujući na najpogrješniji način ekonomski položaj Njemačke, a isto tako njezinu politiku i vojničku snagu kao i njezinu energiju. Zašto je u ožujku ove godine anektirana Austrija? Jer se režim manjine — koji se sastojao u tlačenju onih, koji su po krvnom nagonu i po dubokim vezama, kojim su se osjećali sjedinjeni s braćom iz Reicha, tražili priključak Reichu — primicao kraju i jer su goleme pogrješke bečkih vlastodržaca prisilile vodstvo Reicha na djelovanje.

To su bile ideje i shvaćanja svih inteligentnih

Nijemaca, koji su mogli pratiti 12. rujna s najvećim zanosom i odobravanjem govor njihovog vodje, promatrajući skupa s njim uspon zemlje, započet 1933. Oni su gledali na govornici čovjeka, kojemu je bezgranično povjerenje njegovoga naroda uvijek potvrdilo najveću vlast. Oni su osjećali, kako se ponovo radja potpuni patriotski ponos pred slikom slobodne, jake, nezavisne domovine, sposobne, da proglasi svojima zahtjeve svoje posljednje braće pod stranim jarmom, ne mareći za otpor protivničkih snaga. Misli su jurile. Kako da protumačimo činjenicu, da je iza aneksije Austrije, ujedinjenja šest i pol milijuna Nijemaca, koji žive izvan granica svoje domovine? Još uvijek sam se dobro sjećao riječi jedne francuske ličnosti, koja mi je uvečer 21. svibnja rekla: »Vi ste Nijemci proglasili bezvrijednim versailleski ugovor, ne plaćate više reparacije, opet ste se naoružali, opet ste okupirali Rajnsko područje, progutali ste Austriju ... To je dovoljno za jednu cijelu generaciju!« Zar je dakle zahtjev za samoodredjenje sudetskih Nijemaca bio zaista prsten čitave verige zahtjeva, čiji se konac nije mogao nazrijeti, a koji su postavljeni prijetnjom sa nasiljem i otklanjajući sistem internacionalnih pregovora sa strane države za koju »sila vrijedi više od prava« i koja iskorišćuje promišljeno svaku slabost protivnika?

Ne, istina je sasma drukčija. Poslije aneksije Austrije i poslije plebiscita 10. travnja — te sjajne potvrde tvrdnje Njemačke, da će se jedan dio staroga germanskoga carstva, jedna njemačka država, jedan njemački narod svojom golemom većinom spontano ujediniti s Reichom u istom času, kada mu bude omogućeno da slobodno izrazi svoje osjećaje — Führer nije više mislio potaknuti rješenje sudetskog pitanja. Sredinom svibnja činilo se, da je budući cilj ujedinjenja svih Nijemaca još daleko, štaviše da bi taj cilj mogao biti postignut i u obliku autonomije u granicama Čehoslovačke. Ali, kao što je austrijski kancelar Schuschnigg, proglasivši iznenada nemogući

ili nemoralni plebiscit, sam dao znak za »njemačko rješenje«, tako je sada baš pretsjednik Čehoslovačke Beneš — možemo reći jedini vladar u državi, koju je on sam stvorio — naredivši 21. svibnja djelomičnu mobilizaciju lažnom izlikom njemačkog vojničkog napredovanja prema Čehoslovačkoj, postao prvi uzrok njemačkog zahtjeva od 12. rujna t. j. da se odmah dade autonomija njemačkom pučanstvu. Zapravo 21. svibnja niti jedan njemački vojnik nije marširao protiv Čehoslovačke. Ali je gospodinu Benešu trebala mobilizacija u njegovim granicama, da bi terorizirao sudetske Nijemce prigodom — teškom mukom napokon — raspisanih općinskih izbora. 22. svibnja Njemačka je opisana pred cijelim svijetom kao država, koja je kapitulirala pred prijetnjama »pacifističkih demokratskih država«, kao da je »generalni pokus« dokazao, da su napori protivničke snage navele Reich da odustane od daljih zahtjeva dakle od pomaganja autonomističkih težnja sudetskih Nijemaca, koji su vodili jaku propagandu puni zanosa zbog aneksije Austrije.

Velika prevara gospodina Beneša prema samome sebi i prevara njegovih prijateljskih zapadnih velikih sila povukla je za sobom teške posljedice historijske važnosti. 12. rujna Führer je javno govorio i to po prvi put o munjevitoj odluci donesenoj kao odgovor na ovu provokaciju, da će zaštititi zapadnu granicu Reicha zidom utvrdjenja i da će povećati njemačko oružanje mnogo preko predvidjene mjere. Spremala se za slučaj bilo kojega budućega evropskog rata nova vojnička potpuno promijenjena situacija. Put u Njemačku bio je zatvoren francuskim i engleskim četama, a s obzirom na Čehoslovačku — u slučaju da bi se digla protiv Njemačke, — valja reći, bila bi osudjena na sigurno uništenje.

Rijetki su priznavali ovu bitnu promjenu u odnosima evropskih snaga, a najmanje od svih Čehoslovačka. Tamo su se dogadjaji poslije 28. svibnja razvijali najvećom brzinom. Prvaci sudetskih Nijemaca

osjećali su se uvelike ohrabrenima njemačkom odlučnošću. U t. zv. »karlovovarskim točkama« izložili su svoj zahtjev za potpunom autonomijom u granicama države. Naprotiv je praška vlada iz tobožnjeg njemačkog povlačenja 21. svibnja crpila zlokobnu hrabrost, da otkloni sudetske zahtjeve. Započela se žalosna politika ševrdanja i spletkarenja, koju nije mogao promijeniti niti utjecaj lorda Runcimana, posrednika iz Londona, koji je bio zabrinut zbog pogoršanja situacije. Istodobno su čehoslovačka vojska, žandarmerija i dezorganizirano redarstvo započeli na čitavoj liniji metodu nasilja protiv svega, što je bilo njemačko. Tako je ono, što je Führer rekao nama i svijetu 12. rujna, izražavalo definitivni otklon, da se to pitanje riješi u okviru čehoslovačkih granica t. j. energični zahtjev plebiscita, čiji rezultat nije mogao biti drugačiji, nego želja goleme većine, da bude pripojena Reichu. Ali — i to je bio odlučni čas — praška je vlada još uvijek mogla riješiti svojevoljno, u dogovoru sa prvacima sudetskih Nijemaca, ovaj nerješivi proces, rješiti ga u korist preostale države ...

To je značenje govora na Nürnberškom kongresu u kasnim satima večeri 12. rujna. Nijemci i oni, koji nisu Nijemci, rekoše beskonačnim aplauzom Führeru sve ono, što se njima u tom času činilo najbitnije, i Nijemci kao i oni, koji nisu Nijemci, ostali su još dugo vremena raspravljajući medjusobno o novonastaloj situaciji. Moglo se tada utvrditi da je Führer majstorski postigao dva cilja: zaodjenuo je plamenom i zbijenom oratorskom formom ideje i želje svojega naroda, označivši muževno i jasno stav svoje zemlje sa svom težinom nove njemačke sile. Istodobno je sam označio medjunarodni put za mirno rješenje, dokazujući još jednom, da je on radije za takvo rješenje nego za bilo kakvu upotrebu sile. »No war« — »Pas de guerre« — bile su riječi, koje su odjekivale u medjunarodnim ambijentima. Vijesti iz Pariza i Londona podudarale su se sa riječju, koju smo mi čuli uvečer 12. rujna od stranih novinara u hotelu, u kojem su se

skupljali predstavnici štampe: »olakšanje«. Medjutim su Nijemci sakupljeni u Nürnbergu neprestano pitali sebe i svoje subesjednike: ali što imaju Englezi i Francuzi sa pravom samoodredjenja Nijemaca u Čehoslovačkoj? Zašto u svim pitanjima, koja se odnose na njemački suverenitet i njemačko pravo Engleska i Francuska umjesto da nam dodju ususret s jasnim shvaćanjem, iskazuju uvijek prigovaranje i kritiziranje? Zašto se zapadne velike sile igraju s idejom rata protiv Njemačke, jedino u nakani da spriječe Njemačkoj da povuče dvadeset godina poslije arbitražnog mira u Versaillesu, prirodne i povijesne posljedice osjećaja jednokrvnosti ljudi zaista iste krvi, iste kulture, istoga jezika?

Na taj je način pitanje brutalne sile prodrlo duboko u situaciju umjesto osjećaja olakšanja, koji je trenutačno bio nastupio. Jednostavnim riječima pitalo se: da li se »smije ili ne smije« odobriti »Njemačkoj dalje povećanje broja pučanstva i zemljišta?« Medjutim je njemački narod, a i ja, koji sam se nalazio u Nürnbergu, prospavao noć izmedju 12. i 13. rujna 1938. zdravim snom.

2

26 rujna:

FÜHRER I NAROD U GOVORU U BERLINSKOJ PALAČI SPORTA

I eto nas pred posljednjim problemom, koji treba da bude riješen i koji će biti riješen! To je posljednji moj teritorijalni zahtjev u Evropi, ali je zahtjev od kojega ne mogu odustati i kojega ću, po Božjoj volji, ostvariti.

Predao sam engleskoj vladi memorandum s posljednjim njemačkim prijedlogom, koji je definitivan. Taj memorandum sadržava samo ostvarenje onoga, što je gospodin Beneš već obećao. Prijedlog je vrlo jednostavan: područje po pučanstvu njemačko i koje po volji naroda hoće da pripada Njemačkoj, preći će Njemačkoj. Ali ne pošto gospodinu Benešu uspije protjerati jedan ili dva milijuna Nijemaca, već sada, odmah! Ja sam označio granice po etničkom i jezičnom materijalu, koji se skupljao godinama. Ipak sam pravedniji od gospodina Beneša: ne kanim da se poslužim silom, kojom raspolažemo. Odlučio sam dakle, da to područje predje pod germansko gospodstvo, jer je u većini nastanjeno Nijemcima, ali da će granice konačno biti povučene glasanjem tamo nastanjenih sunarodnjaka. Zatim sam odredio plebiscit za pojedina područja. I da se ne bi reklo, da ne postupamo pravedno, predložio sam kao osnovu plebiscita statut, koji je već služio za plebiscit u Saaru.

Sada gospodin Beneš tvrdi, da taj memorandum predstavlja »novu situaciju«. Novu, ukoliko? Utoliko što će bar jednom obećanje gospodina Beneša biti održano!

Gospodin Beneš veli: Mi ne možemo napustiti ove zone. To znači, da gospodin Beneš shvaća predaju u tom smislu da načelno pravo bude priznato Njemačkoj, ali da stvarno bude povrijedjeno od Čeha. Sada je to vrijeme prošlo!

Ja sada tražim, da poslije dvadeset godina gospodin Beneš bude konačno prisiljen da se drži istine. Prvoga listopada mora nam on predati teritorij. Gospodin Beneš sada polaže svoje nade u svijet: Niti on niti njegovi diplomati ne taje toga. Oni izjavljuju: Mi se nadamo, da će Chamberlain pasti, da će Daladier biti maknut na stranu, da će svuda biti preokreta. Polažu svoju nadu u Sovjetsku Rusiju. Beneš još vjeruje, da će moći da izbjegne izvršenje svojih obaveza.

Ali u ovom času ja mogu reći samo jednu riječ: Tu su dva čovjeka jedan protiv drugoga, s jedne strane gospodin Beneš, a ovdje ja!

Zahvalan sam gospodinu Chamberlainu za sve njegove napore. Uvjeravao sam ga, da njemački narod ne će drugo nego mir, ali sam mu takodjer izjavio, da se ne mogu povući iza granica naše strpljivosti.

Uvjeravao sam ga i ponavljam to i ovdje, da jednom, kada se riješi ovo pitanje, Njemačka nema drugih teritorijalnih problema u Evropi.

I uvjerio sam ga na koncu, da se od časa, kada Čehoslovačka riješi svoje probleme, odnosno kada se Česi sporazume sa svojim drugim narodnim manjinama mirno, a ne tlačenjem, ne ću se više interesirati za češku državu. I to je zajamčeno! Mi ne ćemo da imamo Čeha medju nama! Ali isto tako hoću da izjavim pred njemačkim narodom, da je što se tiče sudetskog pitanja, naša strpljivost pri kraju! Učinio sam ponudu gospodinu Benešu, ponudu, koja nije drugo nego ostvarenje onoga, što nam je on već priznao. Odluka je sada u njegovim rukama! Rat ili mir!

Ili neka prihvati moju ponudu i preda napokon slobodu Nijemcima ili ćemo tu slobodu mi sami uzeti!

Ne znam, koliko je milijuna Nijemaca one večeri slušalo kod radija i koliko je pratilo govor najvećom pozornošću stojeći po ulicama i po trgovima, ali tkogod je mogao, taj je slušao. Ja sam se nalazio one večeri u krugu prijatelja u Berlinu. Kada je Führer završio, jedna od prisutnih gospodja reče: »To je rat ... Jadna naša djeca ... Ali drugačije ne može biti...«

Mi smo svi bili ozbiljni, ali je ipak većina osjećala, da nije izrečena posljednja riječ. Nijesmo mogli shvatiti, da Engleska i Francuska ne će priznati pravo, da se dokonča politika odgadjanja i mučenja, koju je vodila Čehoslovačka. Nemoguće je opisati aplauze, kojim su dočekane odlučne izjave Führera u Palači Sporta od skupštine sastavljene većim dijelom od mladića, koji bi morali ići u vojsku. Samo su prisutni mogli to potpuno shvatiti. Odakle toliki zanos? I u tom času mnogo težem od onoga u Nürnbergu vodja i narod bili su jedno te isto u najtežoj od odluka, koje narod može primiti. Što se odigralo da je posljednjih 15 dana, prije Führerovih izjava, spremljen rat?

15. rujna Chamberlain je po prvi put bio došao u Njemačku i pohodio Führera.

Oba državnika ostala su na samo u iskrenom i prijateljskom razgovoru. Na koncu je bilo jasno, da je britanski ministar pretsjednik preuzeo ulogu posrednika. Nije bilo više vremena za odugovlačenje. U onom času nijesu nam bile poznate pojedinosti, ali ono što se moglo znati, pružalo je dojam povoljnog razvitka dogadjaja. Chamberlain se vratio aeroplanom u London, a malo kasnije su k njemu stigli francuski ministri. Održane su sjednice vlade i 19. rujna praška je vlada primila englesko-francusko saopćenje, kojim joj se savjetovalo, da prepusti Njemačkoj područja s njemačkom većinom. Hodžina vlada pod predsjedanjem pretsjednika Beneša slijedila je savjet prihvativši velikim bolom t. zv. englesko-francuske prijedloge. To se dogodilo 21. rujna. Činilo se, da će sve teći propisnim tokom. Ali je sudbina htjela drukčije. Chamberlain je došao u Godesberg i dogadjaji su se razvijali brzinom bez daha: Usmeni razgovori s Führerom; izmjena hladnih pisama, njemački memorandum. U Pragu se vlada promijenila u vojničku diktaturu, izvršena je mobilizacija, najbrutalnija je sila upotrebljena protiv njemačkog pučanstva, a kršila su se čak svečana obećanja. Nesumnjivi strani svjedoci potvrdili su skrajnje ratne pripreme češke vojske na sudetskom području. Nijemci su bili proganjani i ubijani, bujica je bjegunaca, koja se od hiljada popela na stotine hiljada, protekla preko njemačke granice. Javno se mišljenje u Engleskoj, Francuskoj i Americi uzbunilo. Iznenada se proširila po svijetu vijest o njemačkom ultimatumu. Zrak je bio prezasićen osjećajem rata. U Njemačkoj su opet oživjele uspomene na posljednje dane srpnja 1914. Iz Francuske su stizavale vijesti o sve široj mobilizaciji, a isto tako i iz Engleske. Tamo je bjesnjela žestoka novinska kampanja protiv Njemačke i uvečer 25. rujna »Foreign office« izdao je slijedeći izvještaj: A k o F r a n c u s k a b u d e p r i s i l j e n a k r e n u t i u p o m o ć Č e h o s l o v a č k o j, E n g l e s k a

će i Rusija marširati uz nju. Iz Praga se javljalo, da izvještaj Engleske i Francuske, po kojemu ove zemlje ne mogu više snositi odgovornosti zbog savjeta da se ne proglasi mobilizacija, nije samo odmah izazvao mobilizaciju po nalogu vojničke diktature, već je izazvao i formalni otklon zahtjeva, sadržanih u njemačkom memorandumu predanom preko Chamberlaina. Nije onih dana bilo jednoga Nijemca, kojemu ne bi bilo jasno, da politika Praga ide zatim da ne izvrši evakuaciju Sudeta, koja je bila prihvaćena načelno 21. rujna i da će iskoristiti stanovište, koje će zbog toga Njemačka zauzeti i tako izazvati evropski rat. Takav je dakle bio, kako po svemu izgleda, »plan« javno objavljen od gospodina Beneša u njegovom govoru 25. rujna putem radija, govoru, koji je zapravo bio poziv na borbu i na otklon.

Tako se čvor sudbonosno zaplitao. Slijedili su bez prekida telegrami, telefonski razgovori, zračne upute. Njemačka je otklonila engleski prijedlog o direktnoj njemačko-češkoj konferenciji, koji je Češka pohlepno prihvatila nadajući se, da će se imajući iza ledja Englesku i Francusku, osloboditi već date obaveze, da će prepustiti područja, čije je stanovništvo u većini njemačko. Lažno je prigovoreno, da njemački memorandum nadmašuje uvelike englesko-francuski plan prihvaćen 21. rujna. Jadikovalo se za gubitkom utvrda, počelo se najednom tvrditi da država koja bi preostala nakon otrgnuća sudetskog područja ne bi imala životnu snagu: dakle novi pokušaj odgadjanja i intrige u svrhu, da se oslabe i pomute prava Njemačke na neposrednu odluku u svoju korist, prava što ga je toplo preporučio nitko drugi nego lord Runciman, u svojem izvještaju od 21. rujna. Njemačka nije mogla ostati pasivna kod takvih prilika, to više što su u medjuvremenu patnje i proganjanja sudetskih Nijemaca poprimile nepodnošljiv oblik. 26. rujna je i »mali čovjek« u Njemačkoj osjećao, da odluka, bila ona kakva, mora doskora pasti. I one je iste večeri

glas Führera zatutnjio iz Berlina po čitavom svijetu: »Mi smo odlučni, gospodin Beneš neka odluči!«

Zašto je vodja Njemačke u večer 26. rujna rasjekao čvor odgadjanja i intriga i visoko podigao njemačku zastavu? Zašto se nije dao pokolebati londonskim porukama ili drugim savjetima »opreznosti«? Zašto su pokušaji zastrašivanja s protivničke strane uspjeli manje od ičega drugoga, da ga pokolebaju u tom času?

Mnogi su se u stranome svijetu prestrašili zbog te njegove odluke. Netko ju je prezreo, mnogi je nisu shvatili, a nisu rijetki niti oni, koji još i danas pokušavaju na njoj osnivati svoju tezu »njemačke politike nasilja« i »nemogućnosti povjerenja u Njemačku«. Tim je važnije upoznati razloge njemačkoga stava na dan 26. rujna. Držim da su tu tri bitna razloga, što ću ih ovdje otvoreno i bez obzira izložiti onako, kako smo ih svi mi osjetili.

Prije svega veliko razočaranje zbog činjenice, da 22. rujna engleski premijer nije donio u Godesberg odredjen plan za izvršenje englesko-francuskih savjeta, predanih dan prije u Pragu, a po kojemu bi se imalo izvršiti povlačenje čehoslovačkih vlasti sa sudetskih područja. I ako su mu Führer i njemački narod zahvalni za njegovo lojalno posredovanje u korist mira, oni ipak nisu mogli nikako pristati na njegovu ideju, da se sazove internacionalna konferencija. Po našem mišljenju moralo se odgovoriti na pitanje: Na koji će se način izvršiti neposredna predaja nesumnjivo njemačkog teritorija Njemačkoj, a na temelju načelnoga sporazuma s Pragom? Na to se pitanje nije odgovorilo. I to pitanje nije dominiralo samo ambijentom konferencije u Godesbergu, već je bilo živo i kod njemačkih masa i svi su znali i osjećali, da se stvarno radi samo o tom pitanju i jedino o tome. Da je tko želio doznati, što misli danas njemački narod o medjunarodnim konferencijama ili o Ligi naroda, nije trebao drugo nego se postaviti

26. rujna — po uzoru govornika u Hyde Parku — na Potsdamerplatzu ili na Aleksanderplatzu u Berlinu i harangirati narod pričajući prolaznicima, da će jedna medjunarodna konferencija urediti malo pomalo čitavu stvar: dotičnik bi bio dočekan porugljivim smijehom. Da li bi to bio izraz predrasude protiv metoda, koje se još uvijek poštivaju u drugim krajevima ili je to nešto drugo? Ako hoćemo pošteno ustanoviti, što danas misli njemački narod, onda moramo svakako pregledati dogadjaje posljednjih dvadeset godina. Njemački narod sjećajući se iskustva proživjelog od 1918. dalje nema više povjerenja u rješenja medjunarodnih konferencija i još manje povjerenja mogli su imati prvaci i narod 26. rujna, kada je izvršenje zavisilo od dobre volje Beneševe vlade. Osim toga bilo je poznato svima, da u Londonu i u Parizu ima političara i stranaka u otvorenoj opoziciji protiv predsjednika jedne i druge vlade i njihov bi se utjecaj, u slučaju da se pregovori zavuku mogao osjetiti na veliku štetu Njemačke. Nemoguće je bilo dakle predvidjeti, kakvi bi neredi i kakvi bi sukobi uzbunili Evropu zbog takvih metoda.

Ali, i kada bi Njemačka pružajući dokaza svoje dobre volje, svoje povjerenje prema ličnostima Chamberlaina i Daladiera proširila i na vlade obiju zapadnih velikih sila, ipak je »mali njemački čovjek« bio potpuno uvjeren, da će Benešova vlada to povjerenje lišiti svakog stvarnog učinka. Nije bio Führerov hir, što je u svom govoru od 26. rujna suprotstavio dva imena, svoje Hitlerovo i ono Benešovo: dva imena i dva čovjeka, koji su predstavljali dva protivna sistema. Ne treba da ovdje tumačim, što znači ime i ličnost Adolfa Hitlera za Njemačku. Ali kakvo značenje ima Benešovo ime i ličnost? Nijedan Nijemac ne niječe bivšem čehoslovačkom pretsjedniku veliku vještinu i češki patriotizam. Ali kao političar iako je na jeziku često tvrdio protivno, pokazao se uvijek opasnim protivnikom njemačkoga naroda već od početka svjetskoga rata, kasnije kod mirovnih pregovora i u čitavoj svojoj djelatnosti na vladi sve do posljednjega dana. Historijski je i stvarno lažna tvrdnja, da su Nijemci i Česi nepomirljivi neprijatelji. Izuzevši neka burna razdoblja češke su skupine živjele s Nijemcima kroz čitava desetljeća i stoljeća u miru i slozi. Jedino je novo razdoblje blisko panslavističkom idealu natjeralo Čehe, da suradjuju na uništenju austro-ugarske monarhije i kod toga se probudilo i pojačalo njihovo neprijateljstvo prema Nijemcima. Ali pravi, opasni, ozbiljni protivnik njemačkoga naroda bio je onaj politički sistem, koji se osnivao na lažnim brojkama i na lažljivim obećanjima, s kojima je omogućeno novoj državi Čehoslovačkoj, da tišti tri i pol milijuna Nijemaca, koji ju je naučio da kao dobra učenica duha paktiranja i sklapanja saveza po uzoru Versailesa, suprotstavi svaku moguću zapreku preporodu njemačkoga carstva. Utjecajni pretsjednik državne narodnosti, zahvaćen češkim fanatizmom, izvršio je čin, dosljedan sebi, izrazivši pred stranim prijateljima početkom 1938.: »Radije evropski rat negoli svojevoljnu predaju autonomije Nijemcima ili čak predaju sudetskih Nijemaca.« Krivo čini onaj tko sumnja u Benešovu nakanu, da vodi politiku u skladu s ovim riječima. Jer nitko bolje od njega nije znao da »njegova« država može opstojati u svom primitivnom obliku samo dok budu trajale premise, koje su bdjele nad njezinim osnutkom. Uostalom taj stav bivšega češkoga pretsjednika dokazuje službene izjave češke vlade, koje nam u ono vrijeme nisu bile još poznate i koje sačinjavaju očiti pokušaj izvršen izmedju 21. i 26. rujna, da odgode koliko je moguće načelni sporazum o ispražnjenju sudetskih njemačkih područja, uvijek u nadi, da će u najgorem slučaju moći izazvati opći rat, u kojemu bi prema riječima pretsjednika: »sudbina Srbije u svjetskom ratu bila sjajan uzor Čehoslovačkoj« . . .

Ne, od ovoga predstavnika jednog zlokobnog sistema na umoru nijesmo se mogli nadati, da će izvršiti njemačke godesberške zahtjeve normalnim putem pregovora, a sve nam je dokazivalo, da je to bilo nemoguće i u prošlosti. Čovjek, koji je 21. svibnja donio sudbonosnu odluku u svrhu da zavara svijet, da izazove Njemačku, koji je idućega ljeta propustio prigodu da se mirno pomiri sa sudetskim Nijemcima, koji 13. rujna nije iskoristio posljednje mogućnosti, da se njemački Sudeti odijele putem dobrovoljnih pregovora, koji je 23. rujna mobilizirao protiv Njemačke, koji je preuzeo najtežu ličnu odgovornost za neopisive patnje, za gubitke dobara i krvi sudetskih Nijemaca, koji se nije ustručavao, da unese u Evropu rat i boljševizam — takav čovjek nije mogao 26. rujna sjedjeti za istim stolom s Njemačkom, da vodi pregovore, koji bi — po riječima Chamberlaina u Godesbergu — imali riješiti spor »redovnim putem i bez prijetnje silom«. Takvo »mirno rješenje« moglo se zamisliti jedino bez njega ili protiv njega...

Treći njemački razlog bio je najočitiji: položaj Nijemaca u čehoslovačkoj državi, koji je bio postao nepodnošljiv. Da li moram ponavljati potankosti? Znam, da su mnoge strane novine postavile tezu — neke na temelju vijesti od svojih dopisnika — da su vijesti njemačke štampe o ubistvima i progonima sudetskih Nijemaca bile katkada umjetno pretjerivane. Svakako ja znam iz vlastitog iskustva, jer sam bio lično svjedok, da su pogreške Čeha protiv Nijemaca bile dovoljne, da uzbune krv svakome narodu, koji bi im bio podvrgnut. Zatim tko može posumnjati u brojke i činjenice, koje je sam Führer saopćio britanskom ministru pretsjedniku ili koje je javno iznio u svojem govoru od 26. rujna? I za Čehe i za njihovo držanje prema sudetskim Nijemcima obistinile su se biblijske riječi: »tko sije vjetar, žanje oluju«. One večeri 26. rujna provalila je oluja nad Čehoslovačkom.

3

27—28 rujna:

NAROD ZA VRIJEME NAJVEĆE KRIZE

Izmedju 12. i 26. rujna Führer je razjasnio njemačke zahtjeve, kojima je medjunarodno načelno udovoljeno. »Kriza« kako vidjesmo, zaoštrila se i proširila zbog različnog mišljenja izmedju Njemačke i zapadnih velikih sila. Središnja je točka bila ova: Njemačka je izgubila svako povjerenje u nakane praške vlade, dok su London i Pariz težili za medjunarodnim uredjenjem sudetske evakuacije uz pristanak Čehoslovačke. Do podne 28. rujna činilo se, da je jedini način, da se sudetski Nijemci oslobode iz njihovog nepodnosivog položaja, taj, da se upotrijebi sila. Jesu li Francuska i Engleska zaista htjele iz toga stvoriti razlog ratu protiv Njemačke? U Francuskoj su bile pozvane pod oružje pričuve, a Maginotova je linija okupirana. Engleska je mobilizirala flotu, poduzela mjere opreza, uredjivala skloništa u Hyde Parku i u parku St. James, spremala je evakuaciju gradjanskog pučanstva iz Londona, dijelila maske protiv plina i t. d. Čehoslovačka je izvršila potpunu mobilizaciju. Što se medjutim radilo u Njemačkoj? Što je mislio njemački narod?

Znam, da u inozemstvu ima ljudi koji vele: »27. rujna njemački narod nije bio potpuno svijestan teške situacije. Njegovi mu prvaci nijesu sve rekli, njemački je radio jednostrano obavještavao javno mišljenje, novine nijesu nepristrano opisivale situaciju«.

Znam, takodjer, da su proširene svakovrsne senzacionalne vijesti o stavu nekih njemačkih krugova i da se možda još i nadalje sa zadovoljstvom opisuje

mišljenje tih krugova, koje se u nekim točkama mogu možda razlikovati od Führerovih izjava. Što da o tome rečem? Može biti, da se i kod nas tih odlučnih časova odigrali »ljudski slučajevi«: jer ni mi nijesmo nad-ljudi. Od 1914. ovamo imamo potpuno pravo da se zaustavljamo kod kamena medjaša naše povijesti, da prisluškivamo kucaje srca, da sudjelujemo svom snagom i ustrajnošću u životu, što ga je sudbina nametnula Njemačkoj. Ali stavimo ruku na srce: što znače te potankosti naprama velikim dogadjajima i neoporecivoj činjenici, da je 26. i 27. rujna sve ono, što postoji dobra i zdrava u njemačkom narodu, bilo spremno, da slijedi potpunim povjerenjem i bilo kojim putem prvake, u koje se njemački narod pouzdavao? Prije svega treba istaknuti, da je njemački narod vjerovao u riječi svojega vodje, koje su posljednje godine tako često ponavljane i gotovo izvikivane svijetu: »Njemačkoj je potreban mir više nego i jednom drugom narodu — rat je ludilo — rat ne koristi nikome«.

Da ste se onoga 27. rujna obratili na bilo koga od nikoga ne biste čuli mišljenje, da Führer postupa drzovito, izazivajući nepromišljeno novi svjetski rat: naprotiv svi su bili svijesni, da bi to u slučaju, da dodje do upotrebe sile protiv Čehoslovačke, značilo, da ne postoje druge mogućnosti, da se postignu prava tamošnjih Nijemaca, da se zaštite od pokolja, od grabeža, od tjeranja sa domaćeg ognjišta. A kada bi se osim Francuske i Engleske i druge države uplele u rat protiv Njemačke? Sigurno su se takva i slična pitanja pojavila na ustima mnogih Nijemaca. Odgovor je mogao biti samo jedan: mi Nijemci u svojem osjećaju pravde i nepravde ne shvaćamo, zašto bi do toga moglo doći, ali kada bi zaista do toga došlo, to bi bio samo jasni dokaz, da će stari i novi neprijatelji Njemačke izvršiti prije ili kasnije pokušaj, da unište nacional-socijalističko treće Carstvo, koje je njima na putu. I tada se ne bi više radilo o Čehoslovačkoj, tada bi buknuo zloglasni »ideološki rat« i mi bismo Nijemci dokazali svijetu, da je ovo carstvo tako jako, jedinstveno i odlučno, da je svaki pokušaj, da ga unište, osudjen na neuspjeh. Njemački bi narod vodio svjetski rat u potpunom uvjerenju, da brani svoje pravo na život protiv onih sila, koje nekoć sakupljene u Versaillesu nijesu nikada prestale da se suprotstavljaju svakom pokušaju preporoda Njemačke. U takvoj borbi za svoj opstanak Njemačka ne bi ostala sama, ali bi se ona ipak pouzdavala najviše u svoju vlastitu snagu, u svoje moderno dobro oružje. Prihvatila bi odlučno rat držeći pred svojim očima cilj pobjede...

Ali nijesmo htjeli, niti smo smjeli doći do takvih misli. Na sve strane nailazili smo na ozbiljna lica, ali nikako ne na očajna. Naprotiv sa svih strana izražavala se nada da će njemački zahtjev ispražnjenja zemlje njemačkih Sudeta do 1. listopada biti izvršen. Zar se možda nije govorilo o nastavku pregovora s Londonom i Parizom, o poslanicama i odgovorima Führera, o zasebnim jamstvima, koje bi Engleska i Francuska preuzele za izvršenje evakuacije? I zar se nije poslovni život odvijao u Berlinu normalnim ritmom, koji nije bio ničim pomućen, a isto tako i svi radovi i javne službe? Istina je, da su na zapadnim granicama stotine i stotine hiljada ljudi radile mjesecima, da učine neuništivima zidine utvrda, da su već cijele nedjelje bile pričuve u velikom broju pozvane na ratne vježbe, da su u Šleskoj, Bavarskoj, Austriji jaki zborovi Čeha bili spremni na dalje naloge Führera. Ali zar je praška vlada mogla biti toliko slijepa, da zaniječe ono, što je sedam dana prije formalno prihvatila pred svjedočanstvom dviju velikih sila? Ostajući i dalje kod svoga nepopustljivoga stava, zar možda nije izlagala državu uništenju u najkraćem roku? Zar Pariz i London nijesu bili svijesni, da joj u slučaju rata ne će moći pružiti nikakvu pomoć? Zar Sovjetska Rusija, paralizirana svojom unutrašnjom

dezorganizacijom, nije izjavila, da njezina pomoć zavisi od pomoći Francuske? Što su dakle mogle stvarno učiniti ostale velike sile protiv zahtjeva Njemačke, da se sudetskim Nijemcima dade autonomija?

To je po prilici ono, što je mislio veći dio Nijemaca. Ljudski je, da su roditelji mislili na sudbinu svojih sinova na češkoj granici, da su trgovci ili industrijalci bili zabrinuti za budućnost svojih poslova, da je mlada generacija bila zadojena mišlju o velikom pothvatu, u kojemu se imala iskusiti njemačka disciplina kao i njemačko oružje i aeroplani: a sigurno tih dana ni drugi narodi nijesu drukčije mislili. Shvatljivo je, sa ljudskoga stanovišta, da su starija pokoljenja, ona koja su već bila u ratu, drukčije mislila od tih mladića o mogućnostima i žrtvama novoga dugotrajnog rata. Ali u jednoj točci svi su Nijemci isto mislili: ako treba da dodje do rata, do rata će doći, i u tom ćemo slučaju svi izvršiti svoju dužnost. Sigurno je dakle, da 27. rujna njemački narod nije htio rata. On je imao povjerenja u svoje vodje znajući, da će oni učiniti sve napore, da mirnim putem dodju do pravednoga cilja: oslobodjenja njemačke braće u Sudetima. A kada to ne bi bilo moguće, izrekla bi se definitivna zapovijed, koja bi raskinula nepodnošljivu duševnu napetost tolikih dana i tolikih sedmica...

U večer 27. rujna slušao sam — kao i tolike hiljade Nijemaca — govor engleskog ministra pretsjednika na radiju: »Rat je strašna stvar, ako se ratuje, tada ga moramo voditi za neki veliki cilj. Čehoslovačka ne može biti takav cilj, do posljednjega časa ne ću prestati da radim za mir ...«

Naše poštovanje prema lojalnim naporima ovoga odlučnoga državnika, da dodje do »mirnoga rješenja« još se više povećalo. Otišao sam u svoj klub, da prisustvujem banketu u počast američkog poslanika i s njim sam govorio o posljednjim poslanicama njegova

pretsjednika. Još smo se uvijek nadali posljednjim ostatkom nade, da će pravedna njemačka stvar pobijediti. U tom je času netko došao, da nam javi, da je doznao, da će idućega popodneva biti izdan proglas za opću mobilizaciju u Njemačkoj.

Nad Evropom spuštala se noć puna sudbonosnosti ...

4

28 rujna popodne:

NAROD DOZNAJE ZA POZIV NA MÜNCHENSKU KONFERENCIJU

U podne 28. rujna susreo sam se s jednim prijateljem iz ministarstva rata, koji me je pozvao, da se s njim porazgovorim o službi, koju bi još mogao vršiti za svoju zemlju u slučaju rata. Bio je topao sunčani dan. Kanio sam, da se prije jesenskog vremena bavim još neko vrijeme tenisom, ali sam iznenada zato izgubio volju. Nijesu me više zanimali privatni lični poslovi. Mislio sam na sve ono, što je zadesilo sudbinu Njemačke od moje mladosti dalje: na ponosno carstvo, na lijepe godine proživljene u službi carske mornarice, na ljepotu svijeta, kojega sam obašao, na najteže godine prije svjetskog rata. Bio sam izmedju ostaloga pobočnik velikog admirala von Tirpitza, a kasnije mornarički ataše u Rimu. U potankostima su mi bili poznati englesko-njemački odnosi prije Svjetskoga rata. Godine 1913. prešao sam u diplomatsku službu i godinu dana kasnije, dok sam se nalazio u Bruxellesu zapala me je teška dužnost, da dešifriram njemački ultimatum Belgiji od 3. kolovoza 1914. i da ga predam skupa s poslanikom belgijskoj vladi. To je dovelo do rata s Engleskom, do rata, na koji se do tog časa nije moglo ni pomisliti. Zar ćemo sada doživjeti ponovo sličnu tragediju? Sjećao sam se teških godina od 1914. do 1918., sloma carstva, revolucije, nametnutog Versailleskog mira, teškog ponovnog preporadjanja proganjanog i raskomadanog naroda, kojeg su druge zemlje podvrgavale nebrojenim poniženjima. Sudjelovao sam u mnogima od ovih etapa. Bio sam i njemački delegat u Ženevi, a na koncu i delegat na

konferenciji za razoružanje sve do časa, kada je Njemačka istupila iz Lige naroda. Pred mojom su uspomenom prolazile sve velike ličnosti tih godina: najjasnija mi je bila slika Benešova, tadašnjega sretnog ministra vanjskih poslova Čehoslovačke i glavnog referenta na konferenciji za razoružanje. Tko zna, da li se još sjeća godina 1932.—33., kada je Njemačka uzalud tražila i od njega veće shvaćanje prema njezinim zahtjevima za jednakopravnost? Ona su vremena prošla. Njemačka je bila prisiljena, da ostvari svoje pravo silom. Moje su se uspomene zaustavljale na onim stotinama hiljada ljudi, koji su u vojničkim redovima marširali u Nürnberg, na svim onim mladićima sjajnih očiju i na veselim pjesmama — a najviše na vojsci. Zatim su moje misli bile uz moga sina na češkoj granici . . .

Berlinsko predgradje bilo je utihnulo. Još se nije čulo za mobilizaciju, radio je prenosio običnu podnevnu glazbu. Nijesam mogao da dalje ostanem kod kuće. Otišao sam do nedalekog tennis-kluba, gdje su se sastajali brojni državni činovnici, novčari i industrijalci . . . Možda će netko što znati. Spazio sam grupe ljudi u pokretu po izgledu veselome: potrčao sam prema njima i čuo sam »iz sigurnog vrela« vijest o pozivu na Münchensku konferenciju . . .

Taj čas i prilike, koje su se zatim nanizale, ubrajaju se u one, koje ne zaboravljamo . . . Sve nas je obuzeo jedan te isti živi osjećaj radosti . . .

Dalje su se vijesti gomilale najvećom brzinom. Doznali smo za posljednje uspjele napore Chamberlaina u prošloj noći, za Bonnetovu akciju, za mirno i odlučno držanje Daladiera pred pristašama rata u njegovoj zemlji, a osobito za Mussolinijevo posredovanje. Nije bilo više sumnje: pravedna je stvar Njemačke pobijedila, jer je bila tako dobra i jasna, da su i zapadne velike sile u osobama njihovih odgovornih vlada na koncu morale tu stvar prihvatiti i sada nije preostajalo drugo, nego da se ustanove skupa s

Führerom pojedinosti. Jednostavni prihvat konferencije u Münchenu, činio se nama svima kao pristanak na glavni njemački zahtjev: neposredno ispražnjenje njemačkih Sudeta i okupacija sa strane njemačkih četa onih zona, u kojima je žiteljstvo u većini njemačko.

Jest, onoga popodneva osjećali smo se veseli i ponosni i nijesmo jedini dijelili te osjećaje. Na sve smo strane mogli vidjeti vesela lica, odjekivao je smijeh, vodili su se politički razgovori, dogovarali sastanci... Dakle čitav njemački narod podavao se radosti, jer je njegov cilj, oslobodjenje sudetskih Nijemaca, bio postignut, a mir ipak sačuvan...

Je li bilo razlike medju pojedinim osobama? Je li bilo onih, koji su bili teško zabrinuti i onih, koji su bili zanešeni ratničkim zanosom? Je li u radosti uspjeha postojala mogućnost, da se razlikuju »ljubitelji mira« od »ratnih zanešenjaka«, koji su bili izmučeni od ideje, da ne će doći do borbe? Postaviti takvo pitanje i otklonili ga kao apsurdno jedno je isto.

Jest, njemački narod, siromasi i bogataši, vojnici i gradjani, pučani i aristokrati, svi su se toga dana, 28. rujna, iskreno veselili, da ne moraju poći u rat, te su otvoreno iskazivali svoju radost. Medjutim za nas ta radost nije bila iznenadjenje. Sigurno nisu bili Nijemci oni novinari i političari, koji su u svojem traženju razlika izmedju Führera i naroda, u svojim vijestima o karakteru i aspiracijama pojedinih vodećih ličnosti, ispričali toliko puta inozemstvu o »protivnim strujama« kod njemačkog naroda, proričući koja će od tih »struja« održati nadmoć: 28. rujna sigurno nijesu postojale različite struje. Držanje njemačkog naroda dokazalo je jasno, da njegova ljubav prema miru nije mala niti manje prirodna ili sumnjivija od ljubavi bilo kojega drugog naroda, koji se svakom prigodom ponosi »pacifizmom« pred javnim mišljenjem. Tih se rujanskih dana dokazalo, koliko bi isprazan bio svaki

pokušaj spekulacije izvana, koji bi računao na nesklad izmedju vodje i bilo kojeg dijela njemačkoga naroda...

Ako je to uopće moguće, onda je »kriza« rujna 1938. pojačala još više vezu medjusobnog povjerenja izmedju vodje i naroda. Adolf Hitler je pružio još jednom stvarni dokaz, da on smatra rat kao posljednje sredstvo, da obrati odluku u korist Njemačke u slučaju, da netko zaprijeti Njemačkoj ili u slučaju, da bi koje bitno pravo našega naroda moglo biti postignuto jedino skrajnim sredstvom.

Zbog toga su hiljade, a možda i milijuni Nijemaca spontanim porivom izvjesili zastave i okitili svoje kuće. Nakon napetosti onih dana, nakon patriotskih dogadjaja, misli su se polako vraćale privatnim i ličnim pitanjima. Sada smo se mogli ponovo vratiti svojim planovima, poduzimati poslovne odluke, sastati se sa svojom djecom, putovati ... Život se jednim hipom promijenio: bio je to mir.

Kada je 28. rujna zašlo sunce, njemački je narod bio još jednom usko združen sa svojim vodjom, a ujedno osjećao te večeri veliku nadu u budućnost: Chamberlaina, Mussolinija, Daladiera i njegova ministra vanjskih poslova u korist mira. Nitko nije govorio ni o triumfu ni o pobjedi: svi o shvaćanju, o pravu, o pravdi. Uz intimno priznanje svakog pojedinog gradjanina prema svome vodji, naš je narod ujedno osjećao te večeri veliku nadu u budućnost: neka bi stvarnim završetkom nepravednog mira od 1919., izvršenog na štetu Njemačke, u Evropi moglo nastupiti dugo razdoblje obnove i suradnje, u kojemu će slobodno biti velikom njemačkom Carstvu predano mjesto, koje ga ide!

V.

R I M

napisao

LUIGI BARZINI JUNIOR

Luigi Barzini jr.

je sin Luigia Barzinija, jednog od najčuvenijih talijanskih novinara i ima 30 godina. Od godine 1931. specijalni je dopisnik dnevnika »Corriere della Sera«, u koji je napisao na stotine članaka kao na pr. o novim prilikama u Sjedinjenim državama, o vjenčanju vojvode od Windsora, o velikim vojničkim vježbama, o ribolovu na Atlantiku itd. Već je sudjelovao u dva rata: kod osvajanja Etiopije, gdje je proveo 11 mjeseci i stekao ratni križ prigodom borbe oko zauzeća Azbija i u ratu u Kini. Na brodu američke oklopnjače »Panay« koja je zabunom potopljena prigodom japanskog zračnog bombardementa, pružio je pomoć svojem kolegi Sandru Sandri, koji je bio ranjen. Barzini se je upravo povratio iz Kine, kada se u Evropi pojavila teška ratna opasnost. Ona četiri sudbonosna dana proživio je u Rimu, te ih opisuje u idućem poglavlju.

Duce je posjećivao venetske pokrajine. Put je bio odlučen i spremljen par mjeseci prije, kada nitko nije mislio na rat. Posjetio je pozornicu iz svjetskoga rata, otvorio vodovode, palače, radničke domove, škole i bolnice. U svakom je gradu održao govor, pa i dva puta na dan, sa tribina podignutih na glavnim trgovima.

Narod, »Crne košulje«, seljaci, žene, djeca u uniformi ispunjavali su tako gusto prostor izmedju kuća, da su izdaleka njihova lica bila nalik na granitne kocke pločnika. Mikrofoni su prenašali njegove riječi radio stanicama, aparatima čitave Italije. Stiščući pred sobom objema rukama tribinu izricao je riječ po riječ, zaustavljajući se pri koncu svake rečenice, da bi prestala buka povika i aplauza. Kada bi izustio riječ »rat« i žene su shvaćale, što hoće da kaže, jer su svi ti ljudi vidjeli rat i z b l i z a i j o š su ga se sjećali.

Chamberlain je letio. Hitler je pisao memorandum. Beneš je odlučivao. Rat. Što se to dogadjalo? Ljudi su se skupljali oko radioaparata, da čuju riječi Ducea. Isti je glas govorio po malim trgovima, u gorskim krajevima, po starim rimskim trgovima, po kavanama, po kućama. Jedino je on znao. Zaprašeni kuriri, vozeći se na motociklu dostizavali su njegov auto po cestama, predavali njegovim tajnicima velike žute službene kuverte. Pozdravljali i opet odlazili. U kuvertama su se nalazile vijesti iz Rima, telefonom javljene u bilo koji sat njemu najbližim oružničkim postajama. Kuriri su ga čekali kod svakog zaustavljanja, kuverte pune papira ležale su kraj njegovog tanjura na doručku, ručku i večeri. Zapovjednici vojničkih zborova, prefekti, redarstveni službenici predavali su mu note, vijesti poslijednjeg izvještaja.

Mussolini je bio bolje obaviješten od sata do sata od bilo kojih novina, koje ste mogli kupiti na cesti.

Bolje od ijedne agencije i bolje od ijedne radiopostaje. Jedan kurir na motociklu predao mu je hitnu depešu u času, dok se uspinjao stepenicama hrama koji je podignut u Bassanu, u počast palima u ratu. Depešu je predao ne otvorivši je najbližemu pobočniku da je kasnije pročita. Druga jedna kuverta predana mu je na tribini u Bellunu, dok je prisustvovao smotri 45.000 »Crnih košulja«. Moralo je biti nešto hitna, jer žandar, koji ju je donio, prišapnuo je nešto funkcioneru, kojemu je predao kuvertu i riječi su skupa s kuvertom prelazile od čovjeka do čovjeka, sve do Ducea. Duce je list otvorio, pročitao izvještaj i odložio u džep. Zatim se okrenuo prema onome, koji mu je bi s desne strane, i reče pokazujući rukom na dječake, koji su m a r š i r a l i : »Lijepe li mladosti!«

Je li Evropa poludila? To su ljudi htjeli doznati. Kada se Mussolini smješkao, svi su pomišljali da rata ne će biti. Kada je bio šutljiv i rasijan pomišljali su, da je rat već pitanje dana. U Padovi je u subotu 24. rujna jutro bilo maglovito i sivo, ali kada se Duce popeo na podij, sa kojega je imao govoriti, nebo se razvedrilo. Rekao je:

> Rekoh u Gorici: premda se na obzorju malo vedri, ipak se svaki optimizam s obzirom na evropsku situaciju mora smatrati preranim. U Trevisu sam najavio, da engleski ministar pretsjednik upravlja malu ladju mira prema luci, ali ne rekoh, da će do nje stići. Danas nadodajem, da je situacija nalik na današnji dan: jutro je bilo vrlo sivo, doskora bi se moglo pojaviti sunce.

Dino Alfieri, ministar pučke prosvjete, pozvan je na telefon par sati prije nego je Duce stigao na padovsku stanicu. U jutarnjoj magli Alfieri je odveden u malu baraku, koja se gubila usred tračnica i vagona, a u kojoj se nalazio starinski telefonski aparat na zidu. Conte Galleazzo Ciano, ministar vanjskih poslova, diktirao mu je iz Rima kratki izvještaj, u kojemu se opisivao posljednji razvitak krize na temelju telegrama stiglih tokom noći, a koji su bili toga časa dešifrirani. Željezničari i milicioneri ulazili su i

izlazili znatiželjno gledajući čovjeka u uniformi generala milicije kako piše stojeći kraj telefona. Alfieri je zabilježio svaku pojedinost užurbanom kaligrafijom na listovnom papiru s oznakom »Ministarstvo pučke prosvjete — Ministar« i objesio slušalicu.

Beneš je proglasio opću mobilizaciju. Hitler i Chamberlain su razgovarali do zore. Hitler je predao memorandum Chamberlainu. Engleska se vlada ima sastati istoga popodneva. Daladier i Bonnet krenuli su u London aeroplanima, da prisustvuju pri sjednici engleskih ministara. Izvještaj je bio tajan i pošto ga je Duce pročitao, povjeren je jednom generalu željezničke milicije, da ga zapečaćenog preda natrag ministarstvu vanjskih poslova. Mussolini je primio taj izvještaj u Candiani, gdje je otvarao novo poljodjelsko selo nazvano Littoria. Izvještaj mu je javljao, koliko je dana Hitler dao Čehoslovačkoj, da preda sudetske pokrajine njemačkim četama.

Duce je to objavio mnoštvu dva sata kasnije, u Padovi. Izjavio je sporim riječima:

Njemačka je odaslala stanovite zahtjeve u Prag i za odgovor dala rok do 1. listopada. Ima dakle točno pet dana vremena, da oni koji vladaju u Pragu, ponovno nadju put razboritosti. Jer bi zaista bilo apsurdno i dodajem kriminalno, da milijuni Evropejaca navale jedan na drugoga, jedino zato, da se održi gospodstvo gospodina Beneša nad osam različnih rasa.

Trebalo je pronaći potpuno rješenje, koje bi onemogućilo bilo kakvo buduće trvenje:

Pošto je sada pitanje postavljeno pred savješću naroda, mora biti riješeno potpuno i definitivno. Postoji vremena za takvo rješenje, a ako bi ipak morao buknuti sukob, postoji mogućnost, da se isti lokalizira.

Stav Italije bio je ipak vrlo jasan:

Ali dogadja se ovih dana, da stranke i struje, koje više ili manje vladaju u zapadnim zemljama, smatraju da je nastupio pogodan čas, da se obračuna s totalitarnim državama. U tom slučaju ove se stranke i struje ne će naći protiv dviju država, nego protiv dviju država, koje će sačinjavati jedinstveni blok.

Govor je prenesen megafonom po čitavoj Italiji. Grupe su se ljudi zaustavljale pred kavanama i gostionicama, da slušaju. »Apsurdno i kriminalno... Šest dana... Mogućnost, da se sukob izolira... Kupujući tramvajsku kartu netko bi zapitao konduktera: »Što mislite?« i rasprava bi započela. Po gostionicama su gosti razgovarali s konobarima o Docuevom govoru: »Duce misli, da još postoji mogućnost, da se sukob izolira...« Ljudi su šutke odobravali: »Dvije zemlje, jedan jedini blok«. U slučaju da bude formiran antifašistički blok, Italija bi se borila uz Njemačku. Bilo je točno.

U predvorju rimskog »Excelsiora« susreo sam Bina Sanmnijateflija. Spremao se da otputuje na put po Evropi s izložbom talijanske knjige. Pokazao mi je pismo, koje je istoga jutra dobio:

»... Odgovarajući na želju izraženu od našega poslanstva i sklonosti same javnosti savjetujemo, da se i Prag uvede u program. U posljednje su vrijeme čehoslovački čitatelji pokazali sve veći interes za talijanska politička djela, kao i za talijansku zabavnu književnost...«

Par sati prije Prag je prekinuo vezu s ostalim svijetom i nije se više ništa znalo o talijanskim novinarima, koji su tamo odaslani. Kasnije smo doznali, da je talijanska vlada odlučila pridodati još trideset milijuna lira svoti izglasanoj za talijanski paviljon na izložbi u New-Yorku, koja se imala otvoriti u travnju naredne godine. Bilo je dakle činovnika, koji su proučavali pojedinosti programa izložbe knjiga po Evropi i takvih koji su odredjivali svote za izložbe, koje su se imale otvoriti tek do pet mjeseci. Bilo je ljudi, koji su vršili svoje dnevne dužnosti, kao da se nije ništa dogodilo. »Još postoji mogućnost, da se sukob izolira«, rekao je Duce. Ljudi su bili mirni. Nisu se primjećivale vojničke pripreme. Nitko nije primio pismene pozive, da se javi svojoj pukovniji. A ratovi se ne mogu voditi, ako se prije ne pošalju

pismeni pozivi. Situacija je bila mračna, ali nije budila strah. Očekivao se je idući Duceov govor.

Onoga popodneva govorio je u Bellunu, a narednog jutra, 25. rujna u Vicenzi. Francuska je vlada pozvala pričuvnike, posljednji pokret prije opće mobilizacije. Bonnet i Daladier bili su u Londonu. Jan Masaryk, češki poslanik u Londonu, predao je vladi Njegovog Veličanstva odgovor praške vlade na Hitlerov memorandum. Engleska je vlada odobrila vojničke mjere. Nije bilo više šest, nego pet dana. Conte Ciano je u Rimu primio poljskog poslanika, jugoslavenskog poslanika i mnoge druge. Šifrirane vijesti stizavale su iz svih pisarnica. Histerične vijesti, pretjerane, mračne, prijeteće. Vrlo slabi znakovi: Sukobi u sudetskim pokrajinama... Četerdeset mrtvih... Topovska paljba i puškaranje na granici... Borbe započele...

Na »Gospodskom trgu« u Vicenzi, na tribini podignutoj izmedju bazilike del Palladio i lože del Capitanio, dok je u pozadini visjela velika karta etiopskog carstva, Mussolini je rekao.

Ja ne vjerujem, da se može obistiniti ono, što bi bio jedan od najtragičnijih paradoksa ljudske historije. Ipak ljudi svijesni svoje odgovornosti ne mogu otkloniti ni one hipoteze, koje bi se mogle činiti najapsurdnijima. Do danas Italija nije poduzela nikakve mjere vojničke prirode, ali ako drugi nastave pozivanjem pričuvnika, skupljanjem četa na granicama, ako dolazi do koncentracije flota, tada neka se nitko od Vas ne čudi, ako i Italija bude poduzela svoje mjere.

Zaključio je:

Talijanski narod ima ovih dana samo jedno lice: lice mira i odlučnosti. To je lice jakoga naroda.

Par sati prije pozvao je generala Alberta Pariania, šefa glavnoga stožera i podtajnika u ministarstvu rata i naredio mu, da pozove pogranične pričuve, alpinske divizije, koje su se imale svrstati na Alpama. Telegrafirao je maršalu Balbu, namjesniku Libije, da otputuje iz Montecatinija i letom stigne u Tripolis, da tamo čeka na dalje dogadjaje. To su bile

sve vojničke mjere, koje je Italija poduzela do jutra 25. rujna. Mussolini je odgodio poziv pričuvnika, iskapanje šančeva, rekviriranje kola i konja sve do časa, kada se činilo, da je skoro prekasno, nastojeći da ne uzbudi i ne alarmira javno mišljenje svijeta. Odbio je, da ponese val onoga, što su drugi radili. Ali je kontrola nad dogadjajima izmicala iz ruku pojedinih ljudi. Dogadjaji su se počeli razvijati neizbježivo i neovisno, kao što se i razvijaju u sedmicama prije rata. Svaki se narod grozničavo spremao, da se obrani od napadaja drugih, dok su radio-vijesti iz cijele Evrope postajale sve očajnije, alarmantnije i zamršenije.

Svi su oni, koji su u Rimu bili dobro informirani, u jutro 25. rujna znali, da je rat već postao neizbježiv, ne zato što bi postojali dobri razlozi za borbu, nego zato, što nije bilo drugog izlaska. Conte Ciano je u palači Chiggi primao svakog dana diplomate. Ambasadori i poslanici, koji su ulazili u baroknu sobu ministra vanjskih poslova u prvom katu na uglu ulice Umberto i trga Colonna, kao da su svi donosili iste vijesti, kao da su svi dolazili do istoga zaključka.

Daladier i Bonnet prisustvovali su sjednici engleske vlade. Prag je službeno javio neopozivi otklon uvjeta njemačkog memoranduma. Engleska se spremala na borbu.

Narednoga jutra je Duce govorio narodu u Veroni. — Stajao je na balkonu naprama trgu Bra i Areni. To je imao biti posljednji govor na putu po Venetu. Rekao je:

Moramo priznati i cijeniti napore engleskog ministra pretsjednika oko rješenja sadašnjeg pitanja. Jednako priznanje treba odati strpljivosti, koju je do sada dokazala Njemačka... Od časa kada su neodoljive historijske sile postavile ovaj problem s trostrukim izgledom i to njemačkim, madžarskim i poljskim, ovaj problem mora biti u cijelosti riješen... po ovim načelima. Ima još nekoliko dana vremena, da se sve mirno riješi. Ako do ovoga ne dodje, bit će potreban nadljudski napor, da se spriječi sukob. Ako on bukne, tada će se u početku moći da lokalizira. Vjerujem još uvijek, da se Evropa ne će baciti u krv

i vatru, da ne će htjeti zapaliti samu sebe, da skuha pokvareno praško jaje. Evropa se nalazi pred mnogim potrebama, ali svakako najnehitnija je ona, da se poveća broj kosturnica, koje su podignute tako često na granicama država. Ipak moramo predvidjeti i treće razdoblje t. j. ono, koje će nas direktno obvezati. Tada ne ćemo ni najmanje oklijevati, niti ćemo dopustiti bilo kakvo oklijevanje. Moram nadodati, da redoslijed ovih razdoblja može biti izvanredno brz... Već se ove sedmice može poroditi nova Evropa: Evropa pravde za svakoga i Evropa pomirenja medju narodima. Crne košulje! Mi od Liktora pripadamo ovoj novoj Evropi.

Istoga poslijepodneva otputovao je vlakom u Rim. Bio je miran, vedar, optimist. Među ostalim u vlaku je pročitao komediju, koju je napisao Mario Gianoli, industrijalac u Vigevanu, a koja se osniva na rasnom problemu: neki talijanski sveučilišni profesor zaljubio se i oženio Američanku, koja u svojim žilama ima i crnačke krvi. Ali kod poroda prvog crnomanjastog sina otkriva, da se životne poteškoće povećavaju tako, da na koncu mora otkloniti ženu i dijete. Mussolini je označio nekoliko opasaka s crvenom olovkom na svojem papiru i potcrtao nekoliko rečenica. Komediju mu je bio predao na početku putovanja sam autor, dugogodišnja »Crna košulja«.

Tehničari su tokom večeri pokušali više puta primati tekst Hitlerova govora u Sportskoj palači radioaparatom, koji se nalazio u pretsjednikovu vlaku, ali su žice velike napetosti kao i električni motori, koji su radili najvećom jakošću spriječavali jasno primanje. Megafon je zviždao, gundjao, zujio. Kancelarov je glas bio dalek, neshvatljiv. Netko je predložio da se vlak zaustavi na sporednim tračnicama, da se sasluša govor, ali je Duce bio drugog mišljenja.

»Idimo u Rim«, naložio je. »Kada stignem pročitat ću stenografski izvještaj«.

Nastavio je rad po svojem običaju sve do dolaska.

Na kolodvoru ga je dočekao conte Ciano. Jedan činovnik ministarstva prosvjete predao mu je stenografski primjerak Hitlerova govora i talijanski prijevod. Ciano je ušao s njim u kola i ispratio ga do vile

Torlonije, pričajući mu posljednje dogadjaje i posljednje vijesti. Duce je izgledao vedar, pokazujući za sve najveći interes. Toga dana kod ministarstva rata, mornarice i zrakoplovstva poduzete prve vojničke mjere.

Narod u Rimu, koji je putem radija slušao Duceov govor u Veroni nije još htio vjerovati, da je rat tako blizu, kao što je zaista bio. Svi su znali, da bi to bio apsurdni rat. Zbog toga su svi vjerovali, da je nemoguć. Časnici su bili doduše pozvani na službu, ali se pričuvni časnici pozivaju svake godine iz ovog ili onog razloga, bilo za vježbu na polju ili na kakav tečaj. Stranci su odlazili. Konzulati su svima davali savjet, da otputuju odmah, istoga dana, s prvim vlakom, jer da će se granice svakoga časa zatvoriti. Boliger, internacionalni spediter na Španjolskom trgu, koji se po svom zvanju uvijek brinuo za anglo-saske kovčege i putne torbe morao je svojim redovnim radnicima pridodati šest ili sedam pomoćnika, te otklanjao svaki dalji nalog. Imao je toliko posla, da se nije mogao opteretiti novim narudžbama. Bilo je čudno prolaziti ulicom Veneto, a ne susresti ni jednoga stranca, isto tako ne zaći u Excelsior bar, a ne naići ni na jednu američku djevojku. Nigdje ni jednoga slikara, ni jednoga arheologa, ni jednoga profesora. Ipak su posljednjih godina stranci, stalno nastanjeni u Rimu kao i turisti, bili tri ili četiri puta opomenuti da odmah odu, a da ipak zato nije buknuo rat. Starci su odbili da odu, osobito oni, koji borave u Rimu već dvadeset ili trideset godina kao na pr. Mrs. Strong, bivša upraviteljica engleske škole u Rimu. Njima je izgledalo nevjerojatno, da bi se Italija mogla upustiti u rat protiv Engleske i Francuske.

Ljudi su se šalili. Spadaro reče, da kadgod čuje zviždulk sirena pogleda na sat, da se uvjeri, da li je zaista podne. »Ovih dana ne možemo ništa znati«, rekao je. Ljudi su se pozdravljali dovikujući: »Do vidjenja u šančevima« Mušterije su telefonski javljale

krojačima: »Nije potrebno, da mi skrojite ono odijelo, jer ćemo do par dana biti svi u uniformi«. To su bile već sitnice ratnih vremena.

Raspravljali smo o mogućnostima, o prilikama, o razlozima za ili protiv rata i mira, o plebiscitima i ultimatumima, ponavljali smo riječi, koje je ujutro izrekao Mussolini, slušali mišljenja prijatelja i najednom bi primijetili da smo odustali ni ne znajući kako od svojih ličnih nakana, da smo zaboravili na stvari, koje smo posljednjih dana odlučili da učinimo. Nijesmo više mislili: »moram pisati tome i tome, moram učiniti ovo, moram spremiti to i to...« Mislili smo, kako ćemo preseliti obitelj na selo i mislili na sva moguća mjesta, koja se nalaze daleko od željeznica, od mostova, od tvornica i od aerodroma. Mislili smo na vojničke dokumente, na rastanak od svojih, na svjedodžbe, odlikovanja i počasti, koje će nam pukovnik prvoga dana zatražiti. Pomišljali smo, da ćemo po svoj prilici trebati da proširimo uniformu.

One je večeri govorio Hitler. Radio-megafoni izvikivali su njemačke riječi, koje ljudi nijesu shvaćali. U sumraku padale su teške riječi pune strasti. Po dućanima i po kavanama narod se skupljao oko nekoga, koji je te riječi shvaćao i u žurbi ih prevodio u kratkim pauzama, kada bi Hitler prekinuo govor, a buka naroda u Berlinu bila nalik na olujno more. Kancelar je govorio kroz cijeli sat večere i ljudi su držali otvoreni radio ne znajući što govori, očekujući prijevod, nadajući se da će iznuditi po tonu ili izrazu glasa barem pojam o sudbini, koja ih čeka. »Ne razumijem, što govori«, rekao je jedan starčić u jednoj gostioni klimajući glavom, »ali mi se čini, da znači rat«.

U vrtu svratišta Quirinale saslušali smo talijanski prijevod. Bilo je malo gostiju. Orkestar je šutio, a svirači naslonjeni na svojim instrumentima slušali. Konobari su slušali. Svi su slušali. U tom času nijesu to više bili konobari, direktori, svirači glasovira i saksofona. Bili smo pješački narednici, poručnici topništva, narednici avijatike, bersaljeri, jednostavni vojnici,

kapetani dragona, zapovjednici za izbacivanje torpeda. Kada je govor svršio upitao sam prodavača duhana, što misli. Bio je dosta star, tako da se sjećao prošloga rata:

»Što veliš? Rat? Mir?«

Predavajući mi omot cigareta kimne glavom:

»Mir, vidjet ćete, bit će mir. Znam ja...«, odgovori.

»Zašto mir?« upitah. Ljudi okolo mene, konobari, šoferi, pomoćnici nijesu htjeli vjerovati u rat, a da sami nijesu znali razlog. Htio sam doznati, zašto i na čemu temelje ovo jednodušno mišljenje.

»Previše memoranduma«, reče. »Ne će se tući«.

Okladili smo se. Dostavio sam brižno sakupljene vijesti novinara protiv hiljadugodišnje mudrosti Rimljanina, koji je stotinu puta vidio, kako civilizacija umire, a zatim se ponovno radja.

»Izgubit ćete«, upozorio me. »Bit će mir.«

Sutradan ujutro, 27. rujna primio me conte Galeazzo Ciano. Od početka krize ministar vanjskih poslova radio je gotovo bez počinka danju i noći. Bio je vedar, ozbiljan, svijestan važnosti časova. Govorili smo o Kini, o ratu između Japana i Kine, o Hankau-u (iskrcao sam se prije 12 dana). Konačno mi reče:

»Što mislite? Rat ili mir?«

Isto pitanje. Pitanje na ustima sviju.

Pokušao sam da pogodim:

»Mir«.

Kimne glavom:

»Zašto? Na čemu se osniva Vaše mišljenje?«

Nijesam mogao smisliti ni jedan jači razlog. I zaista onoga je jutra postojao samo sinoćnji Hitlerov govor, koji je bio umjereniji od onoga, što se mislilo. Bio je dobar politički govor. Zatim sam se sjetio oklade s trafikantom. Našalih se:

»Bit će mir, jer mi je tako rekao trafikant na Quirinalu. Okladili smo se: on je bio za mir, ja za rat. Zatim mi se Führerov govor učinio povoljnim, osvijetlio je njegove napore za mir. Odustao je od

daljih zahtjeva na druga evropska područja nastanjena Nijemcima«.

Ministar vanjskih poslova stajao je kraj prozora, koji je gledao na ulicu Del Tritone. Okrenuo je glavu, nasmiješio se zbog pomisli na okladu, ali i ispod podsmijeha primjetio sam, da je ozbiljan.

»Žao mi je« reče. »Bojim se, da ćete okladu izgubiti. Meni se čini, da će biti rata. Nema što više, da se učini. Danas se je diplomatski stroj zaustavio. Radi se u ministarstvu rata, mornarice i zrakoplovstva«.

Kada sam izašao na corso »Umberto« bio sam drukčiji od ostalih. Drugi su još pomišljali, da će možda doći do rata, a možda ne će. Šalili su se, kladili. A ja sam znao da smo uoči rata. Nijesam se više šalio. Nijesam više nagadjao. Nisam se smješkao. Promatrao sam pod rujanskim suncem rimske ulice pune prolaznika i zamišljao ih puste, šutljive, očekujući zračni napadaj. Jezovite krikove sirena, bijeg mnoštva prema skloništima, zatim ona nadljudska tišina, u kojoj milijuni ljudi očekuju zadržavajući dah. Tišina, u kojoj možemo čuti cvrkutanje ptičica i daleki šum neprijateljskih aeroplana visoko na nebu kao beskonačna nota kontrabasa. Duboka, odjekivajuća eksplozija, strahovita detonacija brojnih bomba, koje padaju gotovo zajedno i od kojih division dršću kuće i zemlja. Prije par sedmica vidio sam u Hankau-u u roku od 30 dana dvadeset i sedam zračnih napadaja.

27. rujna u jedan sat i pol u jutro Aldo Borelli, direktor »Corriere della Sera« telefonirao je Dinu Alfieriu. Činilo se, da će Francuzi zatražiti od Chamberlaina, da zamoli Ducea za posredovanje. Tu je vijest doznao par minuta prije u Bourbonskoj palači Paolo Monelli, pariski dopisnik »Corrierea«. Alfieri je ujutro izvijestio Mussolinija. Mussolini je tu verziju doznao iz različnih izvora, a medju ostalim i od generala Visconti Prasca, vojničkog atašeja u Parisu. Duce nije pridavao preveliku važnost tim glasinama, koje su se činile kao pokušaj uperen protiv čvrstoće osi Rim-Berlin. General Pariani, podtajnik na ministarstvu rata, admiral Cavaniari, podtajnik ministarstva mornarice, general Velle, podtajnik ministarstva zrakoplovstva, primljeni su redom onoga jutra i nekoliko su sati raspravljali s Duceom. Oni, koji su ih susretali onoga dana u palači Venezia, znali su, da ti ljudi smatraju rat skorim i neizbježivim i da su spremni. Svi su bili potpuno mirni, pozorni, ozbiljni. Stroj mobilizacije bio je već u pokretu. Umirovljeni činovnici kod željeznice i kod vlade toga su dana ponovo zauzimali svoja stara mjesta, da bi omogućili mladjima, da krenu svojim pukovnijama. Poduzete su prve protuzračne mjere. Flota je plovila prema ratnim bazama imajući u zapečaćenim kuvertama naloge za djelovanje. Motorizirane divizije već su krenule. Alfieri se vratio iz palače Venezia u automobilu s Cianom, koji mu reče:

»Sada može samo čudo spasiti Evropu.«

Duce je primio ministre, saslušao izvještaje, potvrdio planove, pročitao biltene, kablograme, brzojave od ambasada, izdavao naloge. Ljudi su čekali u predsoblju palače Venezia, ostali po par minuta s Mussolinijem, odlazili. Ahile Starace, ministar i tajnik fašističke stranke, izvijestio je šefa vlade, da je javno mišljenje mirno, da već svi znaju, da je rat neizbježiv. Mir se imao zahvaliti povjerenju naroda u um svojega vodje — reče Starace Duceu.

Kako je vrijeme prolazilo, tako je narod sve više shvaćao, da drugo ništa ne preostaje. Ljudi su sredjivali svoje poslove, tako da bi ih mogli napustiti za koji mjesec, za godinu, za uvijek. Časnici u novim odijelima išli su prema kolodvoru. Šofer taksija reče mi:

»Bio sam u posljednjem ratu. Ići ću i sada. Ne bojim se. Samo bih želio, da mi Duce dade jedan dan dopusta prije odlaska. Pozajmio bih veliku svotu novaca, živio bih 24 sata kao milijuner, a zatim bih bio spreman«.

Okrenuo se prema meni i namignuo.

Posljednji su stranci odlazili. Poslanici su sve spremili, a diplomati su bili spremni da krenu diplomatskim vlakovima, da posljednji prekorače granicu.

Objavljena je Chamberlainova poslanica Hitleru, koju je Sir Horace Wilson odnio u Berlin. Objavljen je i poziv pretsjednika Roosevelta, da nitko ne pribjegne sili i da se ne prekinu pregovori. Taj poziv nije poslan talijanskoj vladi. Vijesti su bile rijetke i protuslovne. Ljudi su kupovali novine, da pronadju nešto nova ne znajući što bi to moglo biti, zatim bi odbacili novine ni ne pročitavši ih. Ulice su bile gotovo puste. Grad je izgledao kao da je ispražnjen prije ratničke akcije.

Vlada je znala već od sinoć, da će najteži čas nastupiti u srijedu 28. rujna u 2 sata poslije podne. Hitler je izjavio Sir Horaceu Wilsonu, da je on predvidjajući nepopustljiv odgovor Čehoslovačke, izdao nalog da čete u taj sat krenu tako da bi okupacija sudetskih pokrajina mogla biti završena 1. listopada. Uvečer 26. rujna talijanski poslanik u Berlinu telefonirao je to Galeazzu Cianu, ali širokoj javnosti i stranim diplomatima, nije još bilo poznato, da se odigravaju posljednji časovi mira. Diplomati su vjerovali, da imaju vremena do 1. listopada za pakovanje srebrnine u kovčege i da spale arhive.

One se večeri nad Rimom spuštao rumeni sumrak. Grad, na koji smo gledali sa krova u visini Trinità dei Monti bio je neobično miran. Po zraku su lepršale lastavice histerički cvrkućući. Jedna mlada Engleskinja, koja se nalazila nedaleko mene, reče:

»Moram otići u Monte Carlo, da preuzmem zimske haljine. Zatim ću se vratiti u Rim, a možda odem u Etiopiju, kasnije . . . Držite li da će me pustiti?«

Što da joj odgovorim? Nije mogla otići u Monte Carlo, ako bi otišla, ne bi se mogla vratiti, svakako u Etiopiju ne bi mogla otići. Netko joj reče:

»U koncentracioni logor, draga, do nedjelju dana. Eto kamo ćeš otići«.

Nasmijala se. Nije mogla u to vjerovati. Uvijek je živjela u Rimu, još iz djetinjstva.

»Oh«, reče. »Imam sastanak u Etiopiji. Organizirali smo lovačku ekspediciju. Zabavljat ćemo se«.

Muškarci su šutjeli. Promatrali su stado starih sivih krovova, koji su se prostirali pod njima sve do čvrste i samotne palače Venezia, sve do Sv. Petra i do spomenika Viktoru Emaunelu sapunasto ružičaste boje u svijetlu sumraka. Netko je otvorio radio i saslušali smo Chamberlainov govor u Londonu. Činilo se, da se konac približava.

Prozori palače Chiggi bili su osvijetljeni sve do zore. Kroz cijelu noć ulazili su i izlazili užurbani ljudi. One, koji su izlazili, kroz veliku kapiju, ljudi, zaustavljeni na suprotnom pločniku očekujući vijesti, zapitkivali su na šutljiv način Talijana, koji se raspitivaju bez riječi, da li ima novosti. Ljudi su kimali glavom. Vijesti su bile slabe. Ciano je radio do kasno u noći. Večerao je s princom Colonna i s još nekim intimnim prijateljima, te je upitao princa i princesu, da li kane otići na ladanje. Pricesa je odgovorila: »Ostajem u palači, Vaša Visosti«. Nakon toga se Ciano odmah vratio u ministarstvo, gdje su dešifrirani brzojavi čekali na njegove odluke. U srijedu u 2 sata poslije podne . . . Sada je bila ponoć dakle preostajalo je samo 14 sati mira. »Samo čudo može sada spasiti Evropu« rekao je onoga jutra ministar vanjskih poslova ministru narodne prosvjete, dok su se vozili u automobilu.

Prvi šifrirani brzojav bio je odaslan kasno po podne 27. rujna prije govora Chamberlaina preko radija. Tim se brzojavom pozivalo lorda Pertha, ambasadora Njegova Britanskog Veličanstva u Rimu, da zatraži pomoć Mussolinija za Chamberlainove prijedloge. Sadržaj toga brzojava je raspravljen, napisan, ispravljen i šifriran u Foreign Officeu, u Downing Streetu, u palači sučelice maloj kući ministra pretsjednika. Brzojav je odaslan prije zatvaranja ureda. Brzojav je stigao engleskom poslanstvu u Rimu rano

ujutro i otvoren je od jednoga tajnika u devet i pol sati 28. rujna, četiri i pol sata prije početka neprijateljstva. U 10 je sati ljubezni glas jednoga tajnika govorio na telefonu s palačom talijanskog ministarstva vanjskih poslova. Može li Conte Ciano primiti engleskog poslanika? Ako Conte Ciano ima previše posla, poslanik može doći poslije podne. Conte Ciano nije imao previše posla i bio je spreman primiti odmah lorda Pertha. Kada može poslanik doći? Poslanik može doći i odmah.

Alfieri se nalazio u palači ministarstva vanjskih poslova s Cianom. Alfieri je morao krenuti u palaču Venezia, da se sastane s Duceom, te se zaustavio da sasluša mišljenje ministra vanjskih poslova i da komentira posljednje dogadjaje. Nalazili su se u dvorani Pobjede, lijepoj starinskoj dvorani, u kojoj je nekoć boravio Mussolini. Naziva se dvoranom Pobjede, jer se u središtu na mramornom stolu nalazi brončana reprodukcija spomenika »Pobjede« u Brescii.

Čim je ušao Alfieri, reče Ciano:

»Tu smo. Sada nam treba jedino čudo«.

Govorili su o ratu, o brzom i propisnom razvijanju priprema za mobilizaciju i o posljednjim vijestima.

»Shvaćaš li«, reče ministar vanjskih poslova vadeći iz džepa sat, »da će do tri sata i 40 minuta stijenj biti zapaljen?«

U sobu udje neki mladi diplomat i najavi, da lord Perth dolazi u ministarstvo, da njemački poslanik želi vidjeti Conte Ciana, te da pita kada može biti primljen. Telefoniralo je i poslanstvo Sjedinjenih država: Mr. Phillips, američki poslanik tražio je, da bude primljen i želio je znati, da li je moguće vidjeti pretsjednika talijanske vlade tokom istoga dana.

Lord Perth se začudio, kada mu je tajnik najavio, da ga Conte Ciano želi odmah vidjeti. Začudio se zbog prividne hitnosti te želje. Nije znao da mir ima samo još par sati života. Crni »Rolls Royce« otklizao se niz

rimske ulice. Poslanik je stigao u palaču Chiggi, pošto je Ciano pogledao na sat u dvorani Pobjede i dok je Alfieri odlazio u palaču Venezia. Uveo ga je livrirani sobar.

Lord Perth ušao je u Cianovu sobu lagano šepesajući (bolovao je tih dana na nozi i bio se podvrgao liječenju), noseći u ruci kopiju Chamberlainova brzojava. Bio je obučen u sivo gradjansko odijelo s običnom kravatom, najtočnije privezanom.

Njegova je zadaća bila jednostavna. Predao je ministru vanjskih poslova kopiju brzojava, koji je ukratko sadržavao posljednji poziv engleskog ministra pretsjednika talijanskom pretsjedniku, a završavao izrazom čvrste nade engleske vlade, da će Mussolini upotrijebiti svoj utjecaj na njemačkog kancelara, da budu prihvaćeni prijedlozi gospodina Chamberlaina. Ambasador je primio upute, da obavijesti službeno talijansku vladu, da će, ako njemački Reich napadne Čehoslovačku, Francuska svakako održati svoje obaveze i da će Engleska biti takodjer odmah uvučena na strani Francuske.

U tom su času lordu Perthu navrle suze na oči. Godine 1914. bio je on lični tajnik lorda Greya, engleskog ministra vanjskih poslova, tokom mjeseca srpnja i kolovoza, kada je svijet očajnički pokušavao da odvrati svjetski rat. Tada su kroz njegove ruke prošli memorandumi, note, obećanja, nade. Gledao je, kako se neumitno dan po dan, sat po sat približava stari rat. Po drugi put u njegovu životu prolazili su kroz njegove ruke posljednji pozivi. On je primio upute, da izvrši posljednji korak, nakon kojega će, ako bude bez uspjeha, preostati jedino grmljavina topništva, rikanje aparata bombardementa, požar Evrope. Svladalo ga je ganuće. Suze su mu se klizale niz obraze.

Ciano je pročitao poslanicu engleskog ministra pretsjednika i upitao: »Lorde Perth, moram li smatrati, da je to službeni korak britanske vlade, da se navede Duce, da pokuša uvjeriti kancelara Hitlera,

da prihvati prijedloge gospodina Chamberlaina da nastavi pregovore? Je li ovo službeni korak, kojim se traži posredovanje?«.

»Jest«, reče lord Perth. »To je formalni službeni korak«.

Čudo, koje je jedino moglo spasiti Evropu.

Conte Ciano zamolio je lorda Pertha, da ga pričeka u palači Chiggi, dok on podje da raspravlja s Duceom u palači Venezia. Izmedju jedne i druge palače nema više od kilometra i pol. Promet se rastvorio pred crnim službenim automobilom ministra vanjskih poslova, koji je jurio prema Duceu. Dok je prolazio kroz kapiju crne su košulje iskazale počast oružjem, podvornici podigoše ruku u znak rimskog pozdrava, dok je on ulazio u lift. Ušao je u Duceovu radnu sobu. U tom času nalazio se na raportu kod pretsjednika vlade Alfieri, koji se odmah oprosti. Dotada se nije nikada dogodilo, da je Galeazzo Ciano ušao u Mussolinijevu radnu sobu, dok se netko nalazio u razgovoru. Alfieri upita sam sebe, kakvu to hitnu vijest, kakvu informaciju svjetske važnosti nosi Ciano sa sobom. Nije ni na čas pomislio, da bi se moglo raditi o poslanici mira.

Conte Ciano ostao je kod Ducea deset minuta. Pokazao mu je Chamberlainov brzojav i izvjestio ga o svojem kratkom razgovoru s lordom Perthom.

»Prijedlog gospodina Chamberlaina je vrlo važan« reče Duce. »Ne smijemo pustiti da propadne«.

Uzeo je telefonsku slušalicu i zatražio vezu sa talijanskim poslanikom u Berlinu. Nije prošla minuta i već se na telefonu nalazio Attolico, talijanski ambasador u Berlinu. Duce mu je naložio da nastoji, da bude što je prije moguće, primljen od Hitlera. Morao je ponoviti Führeru uvjerenja o talijanskom prijateljstvu, o vjernosti Italije prema svojim moralnim obvezama. Morao je zatražiti od Führera da odgodi za 24 sata svaku akciju. Conte Ciano je odmah krenuo da obavijesti lorda Pertha, koji ga je čekao.

Kada je Alfieri ponovo uveden u Mussolinijevu radnu sobu, Duce nije pokazivao, što je u tom času doznao, niti što je odlučio. Bio je vedar kao i par minuta prije. Ispričao je ministru, što se dogodilo u posljednje pola sata i naredio mu, da sastavi izvještaj za talijansku štampu. Izvještaj (prvi toga dana) nije bio nikada objelodanjem, jer su se dogadjaji razvijali brže od novinskih izdanja. U tom se izvještaju govorilo:

Conte Ciano primio je danas ujutro lorda Pertha, koji mu je donio važnu obavijest od gospodina Chamberlaina.

Conte Ciano rekao je lordu Perthu, koji ga je čekao u palači Chiggi manje od četvrt sata, da je Mussolini telefonirao talijanskom poslaniku u Berlinu, naredivši mu da dostavi kancelaru Hitleru poruku, kojom predlaže da se odgodi za 24 sata akcija, koja je bila odredjena za 2 sata popodne istoga dana, kako bi se omogućilo Duceu, da lično ispita situaciju. Mussolini je smatrao ovaj korak potrebnim zbog velike važnosti Chamberlainove poslanice, nadodao je conte Ciano, ali je osim toga uvjerio Hitlera, da će Italija potpuno održati obavezu solidarnosti prema njemačkom narodu, bila kakva mu god odluka idućih dana. Tek tada je od talijanskog ministra vanjskih poslova lord Perth doznao, da je rat imao započeti u dva sata po podne. U tom je času bilo 11 sati i nekoliko minuta.

Čim je lord Perth napustio palaču Chiggi, telefoniralo je englesko poslanstvo. Htjeli su govoriti s lordom Perthom, ali je on bio već otišao. Za njegove odsutnosti bila je naime stigla druga poruka engleskog ministra pretsjednika, koja im je i dostavljena telefonom direktno iz Londona u jedanaest sati. Lord Perth našao ju je na svojem stolu, u svojoj radnoj sobi u jedanaest sati i 15 minuta. To je bilo lično pismo Chamberlaina Mussoliniju. Engleski je ministar pretsjednik izjavljivao, da je spreman povratiti

se u Njemačku, predlagao je Hitleru da kod sastanka bude zastupana i Francuska i tražio od Mussolinija da potpomogne njegov prijedlog i da takodjer bude zastupan na sastanku. Britanski ambasador krenuo je svojim duguljastim svijetlim autom prema palači Chiggi.

Conte Ciano odmah ga je primio, zamolio ga je, da još jednom pričeka, i odjurio ponovo crnim autom po Corsu Umberto. Vratio se je poslije 20 minuta s viješću, da je Hitler pristao na prvi prijedlog, da odgodi za 24 sata svaki pokret »u znak ličnog prijateljstva prema Duceu«. Mussolini, reče Ciano, pristaje na ideju jedne konferencije i naredio je talijanskom poslaniku u Berlinu, da zatraži od Hitlera, da pristane i on na takav sastanak.

Par minuta kasnije lord je Perth telefonirao u London: »Akcija je odgodjena za 24 sata... Mussolini prihvaća prijedlog za saziv konferencije...«

Čudo, koje je imalo spasiti Evropu, izvršeno je od jedinoga čovjeka na svijetu, koji je to čudo mogao izvršiti.

Conte Ciano je otišao na ručak i ljudi su se susjednih stolova iznenadjeni gledali nasmiješeno bezbrižno lice ministra vanjskih poslova u tako tragičnim časovima. Netko je ustao da telefonira ženi: »Draga, Ciano se smije, možda to znači mir«.

Berlinski ambasador telefonirao je u tri sata po podne potvrdjujući, da je akcija odgodjena i najavio, da je Hitler prihvatio predloženi sastanak, ali da želi »nazočnost Ducea, koji bi osigurao uspjeh konferencije. Nudio je Duceu da izabere Frankfurt ili München. Duce je izabrao München. Niski oblaci nad Alpama nijesu preporučivali letenje. Naručen je specijalni vlak za 6 sati poslije podne. Conte Ciano imao je pratiti pretsjednika vlade.

U 4 sata onoga popodneva, 28. rujna — bila je srijeda — gospodin Phillips, ambasador Sjedinjenih američkih država u Rimu, bio je primljen u Palači Venezia. Nosio je ličnu poslanicu Franklina G. Roosevelta Duceu. Mussolini ga je zamolio, da se zahvali pretsjedniku zbog njegova nastojanja i reče mu, da se situacija radikalno izmijenila od časa, kada je poslanica bila napisana. Sutradan će se održati konferencija u Münchenu. Vojnička je akcija odgodjena. Evropa se možda sama spasila.

»Osservatore Romano«, oprezne stare novine, koje se štampaju u Vatikanu, potukao je toga dana sve druge rimske novine donijevši prvi vijest o Münchenskoj konferenciji. U 4 sata poslije podne već se prodavao po ulicama broj, u kojemu se nalazila Chamberlainova poslanica i opis posljednjih dogadjaja. Novinari su spustili glavu pitajući se, po kojim je tajinstvenim nacrtima Božja Providnost prepustila starom vjernom »Osservatoreu«, — koji je kod običnih dogadjaja uvijek u zakašnjenju za 24 sata, — najljepši novinarski uspjeh posljednjih 20 godina.

Kao što na tajanstven način vojnici uvijek doznaju par minuta kasnije kakve su tajne odluke donijeli generali tako su ljudi na ulicama znali da je svijet spašen već prije nego što se »Osservatore« počeo prodavati. Karikaturist De Rosa doznao je, da je Chamberlain odaslao poruku Mussoliniju od jednoga prijatelja na ulici, dok je pratio u podne jednu djevojku, francusku državljanku, francuskom konzulu. Muškarac i djevojka udjoše u konzulat držeći se za ruku bez riječi i pristupili pred činovnika.

»Madame mora otputovati prvim vlakom. Već danas. Sada«, reče namještenik zapovijedajućim glasom. »Ako ne otputuje, ne odgovaramo više za njezinu sigurnost«.

»Zašto?« upita De Rosa pun štovanja, držeći u ruci šešir.

»Zar ne znate? Svakoga časa ima da bukne rat«, reče činovnik francuskog konzulata.

»Ne«, reče Del Rosa.

»Kako ne?« reče činovnik francuskog konzulata.

»Jer je Chamberlain jutros poslao poruku Mussoliniju tražeći njegovo posredovanje«, reče De Rosa.

»Kako to znate?« upita činovnik francuskog konzulata.

»To svi znadu. Putem su mi rekli«, reče De Rosa.

»Tada ne će biti rata?« upita činovnik.

»Rata ne će biti«, reče De Rosa.

Činovnik francuskog konzulata zaplače i poljubi De Rosu u oba obraza i reče:

»Živim u Rimu već 17 godina«.

VI

WASHINGTON

napisao

J. FREDERICH ESSARY

Frederich Essary

zastupao je »Baltimore Sun« u Londonu i u Parizu. Specijalist je u političkim i diplomatskim pitanjima; medju najvažnije njegove dopise idu dopisi o mirovnoj konferenciji u Parizu, o konferenciji za naoružanje u Washingtonu i o različnim zasjedanjima vijeća Lige naroda.

Amerika je proživjela rujanske dane napeto slušajući vijesti, koje su putem radija dolazile iz Evrope. Amerika je bila odmah spremna ući u borbu na stranu Engleske. Essary kao vrlo vješt promatrač opisuje potanko američko javno mišljenje, koje je postajalo sve neraspoloženije prema Njemačkoj u korist Čehoslovačke.

Kada je 1914. rat prodrmao cijeli svijet pogodio je i Sjedinjene države kao nenadani tajfun. Najprije je prodrmao, zatim prenerazio gotovo paraliziravši moć shvaćanja naroda.

Došao je neočekivano kao grom iz vedra neba. Ne samo, da naša pamet nije bila spremna na takav kataklizam, nego mi gotovo nijesmo mogli u nj ni povjerovati. Evropa u ratu! Bilo je to za nas nešto nevjerojatno, neshvatljivo, nepojmljivo.

U toplim danima kolovoza nejasno smo se sjećali sarajevske tragedije, kada je jedan austrijski nadvojvoda poginuo od ruke atentatora. Ali na Balkanu su se uvijek odigravale grozne stvari. Atentat je bio samo još jedan takav dogadjaj. Vjerovali smo, da će završiti poput ostalih. Čin će biti osudjen. Doći će do ispričavanja. A mi ćemo otići, da se pridružimo našim obiteljima na obalama New Jerseya ili Maine zaboravivši na Evropu.

Idući zagušljivi dani donosili su k nama jeku drugih žamora, ali ti nijesu još sadržavali toliko prijetnja. Zbog toga nismo bili zabrinuti. Ali najednom se — tako nam se činilo — pred našim očima pojavili uzbudjeni naslovi na širokim novinskim stupcima. Austrijski ultimatum Srbiji odbijen! Rusija mobilizira! Njemačka mobilizira! Francuska mobilizira! Provala u Belgiju! Engleska naviješta rat!

Kakve li zamršenosti!

Trgli smo se iz naše zapanjenosti, da nas zahvati zaprepaštenje. Nijesmo bili u ratu, ali bismo mogli naskoro biti. Činilo nam se, da smo se kao narod splosnuli, nalik na probušenu gumu. Naš je ekonom-

ski sustav preko noći promijenio oblik. Burze su bile zatvorene. Poslovi zapeli. Životi pola milijuna Amerikanaca, koji su se nalazili na ljetovanju u Evropi, bili su u opasnosti.

Naša je vlada bila isto tako zapanjena kao i mi. Nije mogla ništa učiniti, da nasilje zaokruži nasipom. Njezin slabi glas tih prvih dana nije mogao, da odjekuje preko Oceana. I kad bi se taj glas mogao čuti, to ipak ne bi bio saslušan. Uvjeravanja očajnih gradjana, kojih su rodjaci bili u inozemstvu, nijesu mogla nikoga umiriti. Ništa, što bi netko mogao učiniti ili reći, nije imalo važnosti.

Pretrpjeli smo muku onih strašnih dana prije 24 godine. Ali uspomena na nju živi još uvijek, možda bolnija od one na mračne dane 1917., kada je Amerika ušla u rat na stranu Saveznika. Borili smo se licem u lice, s okrutnom Njemačkom, kao što se Jakov borio protiv angjela. Pristali smo na njezine svečane obaveze protiv daljih barbarstva na visokom moru. Prihvatili smo te obveze, tako da smo se uvelike tješili mišlju, da nas ludjački evropski rat ne će dodirnuti.

Mogli smo zaslužiti novaca u tom sukobu, koji nam je bio potpuno stran. Vodili smo borbu za pretsjedničke izbore, iz koje je kao pobjednik izašao Woodrow Wilson jedino zato, što nas je držao izvan rata. Opsjedavali smo ga i slušali njegovu divnu govorničku vještinu, kada je po drugi put izgovorio obrednu zakletvu. Smatrali smo, da nas je nebo blagoslovilo time, što je sačuvalo našu zemlju neopustošenu, našu mladost nedirnutu; isto smo takvu utjehu osjećali, kada smo brojili naše zlato u bankama.

Zatim, drugi udarac! Zateturali smo. Bez prethodnog upozorenja Njemačka je prekršila svoje obaveze. Ona se spremala da započne neograničeni podmornički rat. Druga »Lusitanija«, drugi »Arabic« bit će potopljeni, drugi će Amerikanci naći svoj grob na dnu Oceana. I to se činilo nevjerojatno. Njemačka je počinjala samoubistvo! Tako nam se prikazivala situa-

cija, jer su oni od nas, koji su poznavali Woodrowa Wilsona, znali, da se Njemačka ne smije previše šaliti s jednim američkim kvakerom. Znali smo, da time izaziva škotskoga presbiterijanca!

Znali smo, da će se on boriti. Znali smo to prije nego je predao von Bernstorffu putnicu. Znali smo prije naoružanja trgovačkih brodova. Znali smo prije pretsjednikove izjave na kongresu, da je »strašno povesti miroljubivi narod u rat«. Znali smo da smo uvučeni u rat mnogo prije potpisa službene izjave rata.

To su dogadjaji 1914., to su dogadjaji 1917.

Mjesec rujan 1938. došao je i već je prošao. Taj sudbonosni mjesec nije izustio riječ »rat«. Ali za onih dana teške krize, izazvane od naoružanog svijeta nijesmo bili poštedjeni od nikakvog uzbudjenja, osim jednoga. Nijesmo bili iznenadjeni kao prošli put. Naprotiv bili smo spremni, štaviše i na gore.

Psihologija našega naroda doživjela je posljednjih 24 godina, proteklih izmedju 1914. i 1938., veliku promjenu. Nijesmo više gojili osjećaj lažne sigurnosti. Nijesmo više smatrali kao nešto nemoguće doživjeti, da Evropa zametne očajnu i smrtonosnu borbu. Nijesmo više pomišljali na našu zemlju kao da je izolirana i osigurana od opasnosti. Nijesmo više gledali samo na dvije granice Oceana i nijesmo se više ponosili na njihovu neosvojivost.

Naučili smo, da ne možemo na ovom kontinentu živjeti sami.

Znali smo, da ćemo, ako dodje do drugoga rata, prije ili kasnije biti i mi upleteni. Znali smo, da je neutralnost divna stvar u teoriji, ali da je stvarno obmama, koju je do očaja teško sačuvati. Neki su se od nas sjećali, da smo ne samo diplomatski barikadirani iza jedne Izjave o neutralnosti, koja nas je (na papiru) spašavala od toga da budemo upleteni, nego da imamo i neki Zakon Johnson, koji proglašuje zločinačkim činom pozajmljivanje novaca vladi, koja je

u zaostatku s obzirom na njezin dug prema Sjedinjenim Državama.

Ali ove nam mjere nisu pružale nikakvo jamstvo. Bili smo sigurni, da ćemo se i mi, ako bukne novi rat, morati uplesti bez obzira na naš tako dobro proučeni obrambeni sustav.

Takvo je bilo duševno stanje trijeznog i misaonog pučanstva američke metropole, dok je promatralo evropsku pozornicu nakon aneksije Austrije sa strane Njemačke. Mi nijesmo trebali raspolagati, tko zna kako velikim proročkim duhom, da možemo predvidjeti, da se sada na putu Njemačke nalazi Čehoslovačka i da bi njemački napadaj mogao biti zaustavljen na češkoj granici, ali da se ne će dobrovoljno na njoj zaustaviti.

Ne će se zaustaviti osim u slučaju, ako naidje na neprekoračivi otpor. Takav sličan otpor nijesmo mogli zamisliti bez pomoći engleske flote, francuskih topova i ruskih bajuneta. Bili smo uvjereni, da će se sami Česi moći i hjeti boriti, ako budu potpomognuti od svojih saveznika.

Gledali smo, kako se rasprava o Sudetima odugovlači do dosade i da se situacija približava sve više sukobu. I tokom cijelog ovog beskorisnog pregovaranja očekivali smo napeto, katkada i bez straha, da Engleska progovori. Većini od nas činilo se — a nekima se čini još i danas — da bi jedna otvorena engleska izjava protiv provale u Čehoslovačku spasila situaciju u srpnju, kolovozu, pa čak i početkom rujna. Francuska bi bila mogla održati svoju poziciju.

Možda se Njemačka ne bi usudila baciti kocku.

Naprotiv došlo je do sastanka u Berchtesgadenu, a zatim do onoga u Godesbergu.

S druge strane Atlantika stizavale su strašne vijesti. Stizavale su brzojavno i radijem. Bile su tako brojne, da su nas poplavile. Kada nijesmo čitali štampane riječi, slušali smo one rečene riječi, koje su značile najstrašnije od svih mogućnosti.

S jedne strane: »Čehoslovačka će biti raskomadana! Sudetski će teritorij biti prepušten! Chamberlain je sporazuman, Francuska je pristala! Česi su se pomirili sa svojom sudbinom! Ostali su sami! Beneš je izgubio igru!« Mir — ali težak mir — bio je zaključen! Za čas se naše uzbudjenje smirilo.

Ali s druge strane: »Hitlerovi zahtjevi krše sporazum sklopljen s Chamberlainom! Česi ih odbijaju! Nema riječi o miru! Francuska mobilizira još pola milijuna pričuvnika! Čehoslovačka mobilizira sve svoje snage! Engleska mobilizira svoje pomorske snage u Sjevernom moru! Rusija traži od Rumunjske slobodni prolaz do Čehoslovačke! Njemačka poziva sve brodove, koji se nalaze na otvorenom moru! Ona sakuplja vojsku kod češke granice!«

Nemirno smo lutali po ulicama Washingtona koncem one sedmice: 22., 23., 24. rujna. Živci su nam bili napeti. Promatrali smo već toliko dana, kako se vrijednosti na burzama kotrljaju. Čuli smo, kako je naša vlada upozorila Amerikance, da na bilo koji način napuste Evropu. Pročitali smo hladni, ali značajni, nalog našoj mornarici za stvaranje atlantske eskadre brzih i moćnih krstaša i drugi nalog pacifičkoj floti, da se premjesti preko kanala.

Svakoga sata objelodanjivali su se bezbrojni štampani stupci, u glavnom datirani iz Londona ili Berlina ili Praga ili Pariza ili Moskve, a svi su govorili o ratu. Radio-speakeri, naši ili strani, javljali su svakog časa vijesti popraćujući ih opisima četa u maršu, ratnih brodova, koji su punom parom kretali prema nepoznatim odredištima, protuzračnih obrana, podignutih u samom srcu Londona. Govorili su o vladama u potpunoj ratnoj spremi i čvrsto odlučnima.

Sedmica je more prošla, a da se nije čula paljba topništva ili ekspklozija bomba, ali je obilježena Hitlerovim ultimatumom i cijelom Evropom spremnom, da započne ratni pohod.

Nadošla je nedjelja 25. rujna. Sunce je pozlaćivalo ulice i parkove metropole, od čega su bljeskale jesen-

ske boje lišća. Ali mi nijesmo potpuno shvaćali ljepote, koja nas je okruživala. Bili smo puni groze. Nije na našem nebu bilo oblaka, ali se cijela Evropa činila kao da je zastrta pogrebnim plaštem, koji se prostire sve do nas. Bili smo u tom času bliski Evropi, tako bliski, da nam se činilo da osjećamo žar pogašenih požara onoga kontinenta.

Spustila se noć, ali mnogi nijesu mogli zaspati. U nedjelju u večer gorjelo je svijetlo u radnoj sobi pretsjednika u Bijelom domu, svijetlo u velikoj zgradi, nalik na skladište sijena, u kojoj zasjeda državna vlada. Svijetlo je prodiralo kroz prozore ministarstava rata i mornarice. I vlada je bila budna.

U ranim satima idućeg dana — točnije malo poslije jednoga sata u jutro — zazvonili su telefoni po kućama pedesetak novinskih dopisnika u Washingtonu. Ministarstvo vanjskih poslova pozivalo ih je na naročitu konferenciju za štampu.

Ministarski činovnici držali su se tajanstveno kao što to vole uvijek, kada im se pruža prigoda. Na telefonu nisu mnogo rekli. Doznali smo, da će nam u dva sata biti predana izjava ministra Hulla, da bude objavljena u tri. Rekli su nam, da je izjava važna, vrlo važna.

Nijesmo dalje ispitivali, nego smo se najvećom brzinom požurili prema ministarstvu. U dva sata predali su nam izjavu. Bila je zaista važna ili nam se takvom činila. Javljala je, da je pretsjednik brzojavno uputio molbu kancelaru Hitleru i pretsjedniku Benešu u ime svim Amerikanaca, a isto tako i ministru pretsjedniku Francuske i ministru pretsjedniku Velike Britanije, da bi se nastavili pregovori oko mirnog rješenja sudetskoga spora.

Poslanica je glasila:

Ravnoteža se mira na evropskom kontinentu, a možda i na cijelom svijetu, nalazi u neposrednoj opasnosti. Ne mogu se izračunati posljedice poremećenja te ravnoteže. Početak neprijateljstva značio bi sigurno gubitak milijuna ljudskih života, mu-

škaraca, žena i djece u svima zemljama, koje bi se uplele u rat, pod neopisivo groznim okolnostima.

U ratu će sigurno biti poremećen ekonomski sustav svih zemalja. Socijalni sustav svake ratujuće države bit će takodjer potpuno uništen. Sjedinjene države nemaju političkih veza. One nisu upletene u ni jednu struju mržnje. Elementi iz cijele Evrope stvorili su njihovu civilizaciju.

Najveća je želja američkoga naroda, da živi u miru, ali u slučaju općega rata američki narod uzima u obzir činjenicu, da nijedan narod na bilo koji način ne može odstraniti posljedice takve svjetske katastrofe.

Tradicionalna je politika Sjedinjenih Država, da nastoje uredili internacionalne nesporazumke mirnim sredstvima. Moje je uvjerenje, da se danas svi narodi, koji se nalaze uoči opasnosti rata, mole Bogu, da do sklapanja mira dodje prije, a ne poslije rata.

Imperativ je, da se svi narodi sjete, da su sve civilizirane države dobrovoljno preuzele svečano obaveze Kellogg-Briandova pakta iz 1928., da će sve nesporazume rješavati samo mirnim sredstvima. Osim toga su mnoge države obvezane drugim ugovorima, koji ih obvezuju da sačuvaju mir. Napokon sve države danas raspolažu — za mirno rješenje mogućih poteškoća — arbitražnim ugovorima, na koje su one pristale.

Bili mi kakvog god protivna mišljenja o nesporazumima, o kojima govorim te bilo njihovo mirno rješenje ma kako teško, uvjeren sam, da ne postoji tako teško ili takvo hitno pitanje, koje ne bi moglo biti pravedno rješeno razumom umjesto silom.

Za vrijeme sadašnje krize narod Sjedinjenih Država i njegova vlada gojili su živu nadu, da pregovori za rješenje sada nastalog spora u Evropi, mogu dovesti do zadovoljavajućeg zaključka.

Dok ovi pregovori budu nastavljeni, postojat će još uvijek nada, da će nadvladati razum i duh pravednosti, te da će dakle svijet moći da izbjegne ludilo novoga rata.

U ime 130 milijuna stanovnika Sjedinjenih Američkih Država i iz ljubavi prema cijelom čovječanstvu prisiljen sam ozbiljno Vas zamoliti, da ne prekinete pregovore, koji teže za mirnim, lojalnim i konstruktivnim uredjenjem spora, o kojemu je sada riječ.

Ponavljam Vam najvećom ozbiljnošću: dok se vode pregovori, nesuglasnosti mogu biti izravnate. A jednom, kada se pregovori prekinu, razum biva odbačen na stranu, a nastupa sila.

Sila ne može roditi nikakvim rješenjem, koje bi koristilo budućoj dobroti čovječanstva. Franklin D. Roosevelt.

To je bio prvi Rooseveltov mirovni pokušaj. Mnogi su se već više dana pitali, da li će Amerika pregovoriti i u tom slučaju kojim tonom. Poslanica je stro-

go podsjećala evropske velike sile, da su pristale na Kelloggov pakt, podsjećala je na grozote novoga rata i na nagovaranje, da se pronadje način, da se urede nesuglasice bez oružja.

Unatoč Rooseveltovu pozivu činilo se, da se trka prema katastrofi neumitno nastavlja. Ali Mr. Roosevelt nije time učinio sve. Odbacio je nakanu, da podje na odmor i putem štampe objavio je, da se nalazimo »u situaciji, koja se svakog sata može promijeniti«. Bio je duboko potresen. Nikada ga nitko nije takva vidio. To je bila prva velika internacionalna kriza, pred kojom se našao, otkako je postao pretsjednik.

Tri sata prije odluke, da intervenira, dugo je konferirao sa svojim savjetnicima. Sazvao je i članove svoga kabineta. Kroz cijeli su dan i kroz cijelu večer ministar vanjskih poslova Cordell Hull i podtajnik Summer Welles neprestano izlazili i ulazili u Bijeli dom. Hodali su na prstima, a kada bi izašli, govorili bi ispod glasa.

Bila je skoro ponoć, kada su pretsjednik i Mr. Hull završili konačnu redakciju note Njemačkoj i Čehoslovačkoj. Nakon toga nota je odnešena državnom ministarstvu, da je tehnički ispitaju ministarski pravnici.

Zatim upravo u času, kada su stigli novinari, odaslana je brzojavnom uredu, da bude kablogramom javljena u Evropu.

Nije se pazilo na uobičajenu kurtoaziju, koja zahtijeva da takva saopćenja ne budu objavljena javnosti, prije nego budu predana zainteresiranim vladama. Nije se moglo gubiti vrijeme na takve sitnice. Svakako su jutarnje novine u Evropi već bile izašle, a veći dio američkih imao je izaći tek do par sati.

Pročitali smo u žurbi notu i pojurili u svoje redakcije, gdje smo je mirnije po drugi puta pročitali. Tražili smo u njoj neko duboko značenje, ali ispod površine nijesmo ništa našli. Činilo se, da nota nije ništa više od onoga, što je izgledala: poziv na mir bez ikakvoga stvarnog plana, po kojemu bi se do tog mira došlo.

Veći dio američkih činovnika i mnogi od nas, koji smo žudili za vijestima, proveli smo noć od nedjelje 25. rujna bez sna. Bili smo uzbudjeni kao da se radi o našim narodnim interesima, kao da su sagradjena protuzračna skloništa u Potomac parku, kao da naše žene i naša djeca bježe prema brdima. Možda je to bio besmislen stav, ali je ipak bio stav.

Posljednja su izdanja naših jutarnjih novina donijela izvještaj pretsjednikove akcije, popratівši ga vatrenim komentarima. Prva popodnevna izdanja učiniše isto. Kroz nekoliko su sati, ujutro 26. rujna, milijuni američkih gradjana očekivali bez daha, kakav će rezultat imati spontano posredovanje Amerike.

Pučanstvu na selima i u manjim gradovima ti dogadjaji nijesu bili poznati osim onoliko, koliko su ih mogli doznati putem radija. I vijesti iz Evrope — t. j. noćni kablogrami — bili su vrlo tužni. Činilo se, da kontinent tetura na rubu ponora, a tako je u stvarnosti i bilo.

Evropa je očekivala govor, kojega je Hitler imao održati u ponedjeljak. I mi smo ga očekivali.

Osim čuvene transmisije Eduarda VIII. u prosincu 1936. po svoj prilici nijedan drugi govor iz inozemstva nije imao u Americi toliko slušatelja, koliko je imao taj Hitlerov govor. Tipičan je s ovoga gledišta prizor, koji se odigrao u uredima Bijeloga doma, gdje su dvije direktno najinteresiranije ličnosti u krizi — pretsjednik Roosevelt i ministar Hull — sjedili pred jednim radio-aparatom. Za njih je govor imao naročiti interes, jer su obojica željeli preko kancelarovih riječi doznati, da li je pretsjednikov apel imao kakvo djelovanje. Roosevelt poznaje dobro njemački jezik.

Čim su se više približavala dva sata poslije podne, to su se po čitavoj zemlji ljudi sve više skupljali i nagomilavali svuda, gdje se nalazio kakav radio-aparat. Obitelji su bile na okupu u svojim domovima. Članovi klubova približili su svoje stolce k radio-aparatima otpuhući nervozno oblake dima iz svojih cigara. Preko stotinu novinara bilo je sakupljeno u jednoj dvorani

kluba narodne štampe u Washingtonu. Šoferi su otvorili svoje aparate u svojim kolima. Brojne su se skupine okupljale pred trgovinama radio-aparata, koje su okrenule prema ulici jake megafone.

Mnogi slušatelji nijesu razumjeli njemački, ali su svi shvaćali naglasak toga uzbudjenoga glasa, koji se činio kao da reže zrak, povlačeći duge grlene glasove, a katkada uzdižući se do krika. Razumijevali su i gromovitu buku mnoštva u berlinskoj palači Sporta. Mogli su procijeniti način, na koji govornik dovodi svoje slušatelje do takvog stepena uzbudjenja, da se činilo kao da će nešto buknuti. U razmacima jedan je američki speaker davao užurbano i rastrgnutu verziju onoga, što je Hitler govorio. Tako su zahvaljujući intonaciji kancelara, odgovorima berlinske publike i prevedenim ulomcima svi mogli steći pojam, kako je sastavljen govor, koji se po tonu sve više uspinjao, da postigne svoj vrhunac u žestokoj optužbi protiv Beneša i Čehoslovaka.

Što se govor više odvijao, to se činilo neshvatljivijim, da bi se mogao rat izbjeći. Ipak riječ, koju je svatko očekivao, nije konačno pala. Nije izdan nalog, da se maršira. I kada je Hitler završio govor mi smo slušali — znatiželjni i ne shvaćajući — konačni prolom delirija zanosa u palači Sporta. Jasno smo mogli čuti hitri kor: »Sieg Heil! Sieg Heil! Sieg Heil!«

Mnogi smo se sjećali samih sebe prigodom parada i demonstracija za »Liberty Loan« (zajam slobode) godina 1917. i 1918. Shvaćali smo, da u svemu tome ima nešto stvarnosti: da se narod mogao zagrijati do te točke, da iz svega srca zaželi rat. Uostalom moglo se lako vidjeti, da Hitler nije svojim govorom povećao broj svojih američkih pristaša. Već prije govora Amerika je bila sentimentalno uz Čehoslovačku. Taj se stav pojačao, prije nego je posljednja provala odobravanja stigla iz Berlina.

»Bez sumnje« dodao je podvornik našega ureda, »Hitler hoće da ide u rat, zar nije tako?«

Ali ako su Hitlerove riječi bile pune prijetnje, to su brzojavi, koji su kasno poslije podne stigli iz Londona i objelodanjeni pod velikim naslovima, bili već sudbonosni. Javljali su, da će se Velika Britanija i Sovjetska Rusija pridružiti Francuskoj, da pomognu Čehoslovačku, u slučaju da Nijemci predju granice. Dakle se ovog puta — protivno od onoga, što se desilo 1914. — činilo, da nema ni najmanje dvojbe o tome, što će učiniti Engleska. Nije bilo nikakva izlaza.

Naša je zabrinutost poprimila ličniju notu, kada smo doznali, da Amerikanci, koji se nalaze u Čehoslovačkoj, ne mogu prekoračiti granicu i otići u Njemačku, i odavle se spasiti. Naše je poslanstvo u Parizu savjetovalo svima Amerikancima u Francuskoj, da se povrate kući. U Londonu je došlo do velike gužve i nereda medju onima, koji su pokušali, da sebi osiguraju mjesto na parobrodima, koji su išli na put preko Atlantika. Mnogi su od nas imali rodjake ili prijatelje u Evropi. Zbog toga su te vijesti učinile, da su nam dogadjaji izgledali bliži.

U New Yorku je burza nervozno oslabila. Obilne prodaje učinile su, da se na zastrašan način snizile vrijednosti deviza i papira. Na velikoj burzi za pšenicu u Chicagu mogućnost je rata imala sasma drugo djelovanje. Cijene su pšenice porasle zbog toga, što se očekivao velik izvoz zbog duljega trajanja rata. Kukuruz i raž takodjer su doživjeli porast cijena. Poljodjelce je ratna opasnost donekle hrabrila, jer su zbog toga porasle cijene žitaricama, koje su dotada radi obilne žetve ostale niske. Pred očima proizvadjača u Middle Westu počele su se pojavljivati vizije o pšenici za cijenu od 2 dolara vagan, a takvu su cijenu bili postigli kroz kratko vrijeme samo u svjetskom ratu, a zatim nikada više. Ali sablast tužnih dana, koji su došli iza objave rata od 1914., pojavljivala se pred očima istočno-američkih burzijanaca.

Da olakša te financijske bojazni, ministar financija Henri Morgenthau junior održao je govor. Objavio je novinskim dopisnicima, da su državna blagajna i po-

rezne institucije, njoj pridijeljene, spremne da odole u granicama mogućnosti udaru evropskog rata. Objavljeno je već prije, da ne će biti potrebno zatvoriti new-yoršku burzu, ako bukne rat. Rečeno je, da je položaj Amerike u svijetu financija sada daleko drukčiji od onoga 1914. Ali to ne znači, da su državni ili privatni financijeri bili premalo zabrinuti za ono, što se moglo dogoditi. Nakon dugih raspravljanja s ekonomistima i s ličnostima, koje su se bavile financijskim pitanjima za vrijeme svjetskoga rata, vjerovali su, da je sve spremljeno, što je bilo moguće, da se zaštitimo od oluje.

Prošao je i ponedjeljak, a da nijesmo doznali za nikakav Hitlerov odgovor Rooseveltovoj poslanici. Beneš je odgovorio rano ujutro izjavljujući da smatra da spor može još uvijek biti izgladjen »bez upotrebe sile«. Pohvalne su poruke stigle iz Velike Britanije i Francuske. Ali nikakve vijesti iz Berlina. Iz govora Führera nije ništa provirivalo, što bi se moglo tumačiti kao pozivanje na pretsjednikov apel. Slučaj se činio značajnim, kada se dan približavao kraju.

Hitlerov je govor za većinu Amerikanaca nadmašio u ponedjeljak sve ostale dogadjaje, kao što je Chamberlainova poslanica britanskom carstvu i čitavom svijetu zanimala javno mišljenje kroz cijeli utorak. Važni Chamberlainov govor toga dana morao je slijediti ponovo u dva sata (Hitler je zapravo počeo govoriti tek u dva sata i pol). Osjećali smo, da ćemo ovog puta čuti drugu stranu, onu koju smo mogli direktno razumjeti i kojoj smo bili bliski po krvi i tradicionalnim simpatijama.

Ali prije početka Chamberlainova govora pročitali smo Hitlerov odgovor na Rooseveltovu poslanicu. Bijeli je dom primio taj odgovor dan prije uvečer. Hitno je preveden i predan pretsjedniku. Ali mi nijesmo o tome ništa znali do utorka ujutro. Činilo se, da taj odgovor nije pridonio ništa labavim mogućnostima, da se rat ukloni. Otklanjao je Rooseveltova pitanja tvrdeći da je »sada red na čehoslovačku vladu,

a ne na njemačku vladu, da odluči, da li želi mir ili rat«.

Uvjerena, da je rat još bliži, i to sada upravo zbog tih riječi, Amerika se u velikim masama obratila prema radio-aparatima u prvim satovima popodneva. Ponovo je prizor u Bijelom domu bio tipičan; isto tako i sakupljanje pred radio-aparatima po čitavoj zemlji. U velikoj dvorani kraj svoje radne sobe pretsjednik je pozvao članove vlade na jednu od vrlo rijetkih naročitih sjednica. Obično se članovi vlade sastanu petkom po podne i rijetko se kada ne drže ovoga običaja. Ali toga se dana vlada sastala malo prije početka Chamberlainova govora. Članovi su saslušali govor preko malog radio-aparata, koji je bio postavljen kraj Rooseveltova stolca na kraju dugoga stola. To je bilo prvi puta, da pretsjednik i njegova vlada slušaju tako sakupljeni prijenos govora šefa jedne strane države. Ta je činjenica bila dovoljna da razlikuje postupak, koji se vršio za vrijeme ove krize, od diplomatskih koraka prije 20 godina.

Svi smo pozorno slušali ozbiljne Chamberlainove riječi. »Mali ljudi« procjenjivali su važnost tih riječi ne manjom ozbiljnošću od one, kojom su te riječi pratili oni, koji su se sastali u Bijelom domu. Ponovo je došlo do prirodne sklonosti, da se usporedi ovaj kratak i ganutljiv govor s čuvenom transmisijom govora Eduarda VIII.

Pojedine izreke iz mnoštva slušatelja prikazuju bolje od bilo kakvog izvještaja, kako li su Amerikanci reagirali na Chamberlainov govor. »Što je rekao?« upitao je jedan kojemu nije uspjelo da se nadje kraj radio-aparata. »Rekao je«, odgovori neki sretniji gradjanin, »da je učinio sve, što je mogao i da ne zna što bi mogao drugo učiniti. Rekao je da je Hitler nerazuman. Čini se, da je spreman ići u rat.« Kratkoća i konciznost govora pojačavale su njegovo značenje.

Taj je govor — kojeg smo mogli potpuno shvatiti — prenio i k nama stanje smetenosti, koje je vladalo u Evropi. Pojedine lične vijesti, koje su se amo tamo

uplitale u ozbiljne izvještaje iz inozemstva, razjasnile su nam još jasnije tu smetenost. Tako smo čitali, da je jednome našemu kolegi, koji je bio dodijeljen jednoj novinskoj agenciji u Londonu, saopćeno, da mora zatvoriti prozore svojega ureda, iz opreza protiv zračnih napadaja. Čitali smo, da su sagradjene protuplinske maske za englesku djecu kao i za drugu djecu. Doznali smo, da su dječake, dok su se nalazili na nedjeljnom predavanju, snabdjeli protuplinskim maskama i da su učitelji one mališane, koji nijesu htjeli probati te sprave snabdjevene s dugim rilom, pozvali i nagovarali, da se »igraju slona«.

Mnogi su gledali na cijeli razvitak nekim fatalizmom. Bili su uvjereni, da će rat uništiti Evropu. Bili su sigurni, da će prije ili kasnije Amerika morati da udje u rat. Većina je mislila, da je bolje prije nego kasnije. Mladići su medjusobno govorili pola u šali pola u zbilji, da trebaju biti spremni za oružje. Nastojali su da se sjete, koja su godišta bila pozvana u svjetskom ratu, koji su bili oslobodjeni od vojničke službe i na koji način. Jedan mladi suprug, koji je imao šestmjesečnu djevojčicu, pokazivao je samo malo šepavu nogu, tvrdeći uz podsmijeh, da on ne će moći da maršira.

Mnogi su od tih razgovora imali šaljivu primjenu, ali se ipak mogla opaziti ozbiljna pozadina. To je bilo dovoljno, da se dodje do zaključka, da ne bi trebalo puno, da se ti mladići raspale za borbu. Rat bi još jednom bio velika pustolovina, bez sumnje u svojoj dubini mračna i tragična, ali s laganom pjenom zanosa, pa štaviše do stanovite točke i romanticizma na površini. Ti mladići, koji su se šalili s mogućnošću, da će morati otići u rat, nijesu se razlikovali od mladića iz 1917. i 1918. koji su odlazili u Francusku izvanrednim zanosom ili su se stidjeli, što nijesu »prekoračili veliku baru«. Ako su prije 20 godina mrzili Kaisera, danas se nijesu baš divili nacističkom režimu.

Nijesu samo ti mladići bili željni doživljaja, nego su i mnogi zreli ljudi izjavljivali uporno mišljenje, da

se ne radi samo o sudetskim krajevima i o Čehoslovačkoj. Većina je nastojala, da realistički gleda na Čehoslovačku, premda je prema njoj gojila simpatije. Bez sumnje naša nas je simpatija prema Etiopiji i prema Kini naviknula i nama je sada bilo već teže pokrenuti se u borbu samo zbog vrijednosti jednoga principa. Ipak se neprestano tvrdilo, po autobusima, po dućanima, po privatnim kućama, po stanicama, da će Njemačka, ako ne bude sada zaustavljena, »idućega puta« biti mnogo jača. Oni, koji brzo dolaze do zaključka i koji ga ukratko ponavljaju pozitivnom tvrdnjom, opetovali su riječi, koje su toliko puta izrečene od 1917. dalje: »Njemačku je trebalo izbrisati s geografske karte«. Kao da nitko nije sumnjao, da će doći i do »idućega puta«, ako Nijemci otvore sebi vrata u Čehoslovačku.

Medjutim oni, koji su bili spremni izbrisati Njemačku s geografske karte — ili da budemo točniji spremni da učine, da Njemačku izbrišu sa karte Velika Britanija i Francuska, a da Sjedinjene Države ostanu u stavu posmatrača — nijesu bili po svoj prilici u većini. Mnogi su od nas bili pozitivni u svojim simpatijama prema Česima i u svojim kritikama njemačkih metoda. Medjutim bili smo čvrsto uvjereni, da bi Sjedinjene Države morale ostati izvan sukoba, barem po mogućnosti što duže. Priznavalo se, da je sudetsko područje samo po sebi izvor trvenja za čehoslovačku vladu i da bi donekle bilo pravedno, a donekle i razborito prepustiti to područje Njemačkoj. Odbijala nas je pomisao, da ćemo vidjeti, kako je cijeli češki narod žrtvovan. Ipak znali smo da, Engleska, Francuska i Sovjetski savez imaju mnogo više da dobiju ili da izgube u Srednjoj Evropi od nas, te dok bi se te zemlje mogle latiti oružja za Čehe, to bi Amerikanci bili zaista ludi kada bi se dali zavesti sentimentalnim obzirima prema slabima i demokraciji.

Takav je bio stav Amerikanaca — ako se smijemo usuditi da generaliziramo — poslije govora Hitlera i Chamberlaina. Naše se stanovište mijenjalo svakoga

dana i svakoga sata. U takvim prilikama poziv Roosevelta, da se spor riješi pomoću mirnih pregovora, donekle nas je otrijeznio. Ohladio je našu ratničku groznicu i potsjetio nas je, da stvarno u bilo kojem ratu nitko ne pobjedjuje.

Dva sata poslije Chamberlainova govora, u utorak poslije podne, novinski su dopisnici iz Washingtona otišli u Bijeli Dom na prvu od dviju sedmičnih konferencija pretsjednika s pretstavnicima štampe. Roosevelt je bio brižno zakopčan i nije govorio o položaju u inozemstvu. Izbjegavao je da komentira govore Chamberlaina i Hitlera kao i Hitlerov odgovor na njegovu poslanicu. Ipak je kod nas pobudio dojam kao da smišlja još nešto, koji novi pokret. Izjavio je da i dalje moli za mir i da bolje prikaže svoj stav ispričao nam je obiteljsku anegdotu o bivšem pretsjedniku Kalvinu Coolidgeu.

Coolidge, kojega su kratke primjedbe prije desetak godina bile poslovične, otišao je jedne nedjelje u crkvu. Kada se vratio u Bijeli dom, upitali su ga za sadržaj govora. Odgovorio je, da se sadržaj govora ticao grijeha. Ukratko je rastumačio, da je pastor bio protiv grijeha. Isto je tako — nadodao je Roosevelt ispričavši tu anegdotu — i on protivnik rata i pristaša mira.

Izuzevši tu kratku šalu konferencija se sa štampom vodila u mračnom raspoloženju. Vrhunac su postigli — poslije ozbiljnog držanja Roosevelta i naročite sjednice vlade, da raspravlja o krizi i Chamberlainovom govoru — brzojavi, koji su stigli iz Londona, a koji su javljali, da je službeni list donio nalog kralja Gjure, u kojemu je izjavljivao da »postoji stanje krize«. Dalje su nas vijesti obavijestile o mobilizaciji cjelokupne engleske flote.

U prvim večernjim satovima, kada smo se već svi pomirili s neizbježivošću rata, državno je ministarstvo pozvalo novinare na novi sastanak.

Najavljena je druga važna vijest, ali kao i prije nije ništa rečeno, o kakvoj se vijesti radi. Novinske su

agencije odmah proširile ovo kratko saopćenje i odmah su počeli od direktora svih američkih novina stizati telefonski upiti za potanje obavijesti.

U ministarstvu smo se sastali u deset sati. Sabrali smo se u uredu za obavještenja. Mogli smo vidjeti, kako u susjednoj sobi činovnik ministarstva i tajnik Bijeloga doma ispituju list ispisan na stroju. Tada smo bili sigurni da pretsjednik kani izvršiti novu gestu.

Par minuta poslije deset sati činovnik ministarstva stupio je na prag svoje sobe za primanje. Filmski operateri okrenuše ručke svojih aparata pod blještavim svijetlom Klieg-žarulja snimajući prizor.

Grobna je tišina zavladala, kada nam je činovnik izjavio da ima za nas kopije poslanice, koju pretsjednik kani poslati kancelaru Hitleru. Ovog puta Beneš nije bio niti spomenut.

Činovnik nam je rekao, da će nam pročitati poslanicu, dok se prirede sve kopije, ali uz uvjet da nitko ne će napustiti sobu i da nikakva vijest ne će biti odaslana, dok nam ne bude službeno predat tekst dokumenta.

Polako i svijestan, da je pod vatrom filmskih aparata, pročitao je poslanicu. Tvrdilo se, da su pregovori još otvoreni i da »mogu biti nastavljeni, ako vi (Hitler) izrečete jednu riječ«. Predlagalo se zatim, da se umjesto objave rata održi mirovna konferencija »u kojem neutralnom gradu Evrope« kojoj bi prisustvovali svi narodi, koji su direktno zainteresirani.

Poslanica je glasila:

Vašoj Ekscelenciji
ADOLFU HITLERU,
kancelaru njemačkog Reicha,
Berlin.

Želim potvrditi primitak odgovora Vaše Ekscelencije na moj brzojav od 26. rujna. Pouzdavao sam se, da ćete se složiti s mojim mišljenjem o nepredvidljivim posljedicama i neprocjenjivim štetama, koje bi nastale čitavom svijetu zbog jednoga evropskog rata.

Današnje pitanje postavljeno pred svijetom, gospodine Kancelaru, nije pitanje pogrešaka u prosudjivanju ili pitanje ne-

pravda počinjenih u prošlosti. Radi se o sudbini svijeta u sadašnjici i u sutrašnjici. Svijet traži od nas, koji se u ovom času nalazimo na vodstvu naroda, najveću sposobnost, da izvršimo sudbinu samih naroda ne namećući im kao cijenu, sakaćenje ili smrt milijuna gradjana.

U velikom ratu sila nije mogla donijeti mira. Pobjeda i poraz bili su jednako jalovi. To je poduka, koju bi svijet morao uvažiti. Zato sam najprije obratio svoj poziv od 26. rujna Vašoj Ekscelenciji, pretsjedniku Čehoslovačke, ministrima pretsjednicima Velike Britanije i Francuske.

Dvije točke, koje sam nastojao istaknuti bile su: prva, da svaki razlog nesporazuma izmedju njemačke i češke vlade mora i može biti uredjen mirnim raspravljanjima, druga — da je prijetnja mogućnošću upotrebe sile u takvoj mjeri, da bi rezultat bio opći rat, — isto toliko beskorisna koliko i neopravdana. Zato je dakle od najveće važnosti, da se pregovori nastave bez prekida, dok se ne postigne lojalno i konstruktivno rješenje.

Moje je uvjerenje o tim točkama pojačano činjenicom, da su državnici svijesni svoje odgovornosti, službeno izjavili, da je principijelni sporazum o tom pitanju već postignut izmedju njemačke vlade i vlade Čehoslovačke, te da ostaje još, da se utvrde vrijeme, način i pojedinosti izvršenja toga sporazuma.

Bile kakve god postojeće protivnosti i bila kakva god nadmoć jednih nad drugima — o tome nije čas da govorim — moj je poziv tražio samo to, da se pregovori nastave, dok se ne dodje do mirnoga rješenja, izbjegavajući na taj način primjenu sile.

Sadašnji su pregovori još otvoreni. Oni se mogu nastaviti, ako Vi ushtjednete izreći jednu riječ. Kada bi postala očita potreba kakve dopune, ništa ne sprječava da se proširi cilj konferencije, na kojoj bi sudjelovali svi narodi zainteresirani u sadašnjem sporu. Takav sastanak, koji bi se imao održati odmah — u bilo kojem neutralnom kutu Evrope — pružio bi prigodu, da se riješi u duhu pravednosti ovo i druga eventualna pitanja, da se raspravlja lojalno i — po čovječanskoj mogućnosti — na trajan način.

Po mom mišljenju i po iskustvu ovoga stoljeća neprekinuti pregovori ostaju jedino sredstvo, po kojemu jedan problem može biti rješen na trajnim temeljima.

Ako pristanete na mirno rješenje uvjeren sam, da će stotine milijuna ljudi na cijelome svijetu priznati Vaše djelo kao neprocjenjivu uslugu čovječanstvu.

Dopustite mi, da izjavim svoje čedno uvjerenje, da bi povijest, a isto tako duše žena, muškaraca i djece, čije bi živote uništio prijeteći rat, okrivljivale sve nas, kada bismo propustili sve molbe, u cilju da se rat ukloni.

Vlada Sjedinjenih Država nema političkih komplikacija u Evropi i ne će preuzeti obaveze s obzirom na vodjenje sadašnjih

pregovora. Ali lojalno priznajemo našu odgovornost kao dijela svijeta, u kojemu su svi bliski.

Savjest i potičuća želja naroda moje zemlje traže, da glas njegove vlade bude podignut i dalje, da bi preklinjao, da se izbjegne rat.

Franklin D. Roosevelt.

Činovnik je pročitao poslanicu, zatim je počeo — rečenicu po rečenicu — ponavjati najvažnije dijelove za one, koji su bilježili bilješke, da bi se osigurali za slučaj, da ne dobiju kopije.

Ali malo kasnije je drugi činovnik donio kopije i tada se mogla promatrati uzbuna, kakvu rijetko možemo vidjeti kod skladnih novinara u dvoranama ministarstva. Svi su navalili. Činovnik je uzalud pokušavao razdijeliti kopije, te je doskora morao od toga odustati i slegnuvši ramenima gledati, kako je cijela hrpa kopija pala na pod. Medjutim je gotovo svima uspjelo da se dočepaju jedne kopije i svi su trkom krenuli prema brzojavnim i telefonskim uredima.

Ovaj je korak bio zaista važan. To smo odmah uvidjeli. Pošto smo brzojavno odaslali tekst note pročitali smo je pažljivije. Ne samo, da smo sada shvatili pravi značaj note, nego se u nama probudila sumnja, da ona prikazuje površno samo jednu stranu situacije.

Posumnjali smo, da je to saopćenje rezultat savjetovanja, o kojima se javnosti nije ništa govorilo. I zaista je tako bilo. I Velika Britanija i Italija ulazile su na neki način u ove prijedloge, ali nijesmo još točno znali o ulozi, koju su one imale preuzeti.

Znali smo, da je u istom času, kada je odaslana Rooseveltova nota, iz Bijeloga doma otišla i druga upućena Benitu Mussoliniju sa oznakom »lično«. Pretsjednik je pozivao talijanskog državnika, da upotrijebi svoj utjecaj na Njemačku, kako bi ona prihvatila Rooseveltov prijedlog, ako ne u pojedinostima, a ono barem načelno. Tekst toga saopćenja nije objelodanjen javnosti.

Brzojavi iz Tokija javljali su, da je pretsjednik brzojavio japanskoj vladi moleći te, zapravo daleke,

»prijatelje« Berlina, da interveniraju kod Nijemaca. Do toga časa nijesmo bili dobili službenu potvrdu, ali niti službeni demanti te vijesti.

Svakako je očito, da je energični Franklin D. Roosevelt upotrebljavao čitav svoj raspoloživi utjecaj, da navede Adolfa Hitlera da nastavi pregovore, prije nego čete počnu marširati. Da upotrijebimo američki izraz, mi smo prema kancelaru bili »ganging«.

U srijedu rano ujutro zatvorili smo svoje urede neizrecivim osjećajem olakšanja. Nije bilo lako obrazložiti to olakšanje. Nitko nije znao, da li će Hitler pristati na Rooseveltove prijedloge. Nije se mogla odmjeriti u tom času dubina njegove odlučnosti, njegove nakane da uzme i sačuva ono, što želi.

Ali medju nama je prevladavao osjećaj, da on ne će i dalje izazivati sile, koje su kušale utjecati na njega. A mislili smo, da to znade i Roosevelt ili barem, da u to vjeruje.

U medjuvremenu doznali smo nešto o zakulisnom radu oko note Hitleru, a saznali smo i za neke podatke o prilikama, u kojima je nota pripremljena.

Onoga jutra, vrlo rano Roosevelt je ponovo ispitao na naročitoj sjednici svoje vlade situaciju u Evropi, koja je bila tako napeta. Gorčina Hitlerova odgovora na prvo pitanje Roosevelta u pogledu rješenja pitanja Srednje Evrope pobudjivala je sumnju, da li se išta drugo može učiniti s ove strane Atlantika, što bi moglo utjecati na njemačku vladu.

Gotovo očajan ton govora engleskog ministra pretsjednika, koji je prenešen radijem istoga popodneva, još je više pojačao depresiju, koja je već tri dana vladala u Bijelom domu i u državnom ministarstvu.

Umornost i sjeta Chamberlainovih riječi ostavila je, kroz nekoliko časaka nakon zaključka govora, bez riječi ministre, koji su se bili sastali kod pretsjednika. Premda su se nalazili tri hiljade milja daleko od Londona, ipak su te američke ličnosti osjećale, da su povučene u atmosferu britanske kancelarije.

Sada možemo ispričati, da se Roosevelt, pošto je odgodio sastanak vlade, našao sam. Kada su njegovi savjetnici napustili dvoranu pretsjednik je odmah počeo čitati posljednje novinske vijesti i pojedine informacije primljene od državnog ministarstva.

Ispitujući novinske vijesti naišao je na dvije ili tri nestalne i neizvjesne informacije, koje su javljale, da će Hitler pokrenuti svoje čete sutradan u dva sata po podne po evropskom vremenu.

Te su vijesti duboko ustravile pretsjednika. Oklijevao je, da tome povjeruje, ali je ipak bio svijestan, da bi takav udarac bio sudbonosan po držanje Amerike u slučaju rata.

Što je više razmišljao o istinitosti berlinskih vijesti, kao i o izvještajima, po kojima je Hitler bio spreman sutradan povesti svoju vojsku, to je pretsjednik bio svjesniji da će jednom, kada čete budu počele marširati biti teško zaustaviti ih i tada je najednom odlučio da nastupi.

Par sati poslije pozvani su u pretsjednikovu radnu sobu ministar Hull i podtajnik Welles. Pretsjednik je već bio odaslao svoju poslanicu Mussoliniju rekavši svojim savjetnicima, da ne će čekati na odgovor. Vrijeme je bilo i suviše dragocjeno.

Državnici su počeli sastavljati poslanicu Hitleru, u kojoj su predlagali konferenciju velikih sila. Poslanica je prije deset sati bila gotova i Roosevelt je odredio, da bude bez odgadjanja, ma ni jednoga sata, odaslana i da bude odmah saopćena štampi i agencijama za radio prijenos. Nije htio čekati da poslanica bude primljena u Berlinu.

Nitko ne će nikada doznati, ukoliko je američki prijedlog za konferenciju bio saopćen drugim vladama, prije nego što je za taj prijedlog doznala javnost, niti će doznati, koliko je ta poslanica mogla biti inspirirana od inozemstva. Svakako ono, što smo rekli, odgovara službenom izvještaju iz Bijeloga doma o onome, što se dogadjalo.

Za »maloga čovjeka« vijesti, koje su nas dočekale u srijedu, bile su možda najteže posljednjih dana. Činilo se, da je rat sveden na pitanje dana, na pitanje sati, gotovo na pitanje minuta. Činilo se, da će nastup Chamberlainov pred Donjim domom, moći da ima samo jedno značenje: obavezu na borbu!

Moramo priznati, da su Rooseveltovu poslanicu Hitleru sve novine donijele na prvoj strani. Ali njezina važnost nije odmah primjećena, osrednji Amerikanac nije mogao pomisliti, da je pretsjednikova poslanica samo glas vapijućega u pustinji! Nije mogla imati nikakav utjecaj! Nije mogla zaustaviti tok dogadjaja!

Tako su mislile i govorile hiljade ljudi, pošto su na doručku pročitale novine. I oni od nas, koji su se smatrali razboritijima i upućenijima i oni, koji su u večer primjetili neko razvedrivanje medju oblacima, sada su u hladnom jutarnjem svijetlu vidjali vrlo malo sunca.

Ali najednom je čitava stašna slika preokrenuta! Izvanredna su izdanja novina javljala o Hitlerovu pozivu na Münchensku konferenciju!

Chamberlain je prekinuo svoj govor u Donjem domu, da najavi ovaj poziv!

Mir je bio još moguć!

München je možda mogao značiti samo stanku odahnuća, ali je ipak i to bilo nešto!

Dok nas je obuzimalo čuvstvo smirenja, počeli smo jasno razabirati, što se dogodilo. Barem smo mislili, da vidimo. Pred nama je bio stav Engleske i Francuske. Bila je Mussolinijeva intervencija. Bile su dvije Rooseveltove poslanice: prva strastvena molba u korist mira, druga koja je nudila način rješenja. I to je bila očajna potreba časa.

Bilo je očito, da u zraku lebdi kompromis.

Amerika sudjelujući mozgovno i iz daljine u krizi — ali ne zato manjom ozbiljnošću — podigla je zastor nad takvim kompromisom, i ako više od toga nije

učinila. Nijesmo imali, da savjetujemo način sporazuma. Ali to zapravo nije bilo važno. Pojedinosti bi proizašle od narodâ, koji su imali životne interese u tom pitanju.

Promatrajući sve ovo proživljavali smo duboki osjećaj. Mučila nas je pomisao na grozotu bombardiranih gradova, otrovnih plinova, koji bi davili i neborce, pokolja po šančevima. Taj je osjećaj nagnao našu vladu, da podigne svoj glas i svoju ruku, da isprosi barem primirje. Možda, da se postigne i mnogo više, što se zaista i desilo.

Na new-yorškoj burzi, oslobodjenoj od pritiska skoroga rata, porasli su tečajevi. Za čas je na tržištu zavladala uzbuna, jer su nalozi za nabavu poplavili burze. Bilo je očito, da spekulanti misle, da je najgore prebrodjeno. Prizor na burzi žitarica u Chicagu bio je isto tako veličanstven, premda je pojava bila sasma protivna. Cijene su žitaricama počele bezglavo padati, čim su iščeznule mogućnosti velikih izvoza. Poslovni su ljudi mogli biti optimisti, ali su poljodjelci ponovo bili zabrinuti zbog niskih cijena pšenice.

S druge strane bilo je časova, kada je nada, da je kriza potpuno prebrodjena, slabila. Uslijedila je duga adresa Chamberlaina parlamentu. Nije baš jako hrabrila. Postojalo je nezadovoljstvo Čehoslovačke zbog mogućnosti, da će se poteškoće riješiti u Münchenu. Postojao je nepovučeni nalog Njemačke svim trgovačkim brodovima, da se najvećom brzinom povrate u svoje luke. U velikom je ratu propust te mjere Njemačka platila gubitkom velikog dijela svoje trgovačke mornarice, koja je bila zatvorena u američkim lukama. Jedan se dio te flote — dovoljno ironički — sada nalazi mirno usidren na širokoj rijeci Patuksen, u Solomons Islandu, u Marilandu. Te su brodove zaplijenile Sjedinjene Države, kada je buknuo rat i jedan je od njih prevezao pretsjednika Wilsona na mirovnu konferenciju, ali kroz više godina nije se znalo, kako da se ti brodovi upotrijebe.

Ovog puta Njemačka nije čekala da vidi, što će se odigrati u Münchenu. U New-Yorku prekooceanski parobrod »Hansa« od Hamburg Amerikan linije, koji je morao otputovati u srijedu uvečer, iznenada je digao sidra već ujutro, i ako se na brodu nije još nalazio niti jedan od 350 putnika, koji su bili odlučili otputovati. Jedan gospodin iz Kalifornije, koji je već više mjeseci projektirao za sebe i za svoju obitelj put oko svijeta i koji je bio već naručio mjesta na brodu »Hansa« veselo je promijenio program i odredište otputovavši s francuskim prekooceanskim brodom »Normandie«.

Sa političkog gledišta, iznenadni preobrat dogadjaja, činio se kao majstorski udarac Roosevelta. Nije doduše mogao za sebe prisvajati zaslugu da je otklonio rat, jer nitko nije znao, koliku su pažnju svratile Rooseveltove poslanice kod Hitlera i što Führer o njima misli. Uzimalo se u obzir, da je bilo osim molba državnika i drugih čimbenika, koji su djelovali na Führerove odluke. Ali svakako je sigurno (ne misleći pri tome k a k o su stvarno tekle stvari) da su novine u srijedu u jutro imale velike naslove: R o o s e v e l t o d a s l a o n o v i p o z i v, a popodnevne: H i t l e r z a d r ž a o v o j s k u i s a z v a o m i r o v n u k o n f e r e n c i j u.

Dalji dogadjaji govore sami.

U Kansas Cityu, bivši pretsjednik Herbert Hoover, pretsjedavajući kongresu Republikanske stranke i otvarajući niz govora, u kojima je oštro kritizirao Rooseveltovu upravu, prije svojih napadaja na unutrašnju politiku pretsjednika, rekao je: »Napori naše vlade, da sačuva mir zaslužuju naše potpuno odobravanje. Pretsjednik će u ovim pokušajima imati za sobom sve republikance i sve razumne ljude.«

Sam Roosevelt nije bio kandidat na tim izborima, ali se na većini skupština raspravljalo o njegovoj politici. I strah od rata nije malo pridonio povećanju optužaba i protuoptužaba, koje su uslijedile kod pripremnih izbora, na kojima su se imenovali kandidati za konačne izbore, koji su imali uslijediti u mjesecu studenomu. Taj je strah barem za neko vrijeme ukinuo gorčinu izazvanu kod konzervativnih članova demokratske stranke Rooseveltovom otvorenom obranom liberalnih kandidata. Kasnije izvršeni ispit javnoga mišljenja dokazuje, da su vješto i nenadano izvršene geste u sedmici krize, uvelike povećale pretsjednikov prestiž. Taj prestiž je povećala i prirodjena sklonost ove zemlje, da u teškim časovima ostane uz svojega vodju.

Jedan new-yorški književnik nastojeći da sabere komentare o panorami lokalnih političkih izbora u tečaju evropske krize pritužio se, da su čak politički organizatori govorili samo o onome, što se odigravalo u inozemstvu. Danima i danima novine su posvećivale sve ili gotovo sve svoje prve strane vijestima iz Berlina, Praga, Pariza, Londona, Rima, Moskve, Varšave. Upotpunjavale su svoje izvještaje fotografijama prenesenima telegrafom ili radijem. Donosile su geografske karte sa značajno podcrtanim područjima.

Osim toga su svakoga dana radio-stanice prenosile brojne govore različnoga stanovišta. Osim onih najvažnijim govora Beneša, Hitlera i Chamberlaina, brojni su Amerikanci, medju njima vješti novinari i radio-dopisnici, grafički prikazivali dogadjaje u evropskim prijestolnicama. Pričali su nam, što ljudi rade i govore; opisivali prizore rastanka zbog odlaska pričuvnika pozvanih u službu, kao i svoje utiske po tim gradovima.

Američki sustav radio-prijenosa osniva se bez sumnje na dohocima prodaje jednog dijela programa u reklamne svrhe. Ali su tada trgovački interesi bili ostavljeni na stranu. Bezbroj nacionalnih programa bilo je skinuto, a brojni su drugi prekinuti, da se dade mjesta specijalnim radio-prijenosima i vijestima.

Od 10. do 29. rujna preneseno je iz Evrope na kratkim valovima preko 150 prijenosa, koji su opet preneseni na američku radio-mrežu. Svakog dana se

poprečno posvećivalo tri sata radio-vijestima. Prema riječima jednoga speakera, kroz megafone radija, širio se po čitavoj zemlji »glas povijesti«.

Novinskim vijestima i radio-vijestima Amerika je od sata do sata primala opširan izvještaj o svim dogadjajima. Po svoj prilici nikada u svojoj povijesti ova zemlja nije bila tako dobro obaviještena o evropskim poslovima.

Zapadni dio Sjedinjenih Država započinjao je svoj dnevni rad u utorak u jutro u 8.45 sati, kada se prva sjednica Münchenske konferencije primicala kraju. Na našim zapadnim obalama tek je svitalo. Milijuni Amerikanaca otvorili su onoga jutra radio-aparate za vrijeme doručka, da doznaju, što se dogadja. Ono, što su čuli, uvjerilo ih je, da konferencija pravilno napreduje i da mir nije isprazna nada.

Zbog tog povjerenja slaba je pažnja obraćena čehoslovačkom prijedlogu, da sudetsko pitanje bude podvrgnuto odluci pretsjednika Roosevelta u slučaju, da svi ostali pokušaji propadnu. Ali da budu sigurni i da ne izlože svoj bok kritikama žestokih »izolacionista« odgovorni su krugovi dali na znanje, da u nijednom slučaju vlada Sjedinjenih Država ne će sudjelovati pri uredjivanju spora izmedju Nijemaca i Čeha, niti pri izvršivanju utanačenja u slučaju postignuća sporazuma.

Izazvavši još jednu diskusiju izmedju onih gradjana, koji su smatrali da bi Amerika trebala preuzeti pozitivniju ulogu u evropskoj krizi i onih, koji su željeli, da vlada ne prekorači našu atlantsku obalu, Roosevelt je izjavio svoje uvjerenje, da je učinio sve, što je situacija od njega tražila. Izjava o vladinom stavu prema češkim prijedlozima o posredovanju, bila je zapravo jedini službeni dogadjaj onih dana.

Kako su satovi prolazili, postajalo je sve očitije, da će u Münchenu biti potpisan sporazum, koji će odlučno pogodovati Hitleru. Tada su Amerikanci počeli izražavati svoje sumnje o tako pripremanom miru. Mnogi su od nas ponavljali rečenicu, koju je pretsjednik Wilson upotrijebio prigodom svojih prvih pokušaja, da završi evropski rat. Wilson se borio za »mir bez pobjede«. Ali ono, što se dogadjalo u Münchenu, činilo nam se, da je »pobjeda bez mira«.

U utorak za prvih večernjih sati doznali smo, da su Münchenski sporazum potpisali državnici Engleske, Francuske. Njemačke i Italije. Mnogima se od nas učinilo ironijom, da Čehoslovačka nije prisustvovala.

Vijesti iz Münchena javljale su, da je češka vlada, kada je u Evropi završio dan, odbila projekt. Ali nismo dvojili, da će ga na koncu ipak prihvatiti.

Sada smo znali, da Hitler nije popustio. Stvarno je održao bez borbe ono, što je želio. Naši preuranjeni zaključci od 24 sata prije bili su anulirani. To, što se dogodilo u Münchenu, nije bilo njemačko povlačenje, nije bilo odstupanje kao što smo nerazumno zamišljali. Druge su velike sile popustile.

Uz veliko uzbudjenje nalazili smo se gotovo na istoj točki, na kojoj smo se nalazili, pošto su bili poznati rezultati susretaja izmedju Chamberlaina i Hitlera u Berchtesgadenu. Mnogi od nas bili su gorko razočarani onim prvim sporazumom. Naše se iznenadjenje medjutim pretvorile u cinizam, kada su se Francuska i Engleska združile u izjavi Čehoslovačkoj, da mora prihvatiti.

U danima nakon berchtesgadenskog susretaja mi smo se sve više divili smionom stavu Čeha. Njihove jednostavne izjave, da su spremni boriti se i umrijeti prije nego popustiti, izazivale su naše poštovanje. Beneš je u tim zemljama stekao brojne poštovatelje s govorom, koji je bio prenesen preko radija. Naš predjašnji način mišljenja bio je u nama pobudio neku vrst nade. Ali je čak i ta nada bila napuknuta sumnjom, da će u svakom slučaju hiljade ljudskih života morati biti žrtvovano da njemu sačuvaju vlast nad buntovnom manjinom sudetskih Nijemaca.

U utorak uvečer izbio je ponovo na površinu naš cinizam. Žarko smo se nadali u mir, ali smo sada počeli pitati same sebe, da li ne će mir uz ovakovu cijenu

biti preskup Evropi, a možda i Americi. Tako su n. pr. trgovački ugovori, koje smo potpisali prije samo par mjeseci s Čehoslovačkom, bili gotovo uništeni propisima Münchenskog sporazuma, koji je smanjivao industriju češkog vlasništva. A naše ministarstvo nije vidjelo mogućnost trgovačkih sporazuma s Njemačkom zbog valutnih propisa.

Kod prosudjivanja našega stava prema Münchenskom paktu trebalo je uzeti u obzir i našu privrženost demokratskim principima. Ta vjera u demokraciju, kojom su naša uvjerenja duboko prodahnuta, bila je razumno ohrabljena prošle godine govorima Roosevelta i ministra Hulla. Osim toga su primjedbe Mussolinija i Hitlera poslužile, da naša ljubav prema našem obliku vladavina postane dublja.

Premda su nam propisi Münchenskog sporazuma izgledali neugodnima, ipak nijesmo mogli, a da ne ponavljamo, da se Amerikanci nemaju previše tužiti.

Brojni novinari i uvodničari podsjetili su, da su se poslije svjetskoga rata Sjedinjene Države ostavši izvan Lige naroda definitivno povukle od svakog sudjelovanja u evropskim pitanjima. Kako smo mi tada otklonili svaku odgovornost — tako su tvrdili ti pisci — to sada nismo imali pravo da toliko kritiziramo.

U svojim službenim komentarima Münchenskog sporazuma naši su državnici bili vrlo rezervirani. Ministar Hull je opazio, da nije potrebno reći da neposredni rezultati mira omogućuju »osjećaj općeg olakšanja«. Dobro pazeći, da ne odobri sklopljeni ugovor, izrazio je nadu, da će kao posljedica potpisa toga ugovora, energije, koje su željele mirne odnose medju pojedinim zemljama, sada podvostručiti svoje napore da sačuvaju principe »reda na temelju zakona, reda na čvrstim ekonomskim temeljima«.

U Bijelom domu je pretsjednik naredio, da iduća nedjelja bude posvećena molitvama, da mir bude sačuvan. U New-Yorku je načelnik Fiorello La Guardia izdao naročiti proglas, kojim je pozivao sve stanovnike, da posvete pet minuta molitvi za mir. Po drugim

krajevima i zemljama načelnici su takodjer učinili isto.

Dok su se održavale te molitve, Amerika je, a ništa manje Evropa, hladno i razmišljajući gledala na Münchenski pakt. Državni podtajnik Summer Welles održao je putem radija govor, u kojem je tvrdio, da se pružila povoljna prilika za »osnutak novog svjetskog uredjenja, koje bi se osnivalo na pravdi i zakonu«. Preporučivao je dalje stanovite korake, da se ograniči i smanji naoružanje, te da se postignu sporazumi, zbog kojih ne bi više moglo doći do napadaja na gradjansko pučanstvo otrovnim plinovima i avionima. Ali je istodobno upozoravao na vladino mišljenje, da je rat samo odgodjen. Par se dana kasnije visoki vladin funkcioner, pomoćni tajnik Francis B. Sayre, zet pretsjednika Wilsona, izjavio takodjer u istom smislu.

U Evropi je bilo jasno dokazano, da niti Münchenski sporazum niti naročiti sporazum, potpisan od Chamberlaina i od Hitlera, ne će značiti kraj utrke u naoružavanju.

Pretsjednik je Roosevelt kod sastava budžeta za iduću godinu tumačio, da se njegova vlada nije dala uspavati osjećajem sigurnosti zbog mira zaključenog u Münchenu.

Već se sastavljaju planovi, po kojima bi naš program naoružanja postao hitniji.

Samo za pomorsko naoružanje vlada kani potrošiti iduće godine 150 milijuna dolara više od ove godine. I to nije sve. Sprema se popis najhitnijih potreba vojske i mornarice. Ti planovi sadržavaju i neke točke od najveće važnosti, kao n. pr. bolja upotreba fondova odredjenih za vojničku obranu, mogućnost proizvodnje velikog broja aeroplana i drugog ratnog oružja, standardizacija industrije za olakšanje produkcije na veliko i proučavanje načina mobilizacije novca i materijala isto tako kao i ljudi.

Činjenica, da se gotovo čudom uklonio rat, i krhki temelji, na kojima se osniva današnji mir, očito su

uvjerili pretsjednika i njegove ministre, da je potreban opširan program pripreme. I mnogi Amerikanci vrativši se poslije prebrodjene krize svojim normalnim poslovima, kao da su spremni povjerovati, da će zbog sigurne budućnosti polagati svoju vjeru najprije u oružje.

VII
LONDON

napisao

MICHAEL LORD KILLANIN

Michael Lord Killanin

rodio se godine 1914. Pod imenom Michael Killanin naročiti je dopisnik »Daily Maila«, specijalizirao se u političkoj i diplomatskoj službi. Pod imenom Lord Killanin politički je suradnik »Sunday Dispatcha«.

Pošto je napustio Cambridge, ušao je u redakciju »Daily Expressa« kao kroničar. Kasnije je prešao »Daily Mail-u«.

Medju njegovim člancima ističu se dopisi o kinesko-japanskom ratu iz kojega se vratio početkom ove godine, članci o abdikaciji Eduarda VIII., kojom je prigodom postigao novinarski rekord davajaći najbolje izvještaje na taj način što mu je uspjelo sakriti se u bršljanu vrta Fort Belvedere. Primjećeni su i njegovi članci o krunidbi Gjure VI.

Lord Killanin proživio je dane rujanske krize stojeći pod kišom u kapiji Foreign Officea i pred zgradom broj 10 u Downing Streetu, razgovarajući s internacionalnim dopisnicima, koji su očekivali pojedine izvještaje, umiješao se medju narod, koji je čekao da vidi Chamberlaina i da po njegovu izrazu nasluti situaciju. Prisustvovao je sjednicama parlamenta prigodom čuvenih Chamberlainovih govora.

Bio je ponedjeljak 26. rujna 1938. Pod tim datumom u mojem se dnevniku nalazi zapisano jedino, da toga dana počinje židovska godina 5.699. Ne, varam se: olovkom je zapisano i ovo: »večera u Buckingham Gatu u 19.30 sati«.

Buckingham je sjedište glavnoga stožera jedne londonske kopnene pukovnije. Prošloga petka, kada su se skupljali oblaci prijeteći ratom, posjetio sam ministarstvo rata, gdje sam govorio s časnikom, dodijeljenim štampi. Kao hiljade mladića mojih godina sve što sam znao o posljednjem ratu ograničavalo se na ceduljice za živežne namirnice i na nestalno sjećanje na zračne napadaje; kao tolike druge hiljade mladića izmedju 20 i 30-te godine bio sam odgojen u idejama savršenog pacifiste.

Na sveučilištu smo tratili vrijeme vršeći propagandu za mir. Kakve smo planove kovali za slučaj da bukne rat? Naše studentske grupe zamišljale su za takav slučaj generalni štrajk svih studenata na svijetu i otklon da prihvate oružje. Istodobno je studentski savez u Oxfordu saopćio svoj zaključak, u kojemu su izjavljivali, da se oni ne će boriti niti za kralja, niti za domovinu. Pripadam pokoljenju, koje je zaista pacifističko. Premda je naše ratno iskustvo bilo beznačajno, ipak smo mi bili pravi eksponenti javnoga mišljenja, mišljenja, koje se izražavalo na slijedeći način: »uz nikakav uvjet ne ćemo rata«.

Najednom su se stvari promijenile. Iz davljenja niknuli su diktatori. Ni mi kao ni čitava zemlja nijesmo zato marili. Postali smo lijeni i nehajni poslije svoje pobjede. Cijena je te pobjede bila visoka, a

reakcija, koja je zatim slijedila, bila je razmjerno isto toliko prostrana.

Vidjeli smo, da se drugi narodi pokreću. Slijedio je slučaj Mandžukua, Abesinije, Španije, Kine, Austrije, a zatim...? Polako smo se budili iz našega sna, — iz sna čovjeka, koji je previše jeo. Jetra su slabo funkcionirala. Svuda smo vidjeli opasnosti. To se odigravalo jeseni 1938.

U takvom duševnom raspoloženju otišao sam u ministarstvo rata. Bilo je to duševno stanje pokajnika, jer sam i ja bio jedan od ljenivaca. Jedan od onih, koji nijesu ništa učinili... a koji su zapravo time učinili zlo. Kada sam potpisao molbu za audijenciju, da bih mogao ući u ministarstvo, moj je osjećaj krivnje porastao. Da sam barem prije uvidio, da spremanje na rat nije napadački čin!

Uspeo sam se uza stepenice. Razjasnio sam svoj slučaj. Htio sam, da me mobiliziraju. Pitao sam, gdje bih mogao najviše koristiti. Upitao sam, da li bih mogao biti dodijeljen protuzračnoj obrani kao vojnik pionirske pukovnije.

Uputili su me u drugo odjeljenje. Tu sam ispričao jednom pukovniku svoju smetenost.

Imam li kakvo iskustvo?

Ne... Jedino sam se navikao na bombardiranje iz zraka, jer sam posljednju godinu proživio s kineskim i japanskim četama, dok sam prije osam godina u školi postigao svjedodžbu »A« (najbolju ocjenu) u predvojničkoj obuci. Istakao sam, da su mi kod izručivanja svjedodžbe rekli, da će mi ona u slučaju potrebe davati pravo na čast časnika, ali kasnije više nijesam na to mislio.

»Ocjena »A«, ponovio je pukovnik. »Sada su tako rijetke. Bit će bolje da podjete dolje i da govorite s pomoćnikom majorom ove pukovnije, da čujete što on može učiniti za Vas.«

Ukratko: u ponedjeljak predstavio sam se po prvi put u časničkoj menzi. Bilo je možda oko 20 osoba. Većinu sam poznavao. Svi su bili mladi, pa premda

nijesu bili u uniformi brzo sam utvrdio, da su se gotovo svi poput mene prijavili te godine premda nešto prije mene. Bilo je i potporučnika, koji su imali više od 30 godina.

Večerali smo. Bili smo veseli, ali zabrinuti. Stariji su časnici držali predavanje. Vršile su se pripreme za slučaj mobilizacije. To je bila pešačka pukovnija. Kopnene čete za protuzračnu obranu bile su već mobilizirane.

Izvršio sam potrebne formalnosti i otišao. Znao sam za neke, koji su se, kada je buknuo posljednji rat, nalazili daleko od domovine i zato se bojali, da se ne će na vrijeme povratiti u Evropu. Bojali su se, da će rat svršiti u roku od sedam dana. Osjećao sam istu bojazan: da prije mobilizacije ne ću postići svoje časti premda nijesam znao, što ću učiniti. Moj se nemir stišao, kada mi je pomoćnik rekao, da u slučaju kakvih novih dogadjaja moram odmah doći k njemu. U slučaju, da me liječnički pregled pronadje sposobnim dobit ću odmah svoju uniformu.

To se dogodilo u ponedjeljak. Ali što se odigravalo u svijetu?

U subotu se Chamberlain povratio sa svojeg drugog posjeta u Njemačkoj, pošto je vidio Hitlera u Godesbergu. Znali smo, da mu je Hitler rekao, da treba ili prihvatiti njegov plan ili da nema izlaska. Chamberlain, koji nije izgledao, kao da priznaje poraz prihvatio je, da preda Hitlerove zahtjeve Česima bez ikakvoga savjeta. Bili su to vrlo teški zahtjevi. Znali smo, da će ih Česi otkloniti.

Chamberlain je proveo po podne — nakon svoga povratka — s onima, koji su bili poznati pod nazivom »intimni kabinet« ili »debela četvorica«. Bili su to Sir John Simon, državni rizničar, Sir Samuel Hoare, ministar unutrašnjih poslova, i Lord Halifax, ministar vanjskih poslova. Simon i Hoare bili su obojica u prošlosti ministri vanjskih poslova. Istoga dana u 17.30 sati bio je sastanak vlade, na kojemu je Chamberlain izvijestio o svojim razgovorima s Hitlerom.

Došla je i nedjelja. Ministarstvo je zasjedalo kroz cijeli dan. I u Parizu je ministarstvo zasjedalo sve do kasno. Zatim su Daladier i Bonnet uzeli aeroplan. Živjeli smo u čudnoj epohi, u kojoj su ljudi mogli stići u isto toliko vremena, koliko je obično trebalo za telefonski razgovor.

Tek poslije večeri Francuzi su stigli do kuće broj 10 u Downing Streetu, jer su nakon dolaska u London imali razgovor s francuskim poslanikom Corbinom.

Kroz cijelo to vrijeme znalo se, da je francusko ministarstvo vanjskih poslova — kao i ono englesko — bilo pristaša strogog držanja prema Njemačkoj. Ministarstva su bila uvjerena, da će se strogošću sve urediti.

Kada su Daladier i Bonnet u pola jedan sat u noći napustili zgradu broj 10 u Downing Streetu, slijedio sam ih svojim automobilom sve do francuske ambasade, gdje su se bili nastanili. Ušavši preko prostorija tajništva našao sam Daladiera, koji se spremao da ode na počinak.

»Kako teku stvari?« upitah.

»C a n e v a p a s m a l« odgovorio je, nadodavši, da želi odmah otići u krevet.

Malo kasnije doznali smo, da će general Gamelin, šef francuskog glavnoga stožera, stići sutradan u jutro, da se porazgovori s našim ministrom rata i ministrom narodne obrane. Bilo je već zaključeno, da će vojska biti pod zapovjedništvom Francuske, dok ćemo mi imati vrhovno zapovjedništvo savezničkih flota.

Bilo je vrlo teško doći do vijesti. Ministarstvo vanjskih poslova u Londonu raspolaže sa zasebnim odjeljenjem za davanje vijesti. Tamo odlaze novinari svakoga dana, da saznaju ono, što ministarstvo želi objaviti. Obično su ljudi, dodijeljeni tom poslu, vrlo prijazni. Govore ono, što mogu, a često se može po njihovim pojedinim riječima naslutiti, kako će se stvari razvijati. Za vrijeme krize posjećivali smo

Foreign Office dva puta na dan. Svakoga jutra u 12.30 na općoj konferenciji s predstavnicima štampe, a zatim ponovo pojedinačno po podne. Ali uvijek smo dobivali isti odgovor: »Žao nam je, gospodo, ali nemamo što, da vam kažemo«. Razlog je bio tome, što je izmedju ministra pretsjednika i njegova ministra vanjskih poslova bilo nestalo svakog povjerenja. Ministar vanjskih poslova zaista nije znao ništa, jer mu nije bilo ništa rečeno.

Tako smo svoje vijesti morali pabirčiti po svojoj sposobnosti, jer su Chamberlainova usta bila zapečaćena tako čvrsto kao što su uvijek bila Baldwinova. Naša je jedina utjeha bila ta, što smo znali da Chamberlain nešto radi, dok naprotiv Baldwin sa svojim »zapečaćenim ustima« nije nikada ništa radio, te je najveća krivnja za našu situaciju padala na njega.

Nije bilo lako dobivati vijesti. Nešto bismo doznali kod pojedinih ambasada. Nešto bi prodrlo iz ministarstva, jer tamo nijesu svi bili složni u svojim gledištima. Tako je dolazilo do intriga, kroz koje bi prebjegle vijesti. Zatim su postojali fragmenti, koji su dolazili iz inozemstva. Svakako tih dana nije bilo lako biti diplomatski suradnik u Londonu.

Ali kako je bilo tih dana u Londonu? Što se odigravalo? Sve do subote, kada su mobilizirane protuzračne kopnene sile, bilo je još ljudi, koji su govorili: »to su novinske brbljarije« ... Štaviše je čak do srijede, kada je Chamberlain održao svoj čuveni govor bilo ljudi, koji su zatvarali oči pred opasnošću. Mi, koji smo gledali kroz cijelo ljeto kako se položaj razvijao poslije anschlusa Austrije, znali smo, da su prilike zaista drugačije.

U Londonu se sve zaustavilo. Poslovi se više nisu sklapali, a restauranti su bili prazni. Probudio se osjećaj, da ne vrijedi ništa raditi. Protivno nego u Parizu, kod nas nema kavanskog života i razgovori su se vodili najviše po klubovima. »Što se dogadja?«

pitali su nas, a kako se barometar dizao i spuštao, odgovori su glasili:

»Ne vidim mogućnost...«

»Svakako, može se...«

I tako su ljudi raspravljali po klubovima o nepoznatim dogadjajima.

Oni, koji su poput mene, vjerovali, da nema izlaska, raspravljali su o našim saveznicima, o onome, što će se odigrati, o načinu, kako će se voditi rat.

Prve glasine tvrdile su, da će u inozemstvo krenuti najviše jedna naša divizija. Zatim se govorilo, da Gamelin želi sedam divizija, da ih pošalje u Španjolsku, na Alpe, a zatim kani promarširati preko Jugoslavije.

»Turska je naša velika saveznica. Ona će se pobrinuti da se osvoji Jeruzalem...«

I tako su se teorijski borili.

Činjenice i izmišljotine bile su tako izmiješane, da ih je i sada, i ako je prošlo tako malo vremena, teško razmrsiti.

Često je kišilo. Sjećat ću se, dok budem živ na pljusak kiše pod svodom dvorišta Foreign Officea, pod kojim smo stajali zaklonjeni. Tu je bila prava Liga naroda. Svi strani dopisnici i svi engleski politički i diplomatski publicisti brbljali su nastojeći, da rasvijetle situaciju. Njihove je glasove katkada zaglušivalo udaranje kopita redarstvenih konja, koji su se takodjer bili sklonuli od kiše. Iz daljine je dopirala vika mnoštva, koje se gomilalo u Wittehallu.

Nakon razgovora ministara obično smo odlazili u broj 10, da doznamo, što se dogodilo. Obično su nam odgovarali jedino to, da će se vlada poslije dva sata ponovo sastati.

Dok su ministri izlazili, mogli smo opaziti, da su Oliver Stanley i Mr. Duff Cooper bili uvijek skupa, i ako je prvi kasnije uvijek nijekao, da je ikada imao nakanu, da dade demisiju kao što je učinio drugi. Ipak je bilo poznato da ta dvojica nijesu potpuno skloni planu »debele četvorice«. Govorilo se, da su i Lord De Lawarr i Mr. Valter Elliot protivnog mišljenja od onoga ministra pretsjednika.

Sjećat ću se uvijek rečenice, koju sam čuo onih dana.

Izrekao ju je jedan njemački novinar poslije objelodanjenja englesko-francuskog plana o odstupanju čehoslovačkog područja. Poslije takve objave svi smo olakšano odahnuli na pomisao, da ne će biti rata, i ako se već tu i tamo čuo povik: »Prodali su Čehe!«

»Možda Hitler ne će prihvatiti englesko-francuskog plana«, rekao je onaj njemački novinar.

Nasmijali smo se pomislivši, da smo Hitleru dali sve, što je tražio... ali je njemački novinar imao pravo.

Redarstvo je bilo s nama zbog neprestanih demonstracija. Bile su to čudne demonstracije. Jedna pacifistička organizacija sazvala je skupštinu, na kojoj su nosili natpis: »E n g l e s k a s e m o r a b o r i t i!« Zatim je bila demonstracija fašista sa njihovim povikom: »P a z i t e n a m l a d o s t E n g l e s k e«.

Na početku krize najviše su demonstrirali pristaše ljevičarskih stranaka, ali su oni učinili više zla nego dobra za svoju stvar, jer umjesto, da pjevaju patriotske pjesme i da iskažu neku aktivnost barem noseći značku A. R. P. (protuzračna obrana), pjevali su R e d F l a g (»Crveni barjak«) noseći komunističke značke.

Tek u utorak uvečer promijenio se glas mnoštva. Zaboravilo se na povike pojedinih stranaka. Svi su u Whitehallu pjevali patriotske pjesme.

Narod. Na svačijem se licu izražavala odlučnost. Svačije su usnice bile stisnute.

U utorak 27. rujna mobilizirana je flota. Po čitavom Londonu pojavili su se mornari, koji su išli k admiralitetu i na brod »President«. Isprva se govorilo, da Home Fleet u ratnoj spremi plovi po Sjevernom moru. Kasnije se doznalo, da je znatan broj jedinica odaslan kao pojačanje Sredozemnoj floti. Na

telefonske upite admiraliteta o pokretima flote, dolazili su tajanstveni odgovori.

Potrebno je spomenuti i lice Londona.

Po svima su se parkovima iskopavali u velikoj žurbi veliki šančevi zaposlujući brojne nezaposlene radnike pod upravom gradjevnih poduzetnika, koji su gotovo svi dobrovoljno ponudili svoj rad. Po svim slobodnim prostorima pojavljivali su se veliki šančevi. Vrtljari parkova morali su gledati, kako se uništavaju njihove najljepše livade.

Razdijeljene su protuplinske maske. I ako su ljudi bili skloni povjerovati, da ne će doći do napadaja s plinovima, ipak su svi nastojali da se snabdiju maskama, mjereći ih za svoje lice. Ipak je to pobudjivalo sigurnost.

Pojavili su se i topovi. U Hyde Parku upereno je prema nebu šest topova od 37. Tu i tamo nailazili ste na svjetionike i baterije. Jedna se nalazila na krovu admiraliteta, a druga na Whitehallu. Jedna na Westminsterskom mostu, a druga na Embarkmentu. Kasnije smo doznali, da je bila velika nestašica protuzračnih topova, ali onih dana to nijesmo znali. Bili smo spremni na sve.

Doznali smo, da su neki naši kolege bili upućeni sa svojim baterijama na odredjena mjesta u okolici Londona.

Za nas je kroz ona četiri dana bilo sve spremno.

Zatim smo vidjeli priprave za zastiranje grada u tamu. Bijeli krugovi bili su naslikani oko stabala, po ulicama su postavljene vreće pijeska i druge zapreke. Neke ulične svjetiljke snabdjevene su štitnicima. Svjetla uličnog prometa ugašena su osim semafora.

U Londonu smo vidjeli i jednu novu stvar. Po parkovima su se pojavili veliki teretni automobili puni dugih cilindera. Jedan je prodro čak u Sancta Sanctorum: Temple Garden, a drugi u pučki Grosvenor Square.

Tim teretnim kolima upravljali su vojnici avijatike. To je bila najnovija vojnička jedinica: zračna

pomoćna vojska, u svrhu, da zapriječi pomoću vezanih balona, prilazak stranim avionima. Baloni su sa svojim dugim konopima morali opkoliti cijeli London. Njihova je svrha bila dvostruka: s jedne su strane imali poslužiti, da prisile neprijateljske aeroplane da lete tako visoko, da bi njihov bombardman ostao bez učinka, s druge strane naši bi ih lovački aparati bez poteškoća dostigli.

Zatim su bili i planovi za evakuaciju. U tom pogledu došlo je i do skandala. Bilo je nemoguće pronaći manju vilu ili barem sobu u kojem svratištu na osamljenom području. Sve je bilo rekvirirano od ljudi željnih da napuste grad sami ili sa svojom obitelji. Prekooceanski brodovi, koji su odlazili u New-York, bili su dupkom puni (»Daily Mail« objelodanio je iznenada popis svih onih, koji su otputovali na »Queen Mary« i koji su se vratili u srijedu, pošto je kriza prebrodjena).

Londonsko općinsko vijeće sastavilo je plan za potpunu evakuaciju londonske djece. Bila je to tako neočekivana odluka, da je u svom rezultatu stvorila mnogo nereda. Desilo se, da su djeca, koja su se do tada nalazila u karanteni zbog zarazne bolesti, odaslana u krajeve u kojima su bila zdrava djeca i protivno.

Djeca su slana, a da se nitko nije previše brinuo za organizaciju prehrane i za druge stvari. Ali su stanovnici sela bili izvrsni. U našem selu na istoku Londona čak je i najčedniji stanovnik ponudio, da će u svojoj kolibi primiti londonsku djecu. I tu je nažalost došlo do skandala. Jedna moja poznata gospodja, koja raspolaže sa velikom kućom i brojnom poslugom, rekla je, da može primiti samo jedno dijete, a raspolagala je sa deset praznih soba, dok su seljaci nudili, da će svaki primiti troje ili četvero djece. Ista je gospodja rekla, da je zaista vesela, što je njezin sin pričuvni redarstvenik, jer da tako ne će ići u rat. Takvi slučajevi odigravali su se svuda, ali radujem se, što mogu reći, da nijesu bili brojni.

Tako je bilo u Londonu: engleski je narod uzalud nastojao, da se vrati svojem poslu, dok su se punile vreće s pijeskom, da se postave u zaštitu svih važnijih zgrada. Narod je očekivao rat; smatralo se, da će buknuti 1. listopada, na dan Hitlerova ultimatuma.

Zatim se narod molio Bogu. U doba, kada je religija izgubila teren, narod je pokazao svoju vjeru u molitvu. Molio je pod vodstvom Mr. Chamberlaina, koji je svakoga dana išao u Wesminstersku opatiju. Održavali su se naročiti vjerski obredi.

Danju i noću mogli ste vidjeti žene, kako se mole na groblju Neznanog junaka.

To su bile glavne crte slike.

Navodim sada pojedinosti i različne reakcije. Dok sam večerao u svratištu u Buckingham Agate, Hitler je govorio svoj govor u Sportskoj palači u Berlinu. Par minuta prije primio je Sir Horacea Wilsona, prvog vladinoga industrijskog savjetnika, koji je u posljednjim pregovorima vršio vrlo važnu funkciju. Hitlerov je govor u Engleskoj saslušan s interesom. Kada sam se povratio u redakciju, vidio sam prijevod. U svojem je govoru Führer govorio, da Česi moraju predati područja do 1. listopada prema zahtjevima memoranduma u Godesbergu. Bilo je skoro 27. rujna. Kasnije smo doznali, da je poslije govora Hitler pozvao Francois Ponceta, francuskog poslanika u Berlinu, i rekao mu, da je skratio rok na 29. rujna. Ako do toga dana Česi ne popuste, on će odmah mobilizirati. Poncet je odgovorio, da će u tom slučaju Francuzi biti mobilizirani par sati poslije Nijemaca.

U Engleskoj se brzo doznalo za ovo skraćenje roka ultimatuma. Istodobno je Chamberlain odaslao drugo pismo: »Ne mogu napustiti svoje mirovne pokušaje, jamčimo, da će Česi održati svoja obećanja, ako ne upotrijebite silu.« ... To je javio zato, što je Hitler opetovano tvrdio, da ne vjeruje Česima.

Utorak je bio dan straha i naklapanja.

Iz Njemačke je stigla vijest o neposrednom napadaju na Čehoslovačku. Flota je mobilizirana. One večeri ministar pretsjednik govorio je na radio. Slušao sam ga u Fleet Streetu na aparatu u svom automobilu.

Rečenica, koje se najbolje sjećam bila je: »Oružani je sukob za mene mòra, ali kada bih bio uvjeren da postoji narod, koji je sebi utuvio u glavu, da će vladati svijetom strahom svoje sile, osjećao bih, da je potrebno. oduprijeti se...«

Svi smo tada shvatili, da je situacija očajna.

Vraćajući se one večeri kući zamišljao sam, da su sve zgrade, pored kojih sam prolazio, uništene od bombardementa, kao što sam vidio godinu dana ranije u Nankingu. Jedino bi ovdje uništenje bilo daleko strašnije. Strašnije, beskorisno, ali mi smo se i na to bili prilagodili. Poslije Chamberlainova govora čitavo je carstvo bilo složno.

Sutradan je bila srijeda 28. rujna. Parlamenat se imao sastati u 2.45 sati poslije podne. Sve je bilo svršeno.

Uvečer prije toga William Broadbent (moj kolega kojemu dugujem prvo poglavlje ove knjige) i ja dogovorili smo se sa svojim njemačkim kolegama, da ćemo se sastati toga jutra, da se s njima uz čašicu pozdravimo prije rastanka.

Našli smo se. Bilo nas je šestorica: tri Nijemca i tri Engleza. Pili smo šampanjac nazdravljajući jedan drugom. Šalili smo se, ali su te šale bile čudne. Jedan je od Nijemaca posjedovao u svojoj londonskoj kući izvrsni podrum. Rekosmo mu, da ćemo taj podrum isprazniti pijući u njegovo zdravlje, dok se on bude protiv nas borio. Zatim, da ćemo pucati u zrak, ako se susretnemo na bojnome polju. Brbljajući tako svaki je od nas popio po bocu šampanjca i svi smo pomalo bili pijani.

Donesene su druge boce, ali je već bilo vrijeme da krenemo u Donji dom, da čujemo izjave ministra pretsjednika. Nijemci nijesu mogli više dobiti ulaznice za onaj dio tribine, koji je odredjen za inozemne no-

vinare. Samo je jednome dopušteno da udje: bio je to pretstavnik službene agencije.

Pozdravili smo druge, koji su se spremali da iste večeri otputuju put Harwicha.

Broadbent je otišao na tribinu za novinare. Ja sam otišao na tribinu za Parye misleći, da ću tamo lakše naći sjedalo.

U čekaonici je bilo stotinjak paryjevaca kao na premijeri kakvog velikog filma. Rečeno je, da će po prvi put u povijesti sjednica Donjega doma biti prenešena u biblioteku Gornjega doma, ali svi su ipak tražili, da dobiju mjesta na tribini.

U $2^3/_4$ ušao je pretsjednik.

»Dolje šešir, stranci!« povikao je po običaju čuvar, dok je pretsjednik prolazio preko vestibila prema dvorani.

Činilo nam se, da molitve traju cijelo stoljeće, dok smo čekali, da budemo prepušteni na tribinu.

Napokon su se otvorila vrata. Nijesam nikada vidio takvog nereda, kao kada su parijevci pokušali da uđu na tribinu i da zauzmu mjesta, pošto su prvi prošli lord Halifax, lord Baldwin i vojvoda od Kenta. Jednog parijevca srušili su na zemlju.

Uspjelo mi da se proguram do tribine i da zauzmem mjesto u jednom uglu. Dvorana je bila dupkom puna. Nije bilo razlike medju političkim strankama. Svi su bili zabrinuti.

Ministar je pretsjednik ustao, da održi govor. Sa svih su strana aplaudirali.

Započeo je svoj govor. Izvijestio je o svojim putovanjima. Što je dalje govorio, to je bio sve utučeniji. Naši sinoćnji predosjećaji bili su opravdani. Hitler je išao za vojničkim udarcem, a vojnički je udarac značio rat.

Iznenada, kada nitko nije očekivao, jedan podvornik gotovo brutalno počeo je sebi krčiti prolaz na tribinu. Imao je pisamce za lorda Halifaxa. On je ustao i hitno izašao. Njegovo lice, koje je očito postajalo sve ozbiljnije, poprimilo je neobično zamišljen izraz,

dok je žurno silazio niza stepenice. Istodobno je došlo do micanja u dvorani. Sir Horace Wilson, koji je sjedio pod tribinom za novinare, počeo je nešto grozničavom žurbom pisati i domahivati privatnom parlamentarnom tajniku ministra pretsjednika.

Tajnik je preuzeo pisamce i predao ga sir Johnu Simonu, koji ga je dalje predao ministru. Chamberlain ga pročita govoreći.

Medjutim se lord Halifax vratio na tribinu. Sada se smiješio. Pokazao je pisamce lordu Baldwinu, koji se nasmiješi.

Nijesmo mogli ništa razumjeti.

Možda će riječi ministra pretsjednika bolje ispričati povijest.

...nesporazumi i neshvaćanja nagomilala su se toliko, da se činilo nemoguće, da ne bi mogli biti uredjeni pregovorima. Osjećao sam to tako jako, da nijesam mogao, a da ne pošaljem Kancelaru posljednje pismo. Posljednje, zaista posljednje. Poslao sam mu slijedeću ličnu poruku:

»Pročitavši Vaše pismo uvjeren sam, da možete postići sve, što želite bez rata i bez odgadjanja. Spreman sam da lično odem u Berlin, da raspravljam o pojedinostima predaje — s Vama i predstavnicima češke vlade, te, ako Vam je po volji, s predstavnicima Francuske i Italije. Uvjeren sam, da ćemo se u roku od sedam dana sporazumjeti. Ukoliko Vi gojite nepovjerenje prema nakanama praške vlade, to ipak ne možete sumnjati u moć francuske i engleske vlade, da učine, da obećanja budu potpuno i lojalno ispunjena. Kako Vam je poznato, javno sam izjavio, da smo spremni, jamčiti, da će obećanja biti održana. Ne mogu vjerovati, da hoćete preuzeti na sebe odgovornost otvaranja svjetskoga rata, koji može značiti uništenje civilizacije, jedino zato, što ne pristajete da se rješenje jednoga dugogodišnjeg pitanja odgodi za par dana.«

Istodobno sam odaslao slijedeću ličnu poruku Mussoliniju:

»Uputio sam danas Hitleru posljednji poziv, da odustane od upotrebe sile za rješenje sudetskog pitanja, koje po mojem uvjerenju, može biti riješeno kratkom diskusijom, koja će dati Njemačkoj zemljišna područja i pučanstva, te koja će ujedno osigurati zaštitu sudetskih i čeških gradjana za vrijeme predaje. Ponudio sam, da ću lično otići u Berlin bez odgadjanja, da raspravljam o sporazumu s njemačkim i češkim predstavnicima, a ako Kancelar želi i s predstavnicima Francuske i Italije.

Vjerujem, da će Vaša Ekscelencija htjeti da obavijesti njemačkoga Kancelara o svojem pristanku, da bude zastupana, i da

ćete ga savjetovati, da prihvati moj prijedlog, po kojemu bi svi narodi bili spašeni od rata. Već sam zajamčio, da će češka obećanja biti održana i vjerujem da potpuni sporazum može biti postignut u roku od sedam dana«.

Kao odgovor na ovu moju poruku obaviješten sam, da je Duce odaslao upute talijanskom ambasadoru u Berlinu, kako bi on odmah govorio s von Ribbentropom i rekao mu: premda je Italija potpuno spremna da poštiva obaveze da stoji uz Njemačku, ipak s obzirom na veliku važnost zahtjeva engleske vlade, Mussolini očekuje, da će Hitler pristati, da odgodi barem za 24 sata akciju, koja bi, kako je on izjavio Sir Horaceu Wilsonu, imala započeti danas u 2 sata poslije podne. I to zato, da se vremenski omogući Mussoliniju, da ponovo ispita situaciju i da pokuša pronaći mirno rješenje. Hitler je odgovorio tako, da je pristao da odgodi svoju odluku na 24 sata.

Imali poštovani članovi ovoga doma bilo kakvo mišljenje o prošlosti gospodina Mussolinija, vjerujem, da će svatko odobriti njegovu gestu, koja iskazuje želju za suradnjom s nama oko učvršćenja evropskog mira. To nije sve. Imam još nešto, da kažem ovom domu. Obaviješten sam od Hitlera, da me poziva, da se sastanem s njim sutra u jutro u Münchenu. On je pozvao i Mussolinija i Daladiera. Mussolini je prihvatio i ne sumnjam, da će prihvatiti i Daladier. Nije potrebno reći, kakav će biti moj odgovor. (Jedan član parlamenta: »Bog blagoslovio ministra pretsjednika!«) Svi smo mi patrioti, i u ovom domu ne može biti ni jednoga člana parlamenta, kojega srce ne će zadrhtati na pomisao, da je kriza još jednom odgodjena, da nam pruži posljednju mogućnost, da pokušamo razumno, dobrim shvaćanjem i dobrom voljom riješiti problem, čije se rješenje nalazi već na vidiku. Gospodine pretsjedniče, ne mogu ništa drugo da kažem. Uvjeren sam, da je komora raspoložena, da mi dopusti, da odem da izvedem ovaj posljednji pokušaj...

Kakvog li remek djela čednosti u tom službenom izvještaju, koji bilježi rečenicu jednoga zastupnika: »Bog blagoslovio ministra pretsjednika!« U tom su času svi, muškarci i žene, kao i poslužnici ustali na noge. Ministar vanjskih poslovao odobravao je sa tribine parijevaca. Po licu najhladnokrvnijih i najosjetljivijih ljudi tekle su suze radosnice.

Bilo je još nade. Ministar pretsjednik bio je započeo govor, čiji je konac bio nepoznat. Srećom je njegova priča imala sretni završetak. Odgovor je stigao, kada je poslužnik došao na tribinu, da pozove lorda Halifaxa.

Bila je to večer uzbudjenja, koje je duboko impresiralo. Raditi nijesmo mogli. Srećom se dogadjaj svuda pričao usmeno, od usta do usta.

Cijeli je sat trajao opći metež. Svi su jedan drugom stiskali ruke. Jest, mi smo rasa, koja se može ganuti, kada su zato stvarni razlozi.

Naši njemački prijatelji, za koje smo vjerovali, da će iste noći putovati po Sjevernom moru, provalili su u vestibil Donjega doma.

»Po prvi je puta u svom životu Hitler u jednoj točci popustio« reagiralo je mnoštvo. »To je pobjeda!«

Bila je to večer klicanja, premda nije bilo potpuno sigurno, da li ne ćemo za 48 sati stupiti u rat, kao što su smatrali svi oni, koji su bili u uskoj vezi s dogadjajima.

Cijelu smo noć proveli u društvu s našim njemačkim prijateljima. Poslije toga nas je Broadbent ostavio, da podje s Chamberlainom u München.

Ja sam otišao kući i pokušao da spavam. Ali sam bio previše uzbudjen, možda i pomalo pijan.

Brzo sam ustao iz kreveta.

»Mir!« izvikivali su prodavači novina.

Ne još, ali možda.

Ušao sam u auto i otišao u Heston, kao što sam već učinio prigodom prvog putovanja ministra pretsjednika. Unatoč ranom jutarnjem satu ulice su bile pune ljudi. »Dobri stari Chamberlain!, — Bog Vas blagoslovio!« vikalo je mnoštvo koje je sedam dana prije vidjelo, kako je ministar pretsjednik odlazio usred tjeskobne tišine.

U Heston je došla cijela vlada, da zaželi sretan put. Došli su i predstavnici dominiona i kolonija skupa sa svima predstavnicima diplomatskog kora.

Snabdjeven bocom crvenoga vina i hladnom jarebicom, praćen od svojih tajnika i od čestitaka cijeloga svijeta, Chamberlain je prošao preko aerodroma, da se uspne u avion, koji ga je još jednom imao prenijeti u Njemačku.

Vratili smo se svojim domovima, da se odmorimo. Svakog sata stizavale su vijesti iz Münchena o radu četvorice.

Tako je prošao četvrtak.

Došao je i petak. Rasprave su prestale... Čehoslovačko pitanje nije bilo više trn u tijelu evropskog mira.

London je priredio ministru pretsjedniku najtopliju dobrodošlicu, kakvu samo možemo zamisliti. Bilo je već tamno, kada se je povratio u Downing Street. Padala je jaka kiša. Ali nije smetalo... Ministri su zaboravili na svaku uzdržljivost i penjali se poput dječaka po prozorima zgrade broj 10., da izraze svoju dobrodošlicu svojem vodji.

Chamberlain je izašao iz automobila čvrsto držeći kišobran, koji je bio već dio njegove osobe poput njegova zašiljenog ovratnika. S njime je bila i njegova supruga, koja ga je dočekala na aerodromu. Par minuta prije, gospodin i gospodja Chamberlain pojavili su se na prozoru palače u društvu kralja i kraljice, da pozdrave mnoštvo, koje je neprestano klicalo.

Buka je bila zaglušna. Svi su prozori državnih zgrada, koje se nalaze na protivnoj strani ulice, bili puni ljudi. Na ulicama se mnoštvo guralo prema rešetkama vrata... Redarstveno je konjaništvo pokušalo da zadrži mnoštvo, ali je malo kasnije videći opću radost, od toga odustalo. Jedna se žena popela na krov automobila ministra pretsjednika. Kola nijesu mogla izaći iz ulice, pošto je ministar iz njih izašao.

Kroz prozore smo vidjeli, kako su svi ministri pružili ruku svojem šefu. Zatim se približio prozoru prvoga kata. Podigao je ruku tražeći, da se ljudi umire, ali su povici radosti postali još jači.

Redarstvo je pokušavalo energičnim psikanjem utišati mnoštvo. Napokon je postignuta stanovita tišina.

Progovorio je čovjek, koji je sačuvao svoj mir i svoj podsmijeh kroz toliko neprilika. Rekao je:

»Dobri moji prijatelji! To je po drugi put u našoj povijesti, da je iz Njemačke došao u Downing Street časni mir. Držim, da je to mir za našu epohu. Zahvaljujemo Vam iz dubine srca...«

»Mi zahvaljujemo Vama« riknulo je mnoštvo pokrivši svojim poklicima konac kratke izjave ministra pretsjednika, koja su značila vrhunac njegovih napora, da se postigne mir.

Odobravali smo. Moje ganuće, koje sam osjećao, dok sam visio o rešetke vrata, bilo je prejako, a da bih ga mogao riječima opisati. Bio je mir!

Najveća kriza na svijetu, zbog koje su državnici različnih zemalja pošli da aeroplanom posjete jedni druge, kriza, u kojoj su prvaci mogli govoriti sa svojim narodima, sretno je prošla. Bila je prebrodjena najmodernija kriza, koja je mogla postići svoj vrhunac u najmodernijem ratu sa svim njegovim grozotama.

Sada, ljudi mogu kritizirati. Molili smo se, da imamo mir i mir smo dobili.

KONAC

SADRŽAJ:

SERIJA „SVJETSKI PISCI"

Uređuje: ANTE VELZEK

Svezak 52.

autori:	M. lord Killanin i dr.
naziv knjige:	Quattro giorni
preveo:	Ante Velzek
izdanje:	prvo — juni 1939.
nakladnik:	„Binoza-Svjetski Pisci", Zagreb protokolirani nakladni zavod
tisak:	„Tipografija" d. d. Zagreb
uvez:	Milan Ramušćak, Zagreb